

Vergi mädäniyyät

Ön söz

Əziz həmvətənlər! Hörmətli vergi ödəyiciləri!
Sizə təqdim edilən bu kitab ən qədim anlayışlardan olan vergiyə və vergi mədəniyyətinə həsr edilmişdir.

Vergi dünyada yaradılan ilk dövlətlərlə həmyaşiddir. Bəşər tarixi əslində dövlətlərin tarixidir. İndiyədək çox imperiyalar, federasiyalar, sultanlıqlar, müstəqil, asılı və yarım-asılı dövlətlər qurulmuş, inkişaf etmiş, sonra isə parçalanmış, dağılmışdır. Hazırda yer kürəsində iki yüzə yaxın dövlət mövcuddur. Bütün bu mövcud olan və süqut etmiş dövlətlərin hamısının vətəndaşları müəyyən qanunlar əsasında vergi ödəmişlər ki, ölkələrinin xəzinəsi boşalmasın, hökmdarlar qüdrətli ordu yarada bilsinlər, ehtiyacı olanlara kömək göstərilsin, bəndlər qurulsun, yollar çəkilçin, camaat rahat və firavan yaşaya bilsin.

Göründüyü kimi, əslində tarix həm də dövlətlərlə eyni vaxtda dünyaya göz açmış vergilərin tarixidir, vergi qanunvericiliyinin, vergi islahatlarının tarixidir.

Mədəniyyətin inkişafı da elə təqribən dövlətin yaranması dövründən, dünyada ilk yaşayış məskənlərinin salınması dövründən başlamışdır.

Minilliklər boyu yanaşı təkamül mərhələləri keçmiş bu iki anlayışın bir-birinə təsir etməməsi mümkünsüzdür. Müxtəlif fəaliyyət sahələrinə aid mədəniyyət növləri olduğu kimi, vergi mədəniyyəti də dövrümüzün reallığıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin maddi rifah halı yaxşı olur və mədəniyyətin, o cümlədən də vergi mədəniyyətinin səviyyəsi getdikcə yüksəlir.

Hər bir dövlətin qüdrəti, tərəqqisi, əhalinin yaşayış səviyyəsi xəzinəyə gələn gəlirlərdən, onların mühüm hissəsi olan vergilərdən asılıdır. Doğma Azərbaycanımızın inkişaf etmiş ölkələr cərgəsində olması üçün onun güclü iqtisadiyyatı ilə yanaşı, mükəmməl vergi qanunvericiliyi olmalıdır. Lakin vergi mədəniyyəti yüksək səviyyədə deyilsə, onda ən humanist və ədalətli qanunlar da kağız üzərində qalacaq, vətəndaşlar gəlirlərinin qanunla nəzərdə tutulan hissəsini büdcəyə ödəməkdən yayınmağa çalışacaqlar.

Yer kürəsinin ən qədim məskun hissələrindən sayılan Azərbaycanın coğrafi mövqeyinə görə Şərqlə Qərbin qovşağında, çox işlək ticarət yollarının üstündə yerləşməsi, zəngin yeraltı sərvətlərə, gözəl təbiətə, mülayim iqlimə malik olması, hələ eramızdan əvvəl onun əhalisinin mədəniyyətinin çoxşaxəli inkişafına kömək etmişdir. Dəfələrlə müharibələrdə dağılmasına baxmayaraq, yenidən bərpa olunub dirçələn şəhərlərimiz - Bakı, Təbriz, Gəncə, Naxçıvan, Bərdə, Şamaxı, Marağa, Beyləqan, Ərdəbil, Şəki mədəniyyət ocaqları olmuşlar və indi də mədəniyyət ocaqlarıdır.

Müasir dövrdə - XXI əsrin başlanğıcında tarixi Azərbaycanın bir hissəsində - Şimali Azərbaycanda

yerləşən respublikamızda mədəniyyət yüksək olsa da, vergi mədəniyyəti hələ ümumi mədəniyyətin inkişafından geridə qalır və onunla, demək olar ki, uzlaşmır. Məsələ burasındadır ki, ötən əsrin 71 ilini ölkəmiz Sovet imperiyasının tərkibində olmuşdur. Həmin dövrdə siyasi və iqtisadi sistem elə qurulmuşdu ki, vergi ödənilməsi fərdlərdən asılı deyildi və yalnız formal xarakter daşıyırdı. Xüsusi mülkiyyət yaşayış üçün ən zəruri əmlakdan ibarət idi və sahibkarlıq fəaliyyətinə icazə verilmirdi. İstehsal sahələri dövlətin əlində cəmləşmişdi və bütün gəlirlər əslində dövlət büdcəsinə daxil olurdu. Vergi olmayan yerdə isə vergi mədəniyyətindən danışmaq mənasızdır.

Respublikamız 1991-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra bazar iqtisadiyyatına və bununla əlaqədar olaraq, yeni istehsal-mülkiyyət münasibətlərinə keçid prosesi başlanmışdır və hal-hazırda bu proses uğurla davam etdirilir.

Məlumdur ki, elmi cəhətdən əsaslandırılmış vergitutma konsepsiyasının hazırlanması və konkret vergi mexanizminin yaradılması olduqca mürəkkəb məsələdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə hər 2-3 ildən bir vergi normalarının səmərəli olub olmaması təhlil edilir, hər 5-7 ildən bir isə əsaslı vergi islahatları keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi 2001-ci ilin yanvarın 1-də qüvvəyə minmiş, sonrakı illərdə isə həmin Məcəlləyə xeyli əlavələr və dəyişikliklər edilmişdir. Bu

proses gələcəkdə də davam etdiriləcək və vergitutmanın qanuni bazası getdikcə daha da təkmilləşdiriləcəkdir.

Hər hansı fəaliyyət sahəsində kifayət qədər məlumatı olmayan şəxs həmin sahədə mədəni hesab edilə bilməz. Mədəniyyət ilk növbədə bilik səviyyəsindən asılıdır. Vergi mədəniyyəti isə vergilərin əhəmiyyəti, tarixi və təkamülü barədə zəruri informasiyaya malik olmadan mümkün deyil.

Yüksək vergi mədəniyyəti şəraitində dövlət xəzinəsinə vəsait toplanması təmin edilir, bu vəsait isə təsərrüfat, sosial, hərbi, ekoloji və başqa problemlərin daha uğurla həll edilməsinə şərait yaradır.

Mədəniyyətin, o cümlədən də vergi mədəniyyətinin səviyyəsi birdən birə yüksəlmir. Bu, təkamül prosesi nəticəsində baş verir. Hazırda bəzi ölkələrin vergi ödəməklə fəxr edən vətəndaşları bir zamanlar bu işi çox çətinliklə, daha doğrusu, məcbur edilməklə görürdülər. Məsələn, üç əsr bundan əvvəl Fransanın maliyyə naziri J.B.Kolber deyirdi: «Vergi yığmaq qaz yolmaq kimidir - ən az çığırtı ilə ən çox tük yolmaq tələb olunur». Yaxud, Amerika yazıçısı Ralf U.Emersonun belə bir kəlamı var: «Adam bütün borclarından vergini verməyə daha az meyllidir».

Respublikamızda vergi sahəsində aparılan islahatlar, əhalinin maddi və mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi ilə bərabər vergiyə aid biliklərə yiyələnmə də vətəndaşların vergi mədəniyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bunu

nəzərə alıb biz vergilərə və vergi mədəniyyətinə aid biliklərin müəyyən hissəsinin oxuculara çatdırılması məqsədilə bu kitabı yazmışıq. Ölkəmizdə göstərilən sahədə ilk kitab olduğuna görə, əlbəttə, müəyyən çatışmazlıqlar, nöqsanlar ola bilər. Bu barədə bizə öz fikrini bildirən hər bir oxucuya əvvəlcədən təşəkkür edirik.

GİRİŞ

İdeal cəmiyyətdə yaşamaq arzusu

Gələcək günlərə boylandıqca sən,
Bir yeni aləmmi keçir gözündən?
Səməd Vurğun

Hər bir şəxsin öz doğma vətəninə firavan yaşamaq istəyi təbii bir istəkdir. Lakin bunun üçün ölkə varlı olmalıdır. Ölkənin varlılığı isə onun yeraltı faydalı qazıntılarının, yerüstü bitkilərinin, heyvanlar aləminin, insan əməyi ilə yaranmış maddi və mədəni sərvətlərin bolluğundan asılıdır. Əmin-amanlıq şəraitində, humanist qanunlarla idarə edilən dövlətdə bu milli sərvətlər getdikcə artır, əhalinin şəraiti gün-gündən yaxşılaşır, mədəniyyətin daha yüksək səviyyəyə qalxmasına şərait yaranır.

Tarix boyu bütün xalqlar ideal dövlət və cəmiyyət qurmaq, xoşbəxt yaşamaq arzusunda olmuşlar. Bu, nağıllarda və əfsanələrdə də öz əksini tapmışdır. Məsələn, «Ax-vax» adlı qədim bir Azərbaycan nağılı var. Ona görə qədim deyirik ki, həmin nağılın motivlərindən 800 il əvvəl Nizami Gəncəvi də istifadə etmişdir. «Yeddi gözəl» poemasında Birinci iqlim padşahının qızının danışdığı «Qara geyimli şah haqqında əfsanə» də oxşar süjetə malikdir.

Haşiyə. Dahi Azərbaycan şairi İlyas Yusif oğlu Nizami Gəncəvi 1141-ci ildə Gəncədə anadan olmuş və ömrünün sonuna qədər orada yaşamışdır. O, qəzəl, qəsidə, rübai və qitələrdən ibarət divanın, «Xəmsə» adı ilə məşhur olan beş poemanın («Sirlər xəzinəsi», «Xosrov və Şirin», «Leyli və Məcnun», «Yeddi gözəl», «İskəndərnamə») müəllifidir. Nizamidən sonra Şərqi bir çox böyük şairi onun təsiri ilə «Xəmsə»lər yazmışdır.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində dövrünün ən humanist idealları əksini tapmışdır. Onun yaradıcılığını insan səadətinə mane olan bütün nöqsanları ifşa və tənqid səciyyələndirir.

Nizami 1209-cu ildə vəfat etmişdir.

«Ax-vax» nağlında qəhrəmanlar müxtəlif vaxtlarda gözəl bir diyara düşürlər və öz acgözlüklərinin, hövsələsizliklərinin ucbatından geri qaytarılırlar. Onlar ölən ana qədər həmin xəyali ölkə barədə düşünür, xiffət çəkirlər.

Yunanların qədim «Arqonavtlar» əfsanəsində ən igid oğlanlar Yazon başda olmaqla Kolxidaya qızıl buynuzlu, qızıl yunlu qoyunun dərisini gətirmək üçün səfərə çıxırlar. Çox böyük çətinliklərdən, əziyyətlərdən sonra həmin dərini Yunanıstana gətirirlər. Yalnız ona görə ki, guya qızıl yun haradadırsa, o ölkənin əhalisi varlı olur, torpağın bərəkəti qat-qat artır.

İdeal cəmiyyətlərdən birini Nizami Gəncəvi
«İskəndərnamə» epopeyasında təsvir etmişdir:

«Cənnəttək, neməti bol-bol, firavan,
Bir şəhər gördülər onlar uzaqdan.
Gəlib darvazaya çatdı İskəndər,
Gördü ki, qapıdan yoxdur bir əsər,
Müdrək qocalarla girdi şəhərə,
Baş vurdu onlarla burda hər yerə,
Gördü çox bəzəkli, dolu dükanlar,
Ancaq nə qapısı, nə qıfılı var.
Nəcib şəhər əhli onu görən tək,
Çıxdı qarşısına təzim edərək.
Gətirdilər qəsrə bir mehman kimi,
Saray zinətliydi asiman kimi.
Süfrə bəzədilər, büsat qurdular,
Özləri xidmətdə hazır durdular.
Pərəstiş etdilər o mehmanlara,
Əhsən qonaqsevən bu insanlara!
Süfrəni bəyəndi böyük hökmdar,
Onlar fərəhlənib çox şad oldular.
İsgəndər soruşdu: «Nə üçün sizlər,
Qorxu bilməzsiz heç zərrə qədər?
Neçin burda belə arxayınlıq var?
Neçin qıfilsızdır burda qapılar?
Yoxdur heç bir bağda keşikçi, bağban,
Neçin sürünüzü güdməz bir çoban?»

Çobansız sürülər nədir bir belə,
Baxdıqca yayılıb düzənə, çölə?
Belə arxayınlıq, laqeydlik nədir?
Sizin inamınız, deyin, kimədir?»
Ədalət yurdunun ağsaqqalları,
Bir də mədh eləyib o hökmdarı,
Dedilər: «Başına tac qoyan allah,
Ömrünü payidar eyləsin, ey şah!
İşində haqq sənə havadar olsun,
Şöhrətli adına hünər yar olsun!
Bizim güzəranı sordu hökmran,
Buyurub dinləsin, biz edək bəyan:
Doğrusu budur ki, bizlər qədimdən,
Bu dağı, bu çölü etmişik məskən.
Fağır bir tayfayıq, həm də dinpərvər,
Düzlükdən keçmərik əsla tük qədər.
Əyri dolanmaqla yoxdur işimiz,
Düzlükdən başqa yol tanımırıq biz.
Əyrilik yoluna çəkmişik hasar,
Düzlüklə olmuşuq əzabdan kənar.
Yalan gətirmərik biz dilimizə,
Əyri yuxular da görünməz bizə.
Faydasız etmərik heç sorğu sual,
Çünki allaha da xoş getməz bu hal.
Allahdan nə gəlsə, edərik şükür,
Çünki narazılıq naşükürlükdür.

Biz razı qalarıq nə gəlsə həqdən,
Düşmənlik edərmi pərəstiş edən?
Acizin dərdinə qılarıq çarə,
Xilas eləyərik düşərsə dara.
Bizim aramızda, bilsək ki, əgər,
Birinə bir işdə yetişib zərər,
Biz öz kisəmizdən onu ödərik,
Verib mayasını təmir edərək.
Bizdə bərabərdir hamının varı,
Bərabər bölərik bütün malları.
Bizdə artıq deyil heç kəsdən heç kəs,
Bizdə ağlayana heç kimsə gülməz...
Oğurluq eləməz bizdə bir nəfər,
Oğurlaya bilməz bizdən özgələr.
Nə zəncir, nə qıfıl görər qapılar,
Gözətçisiz otlar bizim mal-davar...
Bizim bərəkətli münbit zəmilər,
Düz birə yeddi yüz məhsul yetirər...
Heç kəsi pis yola əsla çəkmərik,
Fitnə axtarmırıq, qan da tökmərik...
Tutduğumuz yoldan çıxsa bir insan,
Kim olsa qovarıq öz aramızdan...»

Bu Nizaminin cənnət kimi təsəvvür elədiyi və istedadının ecazkar qüdrətilə canlandırıdığı cəmiyyətdir. Maraqlıdır ki, burada da ədalətdən, doğruculuqdan,

insanların hüquq bərabərliyindən, torpağın bərəkətliliyindən və həm də qanunlara tabe olmayanın qovulmasından danışılır. Dənizin saf suyu çirkəbi qəbul etmir və kənara atır. «Ax-vax» nağılında olduğu kimi!

Dünya ədəbiyyatında ədalətin bərqərar olduğu, insanların aclıq, qıtlıq, zülm, müharibə kimi bəlalardan əzab çəkmədiyi dövlətlər barədə əsərlər kifayət qədərdir. Bəşər övladı yarandığı gündən bu arzu ilə yaşayıb, özünün baxtına yazılmasa da, övladlarının, nəvələrinin, nəticələrinin, kötücələrinin nə vaxtsa azad, xoşbəxt bir cəmiyyətdə ömr sürmələrini arzulayıb. Lakin hələlik dünyada belə bir cəmiyyət qurmaq heç bir xalqa, millətə müyəssər olmayıb.

Ayrı-ayrı bədii söz ustalarının ideal dövlət və cəmiyyət barədə fikirləri əslində mümkün olmayan, utopik səciyyəli olsa da, hər halda vətəndaşları bolluq və firavanlıq şəraitində yaşayan ölkələrin mövcudluğu hamıya məlum həqiqətdir. Elm və texnikanın inkişafı, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə, cəmiyyətdə ümumi intellektual səviyyənin yüksəlməsi, hər bir şəxsin öz hüquq və vəzifələrini dərk etməsi planetimizdə ötən əsrlərdən tamamilə fərqli bir vəziyyət yaratmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə təsərrüfat, sosial, ekoloji və digər problemlər uğurla həll edilir, əhalinin maddi rifah halı getdikcə yaxşılaşır.

Hər bir dövlətin iqtisadiyyatı əhalinin ödədiyi vergilərdən də asılıdır. Vətəndaşları kasıb olan dövlət güclü ola bilməz, çünki xəzinə boşalar, idarə sistemi zəifləyər və nəhayət, dövlət dağılar. İqtisadiyyat inkişaf etdikcə yeni iş yerləri yaranar, istehsal genişlənər, ödənilən vergilərin məbləği artar və xəzinəyə daha artıq vəsait daxil olar.

İdeal heç nə olmur və çox güman ki, Nizaminin, digər mütəfəkkirlərin ideal cəmiyyət arzusu elə xəyal olub qalacaq. Lakin dövlətlər arasında inteqrasiyanın, qarşılıqlı anlaşmanın sürətlənməsi, iqtisadiyyatı geridə qalmış ölkələrə yardım göstərilməsi, elmin, texnikanın, təhsilin və mədəniyyətin inkişafı gələcəyə ümidlə baxmağa imkan verir.

Hələlik arzu olaraq qalan bu gözəl gələcəyin yaradılmasında vergi mədəniyyətinin də rolunun olacağı şübhəsizdir.

1.Cəmiyyət. Dövlət

Hər bir fərdin rifah və səadətlə ömür sürüb yaşaması üzvü olduğu cəmiyyətin rifah və səadətinə bağlıdır.

Üzeyir Hacıbəyov

1.1.Cəmiyyət

İnsanlar lap qədimdə - ibtidai icma quruluşunda da bir-birinə həyan olmuş, müxtəlif qəbilələrdə birləşmişdilər. Çay kənarlarında və təbii mağaralarda yaşayan insanlar dəstə halında ov edir, əkinçiliklə məşğul olur, vəhşi heyvanlardan qorunurdular. Hər bir qəbilə üzvü başçının əmrlərinə sözsüz tabe olmalıydı.

Qəbilələr arasında ziddiyyətlərin artması, onların öz mənafeələrini qoruması zəminində toqquşmaların baş verməsi xüsusiyyətçilik meyllərini gücləndirirdi. Bundan əlavə daha böyük icmalar yaratmaq məqsədilə müxtəlif qəbilələr birləşir və ya zorla birləşdirilirdi. İcmalar daxilində də təbəqələşmə gedirdi. Başçılar yaxşı torpaqları özləri götürür, vəzifələrini isə nəslən ötürməyə çalışırdılar.

Sonrakı inkişaf mərhələlərində bu birgəyaşayış daha da təkmilləşdi və nəhayət, dövlətlər əmələ gəldi.

Xalqların icma halında yaşamağa ehtiyaclarının hansı səbəbdən yarandığını Nəsirəddin Tusi «Əxlaqi-Nasiri» əsərində belə əsaslandırır:

«Hər kəs öz yeməyini, paltarını, yerini və silahını hazırlamalı olsaydı, gərək əvvəlcə dəmirçiliyi və dülgərliyi öyrənəydi, onların vasitəsilə biçmək, üyütmək, yoğurmaq, əyirmək, toxumaq üçün lazım olan alətləri hazırlayaydı, başqa peşə və sənətləri öyrənəydi, sonra öz halına qalaydı; bu müddət ərzində o, yeməksiz qala bilməyib əldən gedər, ömrü isə əzab-əziyyət içərisində keçərdi, bu kimi vəzifələrin heç birini yerinə yetirməyə müvəffəq ola bilməzdi. Lakin bir-birinə kömək etdikdə, onların hərəsi bu işlərdən birini yerinə yetirdikdə özlərinə lazım olduğundan çox istehsal edər, artığını başqasına vermək və ya almaq yolu ilə müvazinət və tarazlıq əmələ gətirər, yaşayış vasitələrini təmin edər, özünü və növünü mühafizə işini nizama salar, sistem yaradar, necə ki, yaratmışlar da!»

Haşiyə. Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Həsən Nəsirəddin Tusi 1201-ci ildə Həmədan şəhərində doğulmuşdur. O, əvvəlcə atasından şəriət elmlərini öyrənmiş, Tusi və Xorasana getmiş, müxtəlif elm adamlarından dərslər almışdır. Kuhistanda hökmdar Möhtəşəmin şərəfinə «Əxlaqi-Nasiri» əsərini yazmışdır. Monqol hökmdarı Hülaku xanın baş münəccimi olduğu dövrdə Marağa rəsədxanasını tikdirmiş, müxtəlif ölkələrdən yüzdən çox

məşhur alimi dəvət edərək, buranı böyük elm ocağına çevirmişdir.

N.Tusiyə dünya şöhrəti qazandıran onun riyaziyyat və astronomiyaya aid kitablarıdır («Zice-Elxani», «Təhriri-Eqlidis» və s.)

N.Tusi 1274-cü ildə Bağdada getmiş və orada xəstələnib vəfat etmişdir. Qəbri Bağdadın məşhur «Came məscidi»ndədir.

Bəs cəmiyyət nədir?

Bu söz, mənası yığmaq, birləşdirmək, toplamaq, təşkil etmək, uzlaşdırmaq olan «cəməə» ərəb sözündən əmələ gəlmişdir və birgə fəaliyyət göstərən insanlar toplusu deməkdir. Ərəblər yığıncaq, ittifaq, birlik, liqa sözləri əvəzinə də «cəmiyyət» sözünü işlədirlər.

Hazırda dilimizdə «cəmiyyət» sözü geniş anlamda insanların tarixən təşəkkül tapmış birgə fəaliyyət formalarının məcmusu kimi daha çox işlədilir. Digər tərəfdən, bəşər tarixinin müəyyən mərhələsini, yaxud sosial münasibətlərin müəyyən formasını da «cəmiyyət» adlandırırlar.

1.2.Dövlət

Hər bir cəmiyyətdə insanların tabe olduğu müəyyən qayda-qanunlar olmalıdır. Bu isə dövlət yaradılmasına və onun idarə edilməsinə gətirib çıxarır. Lakin cəmiyyətin

hər bir üzvü həm də şəxsi azadlığa can atır. Bu ziddiyyət - qanun-qaydaya riayət etmək və azad olmaq istəyi - bəzən şəxsi azadlığın məhdudlaşdırılmasına, bəzən isə qayda-qanunun zəifləməsinə səbəb olur. Hakimiyyətin vəzifəsi bu iki amil arasında tarazlığın qorunub saxlanmasıdır.

Dövlət cəmiyyətin bazisi üzərində üstqurumdur və onun əsas əlamətləri aşağıdakılar hesab edilir:

- xüsusi orqanlar və idarələr sisteminin mövcudluğu;
- hüquq, yəni məcburi davranış qaydalarının olması;
- müəyyən əraziyə malik olmaq.

Dövlətin daxili və xarici funksiyalarını da bir-birindən fərqləndirirlər. Daxili funksiyalar üç hissəyə bölünür: iqtisadi, siyasi və mənəvi funksiyalar. Xarici funksiyalar isə ərazini və mənafeni kənar hücumlardan, müdaxilələrdən, sıxışdırmalardan müdafiə etmək, yaxud ərazini və mənafeni genişləndirməyə çalışmaqdır.

Qədim dövrlərdən ta indiyə qədər hər bir ölkədə hakimiyyət aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarət olmuşdur:

- Dövlət başçısı;
- ağsaqqallar (hökumət);
- xalq nümayəndələrinin yığıncağı (parlament).

Dövlətin tipi bu tərkib hissələrindən hansının üstün olmasından asılıdır. Ölkədə dövlət başçısı külli-ixtiyardır, yəni qeyri-məhdud hakimiyyət

səlahiyyətlərinə malikdirsə, onda ölkədə monarxiya və ya mütləqiyyət adlanan üsul-idarə hökm sürür və dövlət başçısının kral, şah, sultan, prezident, xaqan, çar adlanmasından asılı olmayaraq, o monarxdır. İdarəçilik ağsaqqalların və ya indiki anlamda hökumətin əlindədirsə, həmin hökumət üzvlərinin kimlərdən ibarət olması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu üzvlər ya cəmiyyətdə böyük nüfuzla malik kübarlar və zadəganlar, ya həddindən artıq var-dövlətə yiyələnmiş şəxslər, yaxud da müəyyən zümrədən imtiyazlı yuxarı təbəqəyə aid adamlar ola bilər. Bunlardan birincisinə aristokratiya, ikincisinə plutokratiya, üçüncüsünə oliqarxiya üsul-idarələri deyilir. Xalq nümayəndələri yığıncağı (parlament, məclis, senat, дума və s.) ölkəni idarə etmədə əsas rol oynayarsa, bu qurumun dövlət başçısına və hökumətə güclü təsir imkanları varsa, belə dövlət tipi demokratiya adlanır.

Göstərilən hakimiyyət tiplərinin hansının əlverişli olması barədə həmişə mübahisələr getmişdir. Bəşər tarixində elə dövlət başçıları olmuşdur ki, hakimiyyəti güc hesabına zəbt etsələr də, öz ölkələrinin ərazilərini genişləndirmiş, idarə etdikləri ərazilərdə yüksək tərəqqiyə nail olmuşlar. Belə hökmdarlardan Şah İsmayıl Xətəini, Oktavian Avqustu, Napoleon Bonapartı misal göstərmək olar. Onların çox dövlət başçılarına örnək ola biləcək fəaliyyəti indi də araşdırılır və öyrənilir. Lakin

təkbaşına ölkəni idarə edənlərin böyük əksəriyyəti qeyri-məhdud səlahiyyət qazandıqdan sonra heç bir qanunla hesablaşmamış, ölkə əhalisinə zülm etmiş, günlərini eys-ışrətlə, var-dövlət toplamaqla keçirmişlər. Bu cür hökmdarlara müstəbid, onların rejiminə isə istibdad deyirlər.

Qədim Yunanıstanda «tiran» adlandırılan müstəbidləri əhalinin görməyə gözü yox idi. Bu cür hökmdarlar camaatı o qədər cana doydurubmuş ki, heç onlarla bir ölkədə yaşamaq istəmirlərmiş! Məsələn, Afina şəhərində tiran ola biləcək şəxsin müəyyən edilməsi üçün sorğu aparılırmış. Xalq məclisi nümayəndələrinin hər biri ostrakon (yəni, saxsı parçası) üzərində bir nəfər vətəndaşın adını yazırmış. Beləliklə, demokratiya üçün ən çox təhlükə yaradacaq adam müəyyən edilirmiş. Belə şəxslər on il müddətinə ölkədən qovulurmuş.

İstibdad rejiminə münasibət başqa ölkələrdə də mənfidir, lakin heç yerdə potensial müstəbidi aşkara çıxarmaq barədə fikirləşmirlər.

Yzeyir Hacıbəyov yazırdı:

«Xudavəndi-ələm harda istibdad var, onun evini yıxsın».

Haşiyə. Üzeyir Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyov (1885-1948) böyük bəstəkar, görkəmli musiqişünas alim, publisist, dramaturq və pedaqoq idi. Təhsilini əvvəlcə Şuşada, sonra isə Qori müəllimlər seminariyasında

almışdır. 1907-ci ildə «Hesab məsələləri», «Rusca türkcə, türkcə rusca lügət» kitablarını çap etdirmişdir. Ü.Hacıbəyov 1908-ci il yanvarın 12-də Bakıda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrında göstərilən «Leyli və Məcnun» operası ilə bütün müsəlman şərqində opera sənətinin əsasını qoymuşdur. Onun «Şeyx Sənan», «Rüstəm və Söhrab», «Əsli və Kərəm» və s. muğam operaları, «Ər və arvad», «O olmasın, bu olsun», «Arşın mal alan» musiqili komediyaları 1909-1915-ci illərdə yazılmışdır. 1937-ci ilin aprel ayının 30-da Azərbaycan Dövlət Opera və balet teatrında ilk dəfə tamaşaya qoyulan «Koroğlu» operası Ü.Hacıbəyov yaradıcılığının zirvəsini təşkil edir.

Şair Hüseyn Cavid də istibdad rejimində insan hüquqlarının tapdandığını aşağıdakı misralarla təsvir etmişdir:

Daha məhv etdi artıq istibdad,
Yıxdı zülm atəşinə canımızı.
Oldu hər bir hüququmuz bərbad,
Dinləməz kimsə ələmanımızı,
Bu nə dəhşətli haldır, ya rəb,
Bilməm ki, nədir bu halə səbəb.

Haşiyə. Azərbaycanın görkəmli şairi və dramaturqu Hüseyn Cavid 1882-ci ildə ruhani ailəsində doğulmuşdur. İbtidai təhsilini Naxçıvanda mollaxanada,

orta təhsilini M.T.Sidqinin məktəbində almışdır. Sonra təhsilini Təbrizdə və İstanbulda davam etdirmişdir. Naxçıvanda, Gəncə, Tiflis və Bakıda müəllimlik etmişdir. «Keçmiş günlər» adlı ilk şer kitabı 1913-cü ildə çap olunmuşdur. H.Cavidin dram əsərləri Azərbaycan dramaturgiyasında yeni mərhələ yaratmış, «Şeyx Sənan», «İblis», «Topal Teymur» və başqa pyesləri milli teatr mədəniyyətinin inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

H.Cavid repressiya illərində həbs olunmuş, 1941-ci ildə sürgündə vəfat etmişdir.

Dövlətin tərəqqisi, onun əhalisinin rifahı, əmin-amanlığı həmin dövləti idarə edənlərdən asılıdır.

Fransız yazıçısı Viktor Hüqo «Gülən adam» romanında adi vətəndaşın öhdəsinə düşən vəzifələr barədə fikirlərini aşağıdakı kimi göstərmişdir:

«Mən şənlənmək istəyirəm, dövlət idarə etmək yox. Necə də böyük xoşbəxtlikdir ki, bu cür işlərlə məşğul olan kral var. Əlbəttəsi üçün xalq pul ödəməlidir. Vergi vermək və əsgər olmaq məgər azdırmı? Ona daha nə lazımdır? O, həm hərbi dayaqdır, həm də xəzinənin dirəyidir. Əla roldur».

Haşiyə. Viktor Mari Hüqo (1802-1885) görkəmli fransız yazıçısıdır. Əvvəlcə monarxist meyilli əsərlər yazsa da, sonralar respublikaçıların qızğın tərəfdarı olmuşdur. «Səfillər», «Paris Notrdam kilsəsi», «Gülən

adam», «Doxsan üçüncü il» romanları məşhurdur. Təkcə «Səfillər» romanı üzrə 23 dəfə bədii film səkilmişdir.

Hələ eramızdan əvvəl III-II əsrlərdə yaşamış Çin filosofu Mo-Tszı deyirmiş:

«Dövləti xeyirxah və müdrik adamlar idarə etdikdə, qayda-qanun bərqərar olur. Axmaq və alçaq adamlar xeyirxah və müdrik adamları idarə etsələr, ölkədə hərcmərclik yaranar».

Haşiyə. Mo-Tszı (e.ə. 479-400) Çin filosofu və ictimai xadimidir. O, insanlar arasında «ümumi məhəbbət və qarşılıqlı mənfəət» prinsipini, bərabərliyi, siyasi həyatda fəallığı təbliğ edir, sülalə aristokratiyasının ağalığının əleyhinə çıxırdı. Mo-Tszı Çin fəlsəfəsində ilk dəfə səbəb (qu) kateqoriyasını və təsnifat (ley) prinsiplərini irəli sürmüşdür.

Nizami Gəncəvi «Sirlər xəzinəsi» poemasının «Ədalət və insafli olmaq haqqında şaha nəsihət» bölümündə hökmdara məsləhət verir:

«Can yarındırsan orduna, məmləkətə, yurduna,
Arxalana bilərsən öz xalqına, orduna.
Zülmkarlıq dağıdar, bərbad edər ölkəni,
Ədalət səadətlə abad edər ölkəni».

Nəsirəddin Tusi də deyirdi ki, dövlət yalnız ədalət əsasında uzun müddət yaşaya bilər.

Qədim Şərq ölkələrinin əksəriyyətində monarxiya quruluşu hökm sürdüyündən dövlət başçısı külli-ixtiyar olurdu. Ona görə də dövlətin zəif və ya qüdrətli olması başçının fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədar idi. O hökmdar ki, xalqın güzəranının qeydinə qalırdı, ordunu gücləndirib xarici müdaxilənin qarşısını ala bilirdi, şikayətlərə ədalətlə baxırdı, onda ölkə əhalisi də getdikcə varlanırdı, dövlət xəzinəsində kifayət qədər vəsait olurdu.

Nəsirəddin Tusi dövlətin dağılmasında onun başçısının rolunu aşağıdakı kimi göstərmişdir:

«Dövlətin inkişafdən dayanması və süqut etməsinin bir səbəbi də hökmdarların mal toplamağa, sərmayə yığmağa, vəzifə tutmağa aludə olmalarıdır. Var-dövlət düşkünlüyü get-gedə bunların artmasını tələb edir. Elə ki, öyrəşdilər, adətkərdə oldular, bu xasiyyət başqalarına da sirayət etməyə başlayar, onlar da əvvəlki təbiətlərini dəyişdirib varlanmağa, müxtəlif yollarla mal toplamağa, eys-ışrətlə məşğul olmağa həvəslənərlər, silahlarını yerə qoyar, müdafiə qüvvəsini zəiflədər, döyüş vərdişlərini unudar, zəhmətsevərliyi əldən verər, rahatlıq axtaran, yeyib yatan, ətalət əsiri olan tənbellərə çevrilərlər. Belə halda zəif bir düşmən də onlara hücum etsə, bu camaatı məğlub etmək ona asan olar.

Dövlət yeni təşkil edilərkən müqavimət göstərənlər, mane olmaq istəyənlər məğlub edildikləri halda, süqut

dövründə müxalif olanlar, iğtişaş qaldıranlar qələbə çalarlar».

Abbasqulu ağa Bakıxanovun

«Şah qafil yaşasa xalqdan, dövlətdən,

Zövq olsa ancaq o, eyşü-işrətdən,

Dövlətin əsası verilər yelə,» -

misraları da bu fikirlərlə səsləşir.

Haşiyə. Abbasqulu ağa Bakıxanov 1794-cü ildə Bakının Xilə (indi Əmircan) qəsəbəsində doğulmuşdur. Bakı xanı II Mirzə Məhəmmədin oğludur. 1820-ci ildə Əlahiddə Qafqaz korpusunda hərbi qulluğa girmiş, rus ordusunda polkovnik rütbəsinədək yüksəlmişdir. «Gülüstani-İrəm» adlı tarixi əsərini 1841-ci ildə farsca yazmış, 1843-44-cü illərdə rus dilinə tərcümə etmişdir. «Riyaz əl-qüds», «Təhziib ül-əxlaq», «Kitabi-nəsayeh», «Mişkat ül-ənvar» və s. əsərlərin müəllifidir. Qüdsi təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Onun «Kitabi-Əsgəriyyə» hekayəsi Azərbaycan nəsrinin ilk nümunələrindəndir. 1847-ci ildə Məkkə yaxınlığında vəfat etmişdir.

1.3. Dövlət və vergi

Dövlətin və dövlət aparatının yaranması vergilərin yaranmasına səbəb olmuşdur, çünki idarəetmə, ordu, təhsil, sosial müdafiə və s. üçün çoxlu vəsait lazımdır. Odur ki, ümumi daxili məhsulun müəyyən bir hissəsi

büdcənin formalaşdırılması məqsədilə dövlət tərəfindən birbaşa tutulur ki, bu da vergitutmanın iqtisadi mahiyyətini təşkil edir.

Vergi dedikdə ölkənin vətəndaşlarının və müəssisələrinin gəlirlərinin müəyyən hissəsinin dəqiq müəyyən edilmiş qayda ilə məcburi ödənişi başa düşülür. Dünyanın bütün ölkələrində həmişə vergilər dövlət xəzinəsinin doldurulması üçün mənbə olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində vergi anlayışına aşağıdakı kimi tərif verilir:

«Vergi - dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir».

Qanunvericilikdə və vergitutma təcrübəsində vergi termini ilə yanaşı yığım və rüsum terminlərindən də istifadə edilir. Yığım və rüsumların vergidən fərqi onların dövlət orqanları və yerli orqanlar tərəfindən qanunla müəyyən edilmiş xidmətlərin göstərilməsi və ya müəyyən hüquqların verilməsi üçün tutulmasıdır.

Hec bir dövlət və cəmiyyət vergisiz mövcud ola bilməz. Vergilərin ümumi xarakterini maliyyə sistemində əsas yer tutan büdcə sistemi şərtləndirir, çünki dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri məhz büdcə vasitəsi ilə

idarə olunur. Dövlət büdcəsi isə gəlirlər vasitəsi ilə formalaşır.

Dövlət və verginin əlaqəsi vergi yükü kateqoriyası ilə xarakterizə edilir. Makroiqtisadi səviyyədə vergi yükü - vergilərin cəmiyyətin ictimai həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən vergi daxilolmalarının həcmnin ümumi daxili məhsulun həcminə nisbəti kimi təyin olunan ümumiləşdirilmiş göstəricidir. Hazırda dünya ölkələrində vergi yükünün orta səviyyəsi 40-45 faiz təşkil edir.

1.4. Vergi məmurları

Böyük sufi filosoflarından biri olan imam Əbu Hamid Məhəmməd Qəzali vergi məmurlarının təsnifatını aşağıdakı kimi vermişdir:

«Ya xərac toplayan məmurun qəddar əli xalq malını toplayarkən, nə şah qorxusu, nə din, nə vicdan, nə rıqqət, nə mərhəmət ona mane ola bilmir, rəiyyətin bütün malını əlindən alıb onu müflis və miskin hala salır, ya da ədalətlə camaatdan mal toplayıb, onun bəndləri təmir etmək və xalqın başqa ehtiyaclarını rəf etmək üçün sərf edilməsinə imkan yaradır».

Haşiyə. Əbu Hamid Məhəmməd ibn Məhəmməd Qəzali (1059-1111) məşhur müsəlman ilahiyyatçısı, sufizmin görkəmli nümayəndəsi olmuşdur.

Əbu Hamid Qəzaliyə görə dünya allahın iradəsi sayəsində mövcud olub, zaman və məkanda məhduddur. O, həmin dövrə qədər bidət sayılan sufizmi ortodoksal islam təlimi sisteminə ilk dəfə daxil etmişdir. Qəzali «Məqasid əl-fəlasifə» («Filosofların məqsədləri»), «Təhafüt əl-fəlasifə» («Filosofların təkzibi»), «İhya ülum əd-din» («Din elmlərinin dirçəlməsi»), «Vəciz» («Müxtəsər») kitablarını yazmışdır.

Nəsirəddin Tusi cəmiyyətdəki uyğunluğu dörd sinifin qarşılıqlı əlaqəsində görürdü. Bu sinifləri qələm əhli, qılınc əhli, müamilə əhli və ziraət əhli adlandıran görkəmli alim vergi məmurlarını tacirlər və sənətkarlarla birlikdə müamilə əhli sırasına daxil etmişdi və göstərmişdi ki, bunların köməyi olmadan insanların məişətini təmin edib dolandırmaq mümkün deyil. Siniflərin bir-birinə müvafiqliyini dörd ünsürün (su, od, hava, torpaq) tənəsübü ilə müqayisə edən N.Tusi müamilə əhlini «hava» adlandırmışdı və bu da onun vergi məmurlarına necə böyük əhəmiyyət verdiyini göstərir.

Digər dövlət məmurları kimi lap qədimlərdən başlayaraq, vergi məmurlarına da xüsusi rütbələr verilir. Hələ 603-cü ildə Yaponiyada bütün məmurlar üçün 12 dərəcəli rütbə sistemi qəbul olunmuşdu. Bu dərəcələr 6 səviyyəyə ayrılmışdı və hər səviyyənin aşağı (sö) və yuxarı (day) dərəcələri bir-birindən fərqlənirdi.

Səviyyələr ti (rütbə), gi (doğruculuq), sin (inam), ray (nəzakət), nin (insaf) və toku (ləyaqət) adlanırdı. Məsələn, sö-sin «inam» rütbəsinin aşağı dərəcəsi, day-nin «insaf» rütbəsinin yuxarı dərəcəsi hesab edilirdi. Məmurular başlarına müxtəlif rəngdə ipək sarğı bağlayırdılar. Ən yüksək səviyyəli rütbə «toku» üçün sarğı al, «nin» üçün yaşıl, «ray» üçün qırmızı, «sin» üçün sarı, «gi» üçün ağ, «ti» üçün qara rəngdə olurdu.

Azərbaycan Respublikasının vergi orqanlarında işləyənlərə də tutduqları vəzifəyə, ixtisasa və iş stajına görə xüsusi rütbələr nəzərdə tutulmuşdur. Vergi xidməti işçilərinin rütbələri aşağıdakılardır:

1. Kiçik rəis heyəti:

- III dərəcəli müfəttiş;
- II dərəcəli müfəttiş;
- I dərəcəli müfəttiş.

2. Baş rəis heyəti:

- kiçik vergi xidməti müşaviri;
- vergi xidməti müşaviri;
- baş vergi xidməti müşaviri.

3. Ali rəis heyəti:

- III dərəcəli dövlət vergi xidməti müşaviri;
- II dərəcəli dövlət vergi xidməti müşaviri;
- I dərəcəli dövlət vergi xidməti müşaviri;
- Azərbaycan Respublikasının Həqiqi dövlət vergi xidməti müşaviri.

Vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin rütbələrinə uyğun xüsusi geyim forması və fərqlənmə nişanları da müəyyən edilmişdir.

1.5. Əsl vergisi işçisi necə olmalıdır?

Keçmişdə Azərbaycan ərazisində müxtəlif dövrlərdə mühəssil, amil, vergiçi adlandırılan, bir qayda olaraq, ən əzəzil və qəddar adamlar sırasından seçilən vergi yığanların əsas iş prinsipi zor tətbiş etmək olmuşdur. Digər ölkələrdə də vergi işçiləri bunlardan o qədər də fərqlənməmişlər.

Müasir mərhələdə bütün dünyada vergi məmurlarından mənəvi saflıq, mütəşəkkillik və qanunvericilik sahəsində mükəmməl bilik tələb edilir.

İctimaiyyətin və o cümlədən də vergi ödəyicilərinin vergi işçilərinə etimad göstərməsi vergi toplanmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu etimadın qazanılması və qorunub saxlanması vergi işçilərinin peşəkarlığından, nəzakətli və ədalətli olmasından çox asılıdır.

Hər bir vergi işçisi öz vəzifələrini qanunlara və verilmiş təlimata uyğun, peşəkar, nəzakətli və səmərəli şəkildə yerinə yetirməlidir. Şəxsi və peşə maraqlarının toqquşduğu mərhələlərdə hər şeydən əvvəl peşə marağı öndə tutulmalıdır. Bundan əlavə, görülmüş işlər və

verilmiş qərarlar həmişə ictimai marağı nəzərə alaraq həyata keçirilməlidir.

Vergi işçiləri xidməti vəzifələrinin vicdanla yerinə yetirilməsi ilə ziddiyyət təşkil edən maliyyə üstünlüyünə malik olmamalıdır, onlar göstərdikləri xidmətin və verdikləri məsləhətin müqabilində haqq ala bilməzlər.

İşçiyə üçüncü tərəflə əlaqə yaratmaqla nəticələnəcək tapşırıq verildikdə və həmin üçüncü tərəf onun ailə üzvü və ya işçinin şəxsən tanıdığı adam olduqda o, dərhal müdiriyyətə bunu bildirməlidir.

İşçiyə onun ailə üzvlərinin vergi bəyannaməsi, vergi ilə bağlı sənədləri və ya onların vergi öhdəliklərinə aidiyyəti olan sənədin əldə olunması və yoxlanılması ilə nəticələnəcək tapşırıq verildikdə də rəhbərliyə dərhal məlumat verməlidir.

Əgər işçiyə təqdim olunan hədiyyələr birbaşa və ya dolayısı ilə onun xidməti vəzifəsinə təsir göstərmək üçün nəzərdə tutulubsa, o bu hədiyyələri özünün və ya ailə üzvlərinin xeyrinə qəbul etməməli və bu cür hədiyyələr istəməməlidir.

2.İqtisadiyyat

Yaxşı idarə olunan ölkədə kasıblıqdan, pis idarə olunan ölkədə varlılıqdan xəcalət çəkirlər.

Konfutsi

2.1.Təsərrüfat və onun idarə edilməsi

Hər bir ölkədə maddi nemətlər bolluğunun yaradılması bilavasitə iqtisadiyyatla bağlıdır.

«İqtisadiyyat» sözü ərəb sözüdür, «qəsədə» (yönəlmək, qənaət etmək, çatmağa çalışmaq) sözündən əmələ gəlmişdir. Müxtəlif mənalarda işlənən «qəsədə» sözündən həm də qasid, məqsəd, qəsd sözləri yaranmışdır. Bütün bu sözlərin kökündəki qənaətçilik, istəyə ən qısa zamanda çatmaq, kəsə yolla getmək mənaları ilk baxışda fərqli görünsə də, əslində onların ümumi cəhətləri daha çoxdur. Bir işi ən az vaxtda görmək zamana, kəsə yolla getmək isə məsafəyə qənaət deməkdir. Məktub apararı, müəyyən tapşırığı kimə isə çatdırarı adam «qasid» adlanır. O, heç bir yerdə ləngimədən öz məqsədinə nail olmağa çalışır, yola və zamana qənaət edir. Ona görə «qasid» sözünü ərəblər həm də «qənaətçil» mənasında işlədirlər. Yeri gəlmişkən, klassik ədəbiyyatımızda şerin yığcam bir

«qəsidə» forması da var. «İqtisad» sözü isə ərəb dilində eyni zamanda həm «qənaətcillik», həm də «təsərrüfat» deməkdir. «İqtisadiyyat» həmin sözün cəm halıdır.

Qeyd edək ki, «təsərrüfat» sözü də ərəb sözüdür, «sərf», «məsrəf», «təsrif» sözləri ilə eyni kökdəndir.

Müasir dövrdə «İqtisadiyyat» dedikdə təsərrüfatın vəziyyəti, onun inkişafı üçün şəraitin yaradılması başa düşülür.

Bir çox dillərdə «iqtisadiyyat» əvəzinə «ekonomika» sözündən istifadə edilir. Bu söz yunan sözləri «oykos» (ev, təsərrüfat) və «nomos» (qanun, qayda) sözlərinin birləşməsidir, ev təsərrüfatını idarə etmək, yəni «evdarlıq» deməkdir.

İqtisadiyyat elmi-istehsal sahələrinin idarə edilməsinin qanunauyğunluqlarını öyrənir.

İstehsal - insanın tələbatını ödəmək üçün maddi nemətlər yaratmağa yönəldilmiş fəaliyyət prosesidir.

Məsələn, insan torpağı əkib becərir və taxıl yetişdirir, sonra taxıl biçilir, döyülür, təmizlənir, üyüdülmür və çörək bişirilir. Prosesin gedişində çox və keyfiyyətli məhsul əldə edilərsə, tətbiq edilən üsul iqtisadi cəhətdən səmərəli sayılır.

İnkişaf etmiş iqtisadiyyat ölkə əhalisinin maddi rifahının yaxşılaşmasının və dövlət xəzinəsinə vəsait axınının mənbəyidir.

A.S.Puşkin «Yevgeni Onegin» əsərində yazırdı:

«O, iqtisadçıydı, bilirdi dövlət,
Nəylə varlanaraq toplayır sərvət.
Dərindən fikirlər yürüdür haman
Ki, nəylə yaşayır bir dövlət, demək,
Qızıl neyçin ona deyildir gərək,
Sadəcə ərzağı olduğu zaman.
Atası torpağı girov qoyurdu,
Nə onu anlayır, nə də duyurdu».

Haşiyə. Böyük rus şairi Aleksandr Sergeyeviç Puşkin 1799-cu ildə anadan olmuşdur. Onun uşaq yaşlarından başlayaraq yazdığı şerlər qeyri-adi istedadından xəbər verirdi. Poemaları, xüsusilə də «Yevgeni Onegin» romanı rus ədəbiyyatını yeni bir mərhələyə qaldırmışdır. A.S.Puşkinin nəsr ilə yazılmış əsərləri də – «Belkinin hekayələri», «Dubrovski», «Kapitan qızı» şöhrət qazanmışdır. O, 1837-ci ildə dueldə öldürülmüşdür.

Yer kürəsində təbii sərvətlər bərabər paylanmamışdır. Bəzi ərazilərdə qızıl, neft, daş kömür kimi faydalı qazıntılar var, digərlərində isə torpağı nə qədər qazırsansa qaz, şor sudan başqa heç nə çıxmayacaq. Bəzi ərazilərdə torpaqlar münbitdir, keçilməz meşələr və suvarılan əkin sahələri var, digərlərində isə heç ot da bitmir.

İlk baxışda adama elə gəlir ki, təbii sərvətlər bol olsa, iqtisadiyyat da güclü inkişaf etməli, əhali daha firavan

yaşamalıdır. Amma qəribədir ki, bu heç də belə olmur. Məsələn, Rusiyada zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlər mövcuddur, Yaponiyada isə, demək olar ki, heç nə yoxdur. Lakin iqtisadiyyat Yaponiyada yüksək dərəcədə inkişaf etmişdir, Rusiyada isə hələ aşağı səviyyədədir. Dünyada zəngin faydalı qazıntıları, münbit torpağı olan Afrika və Cənubi Amerika bu cür sərvətləri çox az olan Almaniyadan, İsveçdən, Norveçdən iqtisadi cəhətdən qat-qat geri qalır.

İqtisadiyyatı zəif olan ölkələrin əhalisi isə, aydındır ki, güclü iqtisadiyyata malik ölkələrinin əhalisindən daha ağır şəraitdə yaşamağa məcburdur.

XX əsrin 80-ci illərində Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayan hər bir vətəndaş Hindistan sakinindən 40 dəfə çox təbii resurs istehlak etmişdir. Bu gün ABŞ-ın, Qərbi Avropanın və Yaponiyanın sakinləri bütün bəşəriyyətin istehsal etdiyinin 80-85 faizini istehlak edir. Bəşəriyyətin yerdə qalan 5 milyard əhalisinə cəmi 15-20 faiz təbii resurs və qida məhsulları düşür.

Bəs bunun səbəbi nədir?

Hansı ölkədə ki, təsərrüfatın bütün sahələri bacarıqla, yüksək peşəkarlıq səviyyəsində idarə olunur, orada iqtisadiyyat da sürətlə inkişaf etməlidir.

«Oğuznamə»lərdən birində belə bir atalar sözü var:

«Dövlətsizin oğlu olmaqdan dövlətlinin qulu olmaq yaxşıdır».

Bu müdrik kəlamın əhatə dairəsini genişləndirsək, alınır ki, kasıb ölkədə yüksək vəzifə tutmaq, varlı ölkədə adi sırayı işçi olmaqdan daha pisdır.

Doğma vətənimiz Azərbaycanın da əlverişli təbii şəraiti, mülayim iqlimi, zəngin sərvətləri olsa da, hələ iqtisadi səviyyəsi inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsindən xeyli aşağıdır. Lakin bunun obyektiv səbəbləri var. Ölkəmiz Sovet İttifaqının tərkibində idi və imperiyanın dağılması ərəfəsində onun iqtisadiyyatı tamamilə süqut etmişdi. 1991-ci ildə müstəqillik qazanmış respublikamız keçən bu qısa müddət ərzində əvvəlki dövrdən miras qalmış tənəzzüldən yaxa qurtarmış, müəyyən tərəqqiyə nail olmuşdur. Yəqin ki, yaxın vaxtlarda biz həm sənayedə, həm də kənd təsərrüfatında aparılan köklü islahatların səmərəsini daha çox hiss edəcəyik.

2.2. Yeraltı sərvətlər

Hər bir ölkənin varlı olması onun yeraltı sərvətlərindən də asılıdır. Faydalı qazıntıların aşkara çıxarılması və istifadə olunması ölkənin tərəqqisinin mühüm mənbələrindən biridir.

Keçmişdə yeraltı sərvətlər o qədər də səmərə vermirdi, çünki elm və texnika indiki kimi inkişaf etməmişdi. Hətta XIX əsrdə Bakı neftini Peterburq

Elmlər Akademiyasına göndərmişdilər ki, ondan necə xeyir götürmək məsələsini araşdırsınlar. Qəribədir ki, həmin Akademiya bu mayenin yalnız araba təkərlərinin yağlanması üçün yararlı ola biləcəyini göstərmişdi. Halbuki həmin vaxtdan çox-çox əvvəl neftdən heç bir Akademiya olmayan Babilistanda tikinti materiallarının bərkidilməsi üçün məhlul hazırlayırdılar, Qədim Misirdə mumiyaların saxlanması məhləm kimi istifadə edirdilər, Çində çiraqlara doldurub yandırırtdılar, his versə də ətrafı işıqlandırırtdı. Hətta Şimali Amerika hinduları bədənlərinə şəkil döydürəndə müxtəlif rənglərə neft qarışdırtdıqları da məlumdur.

Neftdən səmərəli istifadə 1861-ci ildən, yəni krekinq üsulu kəşf edildikdən sonra başlanmışdır. Müxtəlif neft məhsulları həmin dövrdən etibarən aqlaşığımaz gəlirlər gətirir.

Dünyanın müxtəlif yerlərində neft, daş kömür, torf, qızıl, dəmir və sair kimi faydalı qazıntıların yataqları var və bunlardan geniş istifadə olunur.

Respublikamız da yeraltı sərvətlərlə zəngindir. Onun ərazisinin təqribən 70 faizi neft və qaz cəhətdən perspektivli strukturlara malikdir. Yüz iyirmi ildən artıqdır ki, Abşeron yarımadasındakı neft yataqları istismar olunur. Bakı arxipelaqında və Xəzər dənizində də zəngin neft və qaz yataqları kəşf edilmişdir. Bundan

əlavə, Qobustanda, Şirvanda, Muğanda, habelə qərb rayonlarında geniş perspektivə malik neft yataqları var.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə dünyada yer üzünə təbii axarı ilə çıxmış ilk neft Abşeron yarımadasının indiki Binəqədi sahəsində olmuşdur. Qədimdə yerli əhali yerin səthinə yığılmış neftdən çiraqlarda yandırmaq, onun kükürd və qətranla qarışığından hərbi məqsədlə «yandırıcı ox» hazırlamaq üçün istifadə edirdi. Asfalt su keçirməyən və birləşdirici maddə kimi inşaat işlərində əvəzsiz hesab olunurdu.

Azərbaycan Ərəb xilafətinə daxil edildikdən sonra şərq ölkələrində neftə maraq daha da artdı. Dəvə karvanları Abşeron neftini Ərəb ölkələrinə daşımağa başladı.

Orta əsrlərin tarixi və ədəbi məxəzlərində neft barədə kifayət qədər məlumat var. XIII əsrin italyan səyyahı Marko Polo yazırdı ki, Bakı neftini yandırır və onunla dəri xəstəliklərini müalicə edirlər. Müalicə məqsədilə işlədilən neftin xoşagəlməz iyini aradan qaldırmaq və ya heç olmazsa azaltmaq üçün lap qədimdən onu distillə yolu ilə təmizləyirdilər. O dövrün tibb elminə aid kitablarda Roma həkimi Kassiya Feliksin və XI əsrin görkəmli alimi İbn Sinanın distillə üsullarına aid təcrübələri təsvir edilmişdir.

Bakı neftinin istehsalı XIX əsrin əvvəllərində genişlənməyə başlanmış və getdikcə sürət artmışdır.

Məsələn, 1800-1820-ci illərdə Abşeron yarımadasında cəmisi 6 milyon pud neft istehsal olunmuşdusa, 1872-1879-cü illərdə hasilat 107 milyon puda çatmışdı. Dünyada ilk neft quyusu 1847-ci ildə Abşeron yarımadasında qazılmışdı. Əvvəllər əsasən Balaxanı sahəsində neft çıxarılırdısa, sonralar Sabunçu və Ramana sahələrində də quyular qazılırdı. Həmin dövrdə neft sənayesinin sahibkarları əsasən xarici iş adamları idi. Yerli sahibkarlar azlıq təşkil edirdi. 1886-cı ildə Bakının neft sənayesində 106 sahibkar fəaliyyət göstərirdi və onlardan yalnız 35-i azərbaycanlı idi. Həmin il Nobel qardaşlarının 22, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin isə cəmisi 4 işləyən buruğu vardı.

Bütün dünyada 1901-ci ildə 20 milyon tondan bir qədər çox neft çıxarılmışdı, bunun yarıdan çoxu Abşeron yarımadasından idi. 1978-ci ildə dünyada neft istehsalı 3 milyard tondan çox olmuşdu. Azərbaycanda isə 1983-cü ilə qədər 1 milyard tondan artıq neft çıxarılmışdı.

Neftin böyük iqtisadi əhəmiyyəti var. O maye yanacaq, sürtgü yağları, müxtəlif neft məhsulları və kimya sənayesi üçün xammaldır.

Ölkəmizin ərəzisi alunit, polimetal filizləri, dəmir filizi və metallurgiya istehsalı üçün zəruri olan qeyri-filiz xammalı ehtiyatları ilə də zəngindir. Kiçik Qafqaz regionunda əlvan metal filizləri ilə yanaşı civə də aşkara

çıxarılmışdır. Daşkəsən yatağı Qafqazda ən böyük dəmir filizi yatağıdır.

Respublikamızda çox böyük mineral su ehtiyatları da var. Kəlbəcər rayonundakı İstisu, Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı Sirab, Badamlı, Vayxır, Dəvəçi rayonundakı Qalaaltı suları müalicə əhəmiyyətinə görə fərqlənilir.

Bütün bunlarla yanaşı ölkəmizin ərazisində tikinti materialı kimi istifadə olunan gips, əhəng daşı, mərmər, tuf, mişar daşı, çınqıl, qum və s. kifayət qədərdir.

2.3. Təbiət

Təbiət dedikdə yer üzərində təbii şəraitin məcmusu başa düşülür; buraya yer səthi, bitkilər, iqlim, üzvi və qeyri-üzvi aləm daxildir. Ölkənin təbii şəraiti əlverişlidirsə, yəni torpağı münbitdirsə, kifayət qədər su ehtiyatları varsa, iqlimi rəngarəngdirsə, onda təsərrüfatın inkişafı üçün əlverişli imkanlar yaranır.

Torpağın münbitliyi, əlbəttə, mühümdür, çünki əks halda heç nə bitməz, lakin bu hələ kifayət deyil, çünki su ehtiyatı və müvafiq hava şəraiti olmadan məhsul götürmək çətindir. Məsələn, Ərəbistan səhrasında heç nə əkmirlər, çünki su yoxdur, Antarktidada isə su boldur, amma buz şəklindədir və buz qalığının altından heç torpaq görünür. Görünsə də, şaxta bitkinin inkişafına

imkan verməz. Yaxud, Kolumbiyada aylarla yağış yağarsa, orada necə taxıl becərmək olar?

Dünyada gözəl təbiəti olan ölkələr çoxdur. Respublikamızı da bu cür ölkələr sırasından hesab edə bilərik.

Doğma vətənimizin kiçik bir güşəsinin - Bərdənin təbiətinin təsviri Nizami Gəncəvinin «İskəndərnamə» poemasında verilmişdir:

«Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir.
İyulda dağlara lalələr səpər,
Qışını baharın nəsimi öpər.
O yaşıl meşəsi cənnətə bənzər,
Şən ətəklərinə bağlamış kövsər.
Söyüdlük çöllərə vermişdir zinət,
Ağ bağı elə bil həqiqi cənnət.
Qırqovul yuvası hər sərvi ağacı,
Oxuyur kəkliyi, ötür turacı.
Səssizlik içində dincəlir gülşən,
Torpağı silinmiş qayğı, kədərdən.
Reyhani yaşıldır illər uzununu,
Hər çeşid naz, nemət bürümüş onu.
Yem üçün gələr quş bu gözəl yurda,
İstəsən quş südü taparsan burda.
Torpağı yoğrulmuş qızıl suyundan,

Elə bil hər yanda bitmiş zəfəran.
O yaşıl yerləri dolaşıb gəzsən,
Şənlikdən başqa bir xəyal görməzsən».

Monqol işğalı ərəfəsində və ondan bir az sonra Azərbaycanı gəzmiş Yaqut əl-Həməvi yazırdı:

«Mən heç yerdə buradakı qədər bağ, bu qədər çoxlu çay və bulaq görməmişəm».

Təbiətin ən mühüm amillərindən biri iqlimdir. Ölkəmizin ərazisinin o qədər də böyük olmadığına baxmayaraq, iqlimi rəngarəngdir. Belə ki, Yer kürəsində mövcud olan 11 iqlim tipindən 9-u respublikamızın ərazisində vardır. Torpağımızın yarından çox hissəsində bir təsərrüfat ilində eyni sahədən iki dəfə taxıl (payızlıq buğda və qarğıdalı), yaxud taxıl yığılandan sonra tərəvəz, noxud və s. yetişdirmək olur.

Ölkəmizin ərazisinin 65 faizi subtropik iqlimə malikdir. Buna görə də yetişdirilən bitkilərin çeşidi daha çoxdur. Bu cəhətdən respublikamızla müqayisə edilə biləcək ölkə tapmaq çətindir.

Taxılçılıq əkin sahəsinə görə ölkəmizdə daha çox yer tutur. Bundan əlavə, yüksək gəlir götürməyə imkan verən digər qiymətli bitkilər də - pambıq, üzüm, çay, tərəvəz və s. yetişdirilir. Tarixi qaynaqlara görə bu bitkilər min illərdir ki, əkilir və yüksək məhsul alınır.

Məsələn, erkən orta əsrlərdən başlayaraq, Azərbaycan çəltikçiliyin geniş yayıldığı ölkələrdən olmuşdur. VII-VIII əsrlərdə bu qiymətli bitki Şabran, Şirvan, Şəki və Muğan bölgələrində becərilirmiş. XI-XII əsrin mənbələrinə görə, bu ərazilərdə o qədər düyü yetişdirilmiş ki, bəzən hətta atları da onunla yemləyirmişlər.

Orta əsrlərdə dağətəyi və düzənlik zonalarda pambıq becərilirmiş. Gəncə, Naxçıvan, Bərdə və başqa şəhərlərdə pambıqdan müxtəlif parçalar toxunmuş. Bərdə həm də Yaxın və Orta Şərqdə öz ipəkləri ilə məşhur imiş.

Bakı ətrafında lap qədimdən xarici ölkələrə də aparılan zəfəran çox gəlirli sahə olmuşdur.

Ərəb səyyahı Əbu Düləfin yazdığına görə Araz çayının sahillərində yetişdirilən narın heç bir ölkədə tayı-bərabəri yox imiş. Başqa bir səyyah İbn Havqəl Bərdə ətrafındakı şabalıd, əncir və zoğal bağlarını ərəbcə yazdığı əsərində tərifləmiş, hətta meyvələrin adlarını tərcümə etmədən vermişdi.

Azərbaycan Ərəb Xilafətinə daxil edildiyi illərdə yazılmış əsərlərdə dəfələrlə xurma, püstə, badam, alma, armud, tut, gavalı, heyva, qoz, fındıq və s. meyvələrin adları çəkilir, onların Yaxın Şərq ölkələrinə ixrac edilməsindən danışılır.

Respublikamızın düzənlik bölgələrində lap qədimdən yarımköçəri halda yaşayan əhali heyvandarlıqla məşğul olurdu. Yuxarıda adı çəkilən İbn Havqəl yazırdı ki, bəzən bir bazarda yüz min qoyun satılır. O dövrün ərəb müəllifləri Azərbaycanın qıvraq, davamlı at cinsləri ilə məşhur olduğu barədə məlumat vermişlər.

Heyvandarlıq da kənd təsərrüfatının ən mühüm sahələrindən biri kimi, xüsusilə son zamanlar, xeyli inkişaf etmişdir. Respublikamızın heyvandarlıq təsərrüfatında əsas yeri maldarlıq, qoyunçuluq və quşçuluq tutur.

2.4. Əmək

Nizami Gəncəvinin «Sirlər xəzinəsi» poemasında oxucuya çoxsaylı müraciətlərdən bəziləri əməklə bağlıdır. Onlardan biri aşağıdakı kimidir:

«Qana qəltan etsə də səni zəhmət tikanı,
Çalışmaqdan usanma, işə alışdır canı.
Öz halal zəhmətinlə namuslu insan sayıl,
Hər yetənə alçalma, əl açıb olma sail».

Bu nəsihətdən sonra nağıl edilən «Kərpic kəsən qocanın bir cavanla hekayəti» bilavasitə insanın əməyə

daxili tələbatı probleminə həsr olunmuşdur. Hekayət belə başlayır:

«Deyirlər Şam tərəfdə bir qoca kişi vardı,
Pəri kimi xalq ilə onun nə işi vardı.
Əyninin köynəyini ot-ələfdən hörərdi,
Kərpic kəsib bir təhər dolanar, gün görərdi»

Qocanın yanına gələn bir cavan oğlan onu danlayır.
Deyir ki:

«Bu düşkünlük, zəlillik səncə, hara yaraşar?
Palçıq, saman yoğurmaq muzdurlara yaraşar.
Torpağın qalxanını qılıncınla sökmə sən,
Bir qarın çörək üçün öz abrını tökmə sən.
Bu kərpic qəlibini yandırır külə döndər,
Ömrün xəzan bağını əlinlə gülə döndər.
Daş kimi kəltənlərə bel vurmaqdan nə çıxar?
Bəlimli palçıqları yoğurmaqdan nə çıxar?
Qocasan, qocaların yerişini yeri sən,
Yorularsan, cavanın yerişini yerisən».

Bu sözlər qocanı tutduğu yoldan döndərə bilmir. O, halal zəhmətlə yaşamağı hər şeydən üstün tutur.

«Qoca dedi: «Nadanlıq havası var başında,

Ağsaqqala gülürsən belə cavan yaşında,
Qocalar kərpic kəsər, halallıqla yaşayar,
Könlər, əsir qullar ağır yüklər daşıyar.
Qarşında boyun büküb əl açmayım deyə mən,
Əzəldən əl atmışam belə bir peşəyə mən.
Nə xəzinə yığanam, nə də tirmə geyənəm,
Öz halal zəhmətimin çörəyini yeyənəm.
Halalca nemətimə naşükür olma mənim,
Nemətə xor baxana nemət qənimdir qənim».

Şair kərpickəsən kişinin bu seçiminə tərəfdardır. Doğrudan da, heç kəsin qarşısında gözü kölgəli olmamaq üçün ömrünün qürub çağında da ağır zəhmət tələb edən peşəsindən əl çəkməyən qoca nümunə olmağa layiqdir:

«Dünya görmüş insandı, qoca belə qocaydı,
Namuslu zəhmətilə el gözündə ucaydı».

Böyük şairimiz Mirzə Ələkbər Sabirin «Cütcü» adlı bir şeri var. Cəmisi 14 sətirdən ibarət bu şerdə insan əməyinin sənətkarlıqla, yüksək bədii səviyyədə təsviri verilir:

«Çıxdı günəş, doldu cahan nur ilə,
Cütcü sürür tarlada cüt şur ilə.
Atlar, öküzlər kotana güc verir,

Gah yüyürür, gah yıxılır, gah durur.
Cütcü batıb qan-tərə yer şumlayır,
Şumladığı tarlasını tumlayır.
Olsa da artıq nə qədər zəhməti,
İşləməyə var o qədər qeyrəti.
Çünki bilir rahət əziyyətdədir,
Şad yaşamaq səydə, qeyrətdədir.
İndi əgərçi ona zəhmət olar,
Qışda əyalı, özü rahət bular.
Cəm edəcək tarlasının hasilin,
Bəsləyəcək ailəsin, həm elin».

Haşiyə. Mirzə Ələkbər Zeynalabdin oğlu Tahirzadə Sabir (1862-1911) böyük Azərbaycan şairidir. Xırda alverçi ailəsində doğulmuşdur. Bir neçə il mollaxanada, sonra isə S.Ə.Şirvaninin «Üsuli-cədid» məktəbində oxumuşdur. Əvvəllər əsasən mədhiyyə və mərsiyə yazırmış. Sonralar 1905-ci ildən başlayaraq «Həyat», «İrşad», «Zənbur», «Dəbistan», «Həqiqət» və s. mətbuat orqanlarında şerlər çap etdirmişdir. «Molla Nəsrəddin» jurnalında iştirakı Ələkbər Sabir yaradıcılığının ən yetkin, məhsuldar dövrüdür. Bu jurnalda o, «Hophop», «Ağlar güləyən», «Əbunəsr Şeybani», «Boynuburuq» və s. gizli imzalarla satirik şerlər çap etdirmişdir.

Hər bir insan öz əməyinin bəhrəsini görəndə fərəhlənir. Halal zəhmət hər kəsə başucalığı gətirir. Elə

ona görə atalar deyib ki, «İş adamın cövheridir», «İşləməyən dişləməz», «İşlə nökər kimi, ye ağa kimi», «Zəhmət torpaqda, nemət süfrədə». Zəhmət çəkmək istəməyən tənbel adamlara münasibət həmişə pis olub. Ona görə deyirlərmiş ki, «İşə getməyən oğlum olunca, cütə gedən öküzüm olsun».

Bəs əmək nədir?

Əmək insanın məqsədəuyğun fəaliyyəti olub, insan cəmiyyətinin mövcudluq şərtidir. Bəşəriyyətin malik olduğu bütün sərvətləri, maddi və mənəvi nemətləri, hətta bəzi mütəfəkkirlərin dediyinə görə insanı da əmək yaratmışdır. İnsan cəmiyyətinin əmələ gəlməsində və inkişaf edib indiki səviyyəyə çatmasında əməyin əhəmiyyəti əvəzedilməzdir. İctimai cəhətdən əmək maddi nemətlərin yaranması mənbəyidir, istehsal münasibətlərinin əmələ gəlməsi üçün ilkin şərtidir.

Bioloji baxımdan əmək insan orqanizminin əsas fəaliyyətidir və müxtəlif fizioloji proseslərin normal getməsi üçün zəruridir. Əmək fəaliyyəti nəticəsində insanın əlləri və beyni daim inkişaf etmiş və indiki yüksək təkmilləşmiş səviyyəyə çatmışdır.

Yaşadığımız XXI əsrə qədər insan cəmiyyətinin tarixi inkişafı elə bir vəziyyətə gətirib çıxarmışdır ki, fiziki əməklə əqli əmək bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir. Cəmiyyətin müasir dövrdə səviyyəsi elədir ki, getdikcə əqli əməyin xüsusi çəkisi artır. Digər tərəfdən əmək

vasitələrinin təkmilləşməsi nəticəsində fiziki əmək öz ilkin spesifikliyini itirir və insan əzələsinin enerji mənbəyi kimi özünü göstərmək cəhdi get-gedə aradan çıxır. Ona görə də insanın fiziki gücü getdikcə daha çox istehsal prosesində istifadə olunan maşın və mexanizmlərin idarə edilməsinə sərf olunur.

Əməyə münasibət əsasən aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir:

- əməyə daxili tələbat;
- məsuliyyəti dərk etmək;
- mövqe və davranışın əlaqələndirilməsi;
- səmərəli iqtisadi davranış;
- əmək fəallığı;
- emosional dərk etmə.

Mürəkkəb və çoxcəhətli sahibkarlıq fəaliyyəti də əmək növlərindən biridir. Sahibkarlıq yaradıcı prosesdir, yeni işə başlayıb əhəmiyyətli nəticələr almaq cəsarətidir. Bu prosesin aşağıdakı mərhələlərini bir-birindən ayırmaq lazımdır:

- yeni ideyalar axtarışı və ilkin qiymətləndirmə;
- planın tərtib edilməsi;
- zəruri resursların axtarışı;
- müəssisələrin idarə olunması.

Sahibkarlığın üç subyekti - mülkiyyətçi, sahibkar və menecer bir-birilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində fəaliyyət göstərir.

Əməyə münasibətin formalaşması prosesinə əmək şəraiti şəxsi, kollektiv və ictimai mənafelərin vəhdətinin təmin edilməsi, işçinin yaradıcılıq potensialından istifadə etmək üçün yaradılmış ilkin şərtlər, işçinin əməyə daxili tələbatı və s. amillər və şərtlər təsir göstərir.

2.5. İşgüzarlıq

Yaxşı yaşamaq istəyən adam yaxşı da işləməlidir, öz əməyinin bəhrəsini gördükdə fərəhlənməli, daha yaxşı nəticələr almağa çalışmalıdır.

Nizami Gəncəvinin «Sirlər xəzinəsi» poemasında təsvir edilən qoca əkinçi çox böyük əziyyətlə taxıl becərsə də, zəhmətinin nəticəsindən razıdır:

«Halal zəhmət itməyib, əlləşmək deyil eyib,
Tanrı: «Səndən hərəkət, məndən bərəkət» - deyib.
Kürəyimin tərdir mənim suyum, selim də.
Bu dəmir dırnağımdır xış əvəzi belim də.
Bolluğun müjdəsini bu göylərdən alıram,
Hər dənün sünbülündən yeddi yüz dən alıram».

Lakin hər bir işi bacarıqla, ağılla görmək lazımdır. Mənasız yerə ağır işdən yapışıb heç bir nəticəyə nail olmamağın səmərəsi yoxdur. Qədim yunan əfsanələrindən birində deyilir ki, allahlar Korinflilə Sizi

tamahkarlığına və acgözlüyunə görə çox ağır cəzaya məhkum edibləmiş. O, böyük bir daşı itələyə-itələyə əziyyətlə uca təpənin başına qaldırılmış, zirvəyə bir addım qalmış daş dığrılanıb yenə əvvəlki vəziyyətinə qayıdırmış. Beləliklə, o, əbədi olaraq, nəticəsiz zəhmət çəkməyə məcbur edilib. Bu cür mənasız əzaba qatlaşmaq elə indi də «Sizif əməyi» adlandırılır.

Hər kəs öz qabiliyyətinə uyğun işə girişməlidir ki, özünə və cəmiyyətə daha çox fayda versin. İnkişaf etmiş ölkələrdə təşəbbüskarlıq, yeni texnologiyaların tətbiqi, ixtiraçıların kəşfləri layiqincə qiymətləndirilir.

Nizami Gəncəvi «Yeddi gözəl» poemasında Bəhram şahın var-dövlətinin çox olmasını həm də işgüzar adamların fəaliyyəti ilə əlaqələndirirdi:

«Ölkənin bilici iş adamları,
Onun dərgahına axıtdı varı».

Yeni texnologiyaların yaranmasına aid bir misala baxaq.

XIX əsrin məşhur ixtiraçılarından biri olan Henri Bessemer çoxlu kəşflərin müəllifidir. O, fırlanan top mərmisi yaratmaq istəyirdi və bu məqsədlə apardığı təcrübə polad istehsalında yeni dövrün başlanğıcı oldu.

Haşiyə. Henri Bessemer (1813-1898) görkəmli ingilis ixtiraçısıdır. 1879-cu ildə London Kral Cəmiyyətinin üzvü seçilmişdir. Onun əsas ixtiraları - hərftökmə maşını (1838), şəkər qamışını presləyən maşın (1849) və

mərkəzdən qaçma nasosu (1850) hesab olunur. Maye çuqunun polada əlavə yanacaq sərf edilmədən çevrilməsi prosesini təklif etmişdir. Bu prosesə çuqunun bessemerlənməsi deyilir.

Topun lüləsi yüksək keyfiyyətli poladdan hazırlanmalıydı. Bu proses isə baha başa gəlirdi, çünki çoxlu yanacaq tələb edirdi. Henri Bessemer əridilmiş çuquna güclü hava axını vurmaqla əlavə yanacaq işlətmədən yüksək temperatur almaq fikrinə düşdü. Hündürlüyü bir metrədən yuxarı olan soba düzəldilər və hava axınını maye çuqunun üzərinə yönəldilər. On dəqiqə keçməmiş ətrafa qığılımlar səpələnməyə başladı və az sonra sobadan alov püskürdü, ərimiş metal kənara tökülməyə başladı.

Prosesi izləyən Bessemer partlayışın baş verəcəyini zənn etdi və ömrünün sonunun çatdığını düşündü. Lakin qəfildən axın dayandı. Kənara tökülmüş metal yumşaq idi və onu istənilən formaya salmaq olardı.

Ucuz poladın alınması bu cür kəşf edildi.

Məşhur ixtiraçılardan biri də Tomas Alva Edison olmuşdur.

Haşiyə. Tomas Alva Edison (1847-1931) Amerikanın görkəmli elektrotexniki, sonralar isə bu sahə üzrə müəssisələrin və kompaniyaların sahibkarı olmuşdur. 1976-cı ildə ABŞ-da tədqiqat xarakterli ilk sənaye laboratoriyası yaratmışdır. Edisonun ixtiralarının sayı

1000-dən çoxdur. İlk elektrik açarını, enerji sayğacını, elektrik stansiyaları üçün generatoru o yaratmışdır. ABŞ konqresində səsvermədə səslərin hesablanmasında istifadə edilən sayğac, birjada səhmlərin qiymətlərini uzaq məsafəyə ötürmək üçün teleqraf aparatı da Edisonun xidmətidir. Dünyada ilk dəfə ictimai əhəmiyyətli elektrik stansiyasını quraşdırıb istifadəyə vermişdir.

1877-ci ildə Nyu-Yorkda nəşr olunan elmi jurnallardan birinin redaksiyasına uca boylu bir kişi gəldi. O, redaktorun yazı masasının üstünə kiçik aparat qoyub dedi:

—Ser, bəlkə yeni ixtira ilə tanış olasınız?

İxtiraçı cavab gözləmədən dəstəyi burdu və aparatdan məlahətli bir səs eşidildi. Kim isə «Bizim Merinin qoyunu var» adlı uşaq mahnısını oxuyurdu. Redaktor təəccübdən quruyub qalmışdı, nə deyəcəyini bilmirdi.

Ertəsi gün qəzetlər Edisonun qeyri-adi kəşfi haqqında məlumat verdilər. Səsyazma həyata belə daxil oldu. Sonralar isə bu kəşf qrammofonlar, maqnitofonlar istehsalında istifadə edildi, səsli kino yarandı.

Edison işgüzarlığı yüksək qiymətləndirirdi. O, demişdir: «Düha bir faiz ilham, doxsan doqquz faiz isə tər tökmək deməkdir».

İstedadlı, qabiliyyətli adamlar hər yerdə var. Lakin onların fəaliyyətinin bəhrəsini görmək üçün müvafiq şərait olmalıdır.

1910-cu ilin yanvarında Üzeyir Hacıbəyov redaktoru olduğu «Həqiqət» qəzetində yazırdı:

«Heç onsuz deyil ki, camaatımız əfradı içində bütün millətə xeyir və mənfəət yetirib xalqı başıuca edəcək adamlarımız olmasın. O adamlar vardır. Lakin onlar hələ öz istedad və qabiliyyəti xarüqələdələrini bürüzə vermirlər. Çünki içərisində yaşadıkları şərait müsaid deyildir... Əgər Edison da bizim içərimizdə doğulub belə şərait üzrə yaşasaydı, o da bu gün icad etdiyi xarüqələdə makinalara şeytan əməli deyərdi. Və ola bilsin ki, bu gün bizim içimizdə Edisonun ixtiraatına şeytan əməli deyən şəxslər Avropada doğulmuş və yaşamış olsaydılar, onlar da Edison kimi cürbəcür ixtiraatları ilə aləmi-insaniyyətə xidmətlər göstərə bilərdilər. Lakin nə fayda ki, elə olmayıbdır».

Şəraitin mühüm əhəmiyyət daşması fransız rəssamı Lui Jak Mande Dagerin taleyində də açıq aydın görünür.

Fotoqrafiyanın baniləri Jozef Nissefor Nieps (1765-1833) və Lui Jak Mande Dager (1787-1851) bir yerdə işləmiş və müəyyən nəticələr almışdılar. Niepsin vəfatından sonra Dakerr tək işləyirdi. Təcrübə aparmaq üçün vəsaiti olmayan ixtiraçı hökumətə müraciət etdi. Başqa bir ölkədə yaşasaydı, bəlkə də ona heç qulaq

asmazdılar, lağa qoyardılar, bütün görülən işlər nəticəsiz, yarımçıq qalardı. Fransa hökuməti isə məsələni parlament iclasında müzakirə etdi. Dakerrə 6000 frank ömürlük pensiya təyin edildi. İki aydan sonra Elmlər Akademiyasında onun məruzəsi dinlənildi. Dager yüksək mükafata - Fəxri Legionun Komandor xaçına layiq görülmüşdü. Onu hər yerdə böyük hörmət və ehtiramla qarşılayırdılar.

Müəyyən bir işi gördükdə o zaman yaxşı nəticələr almaq olur ki, bütün variantları müqayisə etməklə tələsmədən, lakin inadkarlıq və ardıcılıqla məqsədinə çatmağa çalışasan. Bu yerdə bir-birini tamamlayan iki atalar sözü yada düşür: «Yüz ölç, bir biç» və «Tələsən təndirə düşər».

Üzeyir Hacıbəyovun 1908-ci ildə «Tərəqqi» qəzetində «Biz nə tövr iş görürük?» adlı felyetonu çap olunmuşdu. Bu felyetonda bacarmadığı işdən yapışanlar, lovğalıq edənlər lağa qoyulmuş, heç bir təcrübə qazanmamış böyük işdən yapışmağın mənasız olduğu göstərilmişdir.

Felyeton belədir:

«Bir iş görmək istədikdə bir şeyi yadımızdan çıxardırıq.

O şey nədir?

O şey nərdivandır.

Necə yəni nərdivan? Nərdivan nədir?

Nərdivan bir alətdir ki, onun vasitəsilə adam tədriclə yuxarı çıxmağa bilər. Hər kəs nərdivansız yuxarı çıxmaq istəsə, elə yıxılar ki, təpəsi dağlar.

Bu belə! Bundan başqa, bir də biz həmişə başımızdan yekə iş görürük.

Amma bunun səbəbi var. Səbəbi də budur:

Qonşularımız siçan boyda işlər gördükdə biz yatmışdıq. Sonra onlar eşşək boyda işlər görməyə üz qoydular, biz yenə yatmışdıq. Qonşularımızın eşşək boyda olan işi irəliləyib camış yekəlikdə oldu, amma biz yatmışdıq. Biz ancaq o vaxt oyandıq, nə vaxt ki, qonşularımız fil boyda işlər görməyə başladılar.

QƏRƏZ, gözümüzü ovxalayıb dedik ki, nə var? Biz də o boyda işlər görə bilərik və başladıq fil boyda işlər görməyə.

Axırı nə oldu?

Axırı belə oldu:

Filin bir ayağını qayırmamış yoruluruq və durub qaçırıq. Sonra utanırıq, deyirik, gəlin təzədən başlayaq, ancaq burasını iqrar eləyirik ki, filə gücümüz çatmır. Deyirik ki, ondan balacasını qayıraq. Fildən balaca nədir? Əlbəttə, dəvə. Qərar qoyuruq ki, dəvə boyda qayıraq. Başlayırıq, amma yenə dəvənin ayağı tamam olmamış yorulub qaçırıq. Sonra yenə yığılır, deyirik ki, dəvə iridir, ondan balacasını başlayaraq. Ondan balaca nədir? Camışdır.

Başlayırıq camış boyda iş görməyə, lakin camışa da gücümüz çatmır. Aşağı enirik, halbuki qonşular fildən yuxarı çıxırlar. Deyirik ki, eşşək boyda iş görək, amma eşşək də bizə güc eləyir. Tuturuq keçini. Görürük yox, keçiyə də tab gətirə bilmirik. Onda məsləhəti qoyuruq siçan üstünə.

Amma onda da görürsən ki, içimizdən bir pişik çıxdı və çiçanı yedi!...

Biz belə iş görürük».

İşlərin tədriclə və inadla görülməsi barədə Çində qədim bir rəvayət var. Yuy Qun adlı bir qocanın evinin yanında iki uca dağ varmış. Qoca toxa ilə dağın torpağını dağıtmaq məqsədilə gecə-gündüz yorulmadan işləyirmiş. Rəvayətə görə, Yuy Qunun inadkarlığı allahın xoşuna gəlir və hər iki dağın oradan başqa yerə aparılmasına göstəriş verir.

İş görəndə inadkarlıqla, yorulmaq bilmədən çalışmaq lazımdır.

2.6. Pul və xəzinə

Pul barədə söhbətə başlamaq istədikdə, böyük şairimiz Ələkbər Sabirin aşağıdakı misraları yada düşür:

«Nuri-çəşmanımmısan, ey pul, ya canımmısan?

İsmətim, namusum, irzim, qeyrətim, qanımmısan?

Hörmətim, fəxrım, cəlalım, şövkətim, şanımmısan?
Müşəfım, Məkkəm, Mədinəm, qıbləm, ərkanımmısan?
Məzhəbım, dınım, ayınım, imanımmısan? »

Biz ilk dəfə 1910-cü ilin fevralında «Zənbur» jurnalında çap olunmuş şerin birinci bəndini misal gətirdik. Şer pula səcdə edən, onu canı, isməti, namusu hesab edən adamın dilindən onun mənəvi aləmini açıb göstərmək üçün yazılmışdır.

Bəs pul nədir ki, onu hər şeydən, hətta dinindən, imanından da uca tutan şəxslər var?

Pul mübadilə vasitəsidir. Qədimdə hələ puldan istifadə olmadıqda malları bir-birilə dəyişdirirdilər və bu, natural dəyişdirmə adlanırdı. «Mübadilə» ərəb sözüdür, «əvəz etmə» deməkdir. «Natura» isə latın sözüdür, müxtəlif mənaları var. Məsələn, təbiət, insan xarakteri latınca «natura» adlanır. Müxtəlif mallar da ödənmə üçün istifadə edildikdə «natura» hesab edilir. Məsələn, Almaniyada bir zamanlar monastır torpaqlarını əkib becərən hər bir kəndli iki toyuq ödəyirmiş. Dunay sahilində alver edənlər yer haqqı olaraq, bir parça mum verirlərmiş. Rusiyanın şimalında yaşayan əhali qiymətli dəriləri adi güzgüyə, darağa, muncuğa dəyişirmiş. Bəzi yerlərdə dələ dərisi, balıqqulağı, köpək balığının diş mübadilə vasitəsi olmuşdur.

Lakin malların bir-birilə bu cür əvəz edilməsi uzun müddət davam edə bilməzdi. Tədricən qiymətli metallardan istifadə edilməyə başlandı və bu, ticarətin genişlənməsinə səbəb oldu.

Taxılını dəvə ilə dəyişmək istəyən adam uzaq səfərə çıxıb ağır çuvalları daşımaq əziyyətindən xilas olmaq yolunu tapmalı idi. Yaxud, dəniz kənarında balıqqulağını verib balıq almaq istəyən adamı sadəcə lağa qoyardılar. Qızıl və gümüş isə dünyanın hər yerində qiymətli hesab edilirdi.

Nəsirədin Tusi bu barədə belə yazırdı:

«Pulun vücudunun mərhəməti, çəkisinin yüngüllüyü, bir çox başqa mallara mübadilə qabiliyyəti nəticəsində mal və azuqələri bir yerdən başqa uzaq yerlərə göndərmək xeyli asanlaşar, belə ki, çox mala dəyişdirilə bilən az çəkili pulun zəhmətsiz və məşəqqətsiz bir yerdən başqa yerə aparılması onun qiymətinə alına biləcək o qədər mal və ərzağın aparılması kimi olar».

Respublikamızda hal-hazırda işlənən pul vahidi «manat» latın sözü olub «moneta»dan götürülmüşdür. Mənası «xəbər dar edici, saqındırıcı» deməkdir. «Moneta» Roma ilahəsi Yunonanın ləqəblərindən biridir. Yuno Moneta məbədinin yaxınlığında yerləşən zərboxanada kəsilən sikkələr «moneta» adlandırılmış. Qeyd edək ki, ilin aylarından biri olan iyun da Yunonanın adından götürülmüşdür.

Rəvayətə görə 14 qramlıq sikkə olan ilk qızıl pul bizim eradan 650 il əvvəl Lidiya adlı ölkədə buraxılmışdır. Lidiya Kiçik Asiyanın qərbində eramızdan əvvəl VII-IV əsrlərdə müstəqil dövlət olmuşdur. Guya bu ölkənin Krez adlı hökmdarının dövründə çayların daşları arasında çoxlu qızıl külçələri varmış.

Pullar ilk dövrlərdə qızıl və gümüşdən hazırlanırdı və onların üzərində hökmdarların adları da həkk olunurdu. Səfəvilər dövlətində I Şah İsmayılın adından pul vahidi buraxan 60-a qədər zərbcxana fəaliyyət göstərirdi. Sikkələrdə I Şah İsmayıl belə təqdim edilirdi:

«Ədalətli, kamil, mürşid, himayəçi Sultan Əbülmüzəffər Şah İsmayıl Bahadır xan Səfəvi, Allah onun şahlıq və hakimiyyətini əbədi etsin».

Haşiyə. I Şah İsmayıl (Xətai) (1487-1524) Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin banisidir. Görkəmli dövlət xadimi, sərkərdə və şair olmuşdur. 1499-cu ildə Şah İsmayıl özünün yaxın tərbiyəçisi və məsləhətçisi olan bir neçə tayfabaşçısı ilə birlikdə qoşun toplamaq üçün Ərdəbilə getdi. Lakin Ərdəbil hakimi əmr etdi ki, onlar mahaldan çıxsınlar. Qışı Ərçivanda keçirən Şah İsmayıl 1500-ci ilin yazında 2000 nəfərə yaxın qızılbaşla Ərzincana gəldi. Burada 7000 tərəfdaş toplayan Şah İsmayıl 1500-ci ilin sonlarında Şirvana hücum etdi və Şirvanşah qoşunlarını məğlubiyyətə uğrattı. Döyüşdə Şirvanşah Fərrux Yəsar öldürüldü. Qızılbaşlar 1501-ci ilin yazında Bakını

tutdular. 1501-ci ilin payızında Təbrizə daxil olan Şah İsmayıl özünü şah elan etdi. Paytaxtı Təbriz olan Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin əsası qoyuldu. Sonrakı illərdə bu dövlət Yaxın şərqin qüdrətli dövlətlərindən birinə çevrildi. Şah İsmayıl «Xətai» təxəllüsü ilə Azərbaycan, fars və ərəb dillərində şe'r yazan görkəmli şair olmuşdur. Əruz və heca vəznlərində lirik əsərləri, «Dəhnamə» poeması, «Nəsihətnamə» məsnəvisi indi də maraqla oxunur.

XVII əsrdə Azərbaycan ərazisində aşağıdakı gümüş pullar dövriyyədə olmuşdur:

- abbası - 200 dinar dəyərində;
- mahmudi - 100 dinar dəyərində;
- şahı - 50 dinar dəyərində;
- bisti - 20 dinar dəyərində.

Bu pulların üz tərəfində, yəni avers adlanan tərəfdə ortada ərəb dilində «Allahdan başqa ilahi yoxdur, Məhəmməd onun elçisi, Əli isə nümayəndəsidir» yazılır, bu sözlərin ətrafında isə on iki imamın adları həkk edilirdi. Sikkələrin revers tərəfində, yəni arxasında hakimiyyətdə olan şahın adı yazılır, sikkənin kəsildiyi yer və tarix göstərilirdi.

Qiymətli metalların çatışmazlığı başqa metallardan da sikkələr buraxılmasına səbəb oldu. Məsələn, Rusiyada XVII əsrin sonlarında gümüş çatışmazlığına görə mis pul buraxılışına başlandı. Həmin dövrdə Azərbaycanda

qazibəyi adlanan və dəyəri 5 dinar olan mis pullardan da istifadə edilirdi. Bu mis sikkələrin avers tərəfində üfüqdən çıxmaqda olan günəş və şir şəkilləri, revers tərəfində isə pulun buraxıldığı yer və tarix həkk olunmuşdu.

Hal-hazırda bütün ölkələrdə əsasən kağız pullardan istifadə edilir. Dövriyyədə daha çox işlənən xırda pullar isə qiymətli olmayan metallardan hazırlanır.

Azərbaycanda ilk kağız pul buraxılışı uğursuz olmuşdu.

Təbrizdə 1294-cü ildə (hicri tarixlə 693-cü ildə) Elxani hökmdarı Keyxatu xanın fərmanı ilə qızıl və gümüş sikkələrin buraxılışı dayandırıldı, əvəzində isə «çao» adlanan kağız pul buraxıldı.

Haşiyə. Keyxatu xan beşinci Elxani hökmdarıdır. O, Elxanilər sülaləsinin banisi Hülaku xanın nəvəsi idi. Qardaşı Arqun xan 1291-ci ildə öldükdən sonra hakimiyyətə yiyələnmişdir. Ömrünü eys-ışrətdə keçirmiş və dövlət işlərilə çox az məşğul olmuş. Saray əyanları Hülaku xanın başqa bir nəvəsi Baydu xana şikayət edirlər və o, Bağdaddan Təbrizə gəlir. Keyxatu xan Muğana qaçsa da canını qurtara bilmir, onu hakimiyyəti ələ keçirmiş Baydu xanın göstərişi ilə 1295-ci ildə öldürürlər.

Fərmana görə bütün ticarət kağız pulla aparılmalı idi. Xaricdən gəlmiş tacirlərə çao əvəzinə xəzinədən qızıl

pul almağa icazə verilmişdi. O dövrün mənbələrinə görə çao kvadratdan azacıq fərqli olan düzbucaqlı vərəq şəklində imiş. Pulun hər iki tərəfində yuxarıda «La ilahə illəllah, Muhəmmədən rəsulullah», yəni «Allahdan başqa ilahi yoxdur, Məhəmməd onun elçisidir», bir qədər aşağıda isə Keyxatu xanın adı - «İrincin turçi» yazılıbmış. Yan tərəflərdə Çin heroqlifləri ilə bəzək vurulubmuş, ortada isə dairə daxilində pulun dəyəri (yarım dirhəmdən 10 dinara qədər) göstərilibmiş. Bunlardan əlavə, yazılıbmış ki, dünya padşahı (bu kəlam orta əsrlərdə çox dəbdə idi, hamı özünü dünyanın padşahı hesab edirdi) 693-cü ildə çaonu ölkədə yaymışdır və əmr etmişdir ki, bu pulu saxtalaşdıran şəxs arvadı, uşaqları ilə birlikdə edam olunsun, var-dövləti divan üçün müsadirə edilsin.

Keyxatu xanın pul islahatı qısa müddət ərzində ölkəyə fəlakət gətirdi. Heç kəs malını adi kağıza dəyişmək istəmirdi. Hətta yemək şeylərini də almaq mümkün deyildi. Təbriz bazarı boşalmış, şəhərdə aclıq başlanmışdı. Əhali şəhəri tərk edirdi. Lakin başqa şəhərlərdə də vəziyyət eyni idi. Bütün ölkədə oğurluq, talançılıq adı hala çevrilmişdi. Çıxış yolu tapa bilməyən hökmdar kağız pul sistemini ləğv etməyə, metal pulları yenidən dövriyyəyə buraxmağa məcbur oldu.

Pulun və qiymətli əşyaların toplandığı yer xəzinə adlanır. Dövlət xəzinəsində dövlətə məxsus sərvət

toplanır. Buraxılan pulların dəyəri dövlətin xəzinəsindəki qızıl ehtiyatı ilə müəyyən edilir. Əvvəllər dəyər ekvivalenti olaraq qızıl və gümüş nəzərdə tutulurdu və pul sistemi bimetal sistem adlanırdı. Lakin XIX əsrin sonlarından başlayaraq, ölkələr bir-birinin ardınca monometal sistemə keçdilər və tədricən hər yerdə qızıl valyuta ümumi ekvivalent kimi qəbul edildi. İngiltərə bu sistemə daha tez - XVIII əsrin axırlarında keçmişdi, sonralar isə Almaniya 1871-ci ildə, Hollandiya 1877-ci ildə, Avstriya 1892-ci ildə, Yaponiya 1897-ci ildə, Rusiya 1898-ci ildə, ABŞ 1900-cü ildə monometal sistemə daxil oldu.

Pulun və xəzinənin əhəmiyyətinin həddindən artıq böyük olduğunu isbat etməyə yəqin ki, ehtiyac yoxdur. Kimin pulu varsa, o, ictimai əməyin həmin pula uyğun hissəsinə sahib olur və bu hissəni hansı natural formada istəsə ala bilər. Məşhur iqtisadçı və filosof Karl Marks bunu obrazlı şəkildə belə ifadə etmişdir:

«Hər bir fərd ictimai hakimiyyətini və həm də cəmiyyətlə əlaqəsini öz cibində gəzdirir».

Haşiyə. Süqut etmiş Sovet sisteminin ideoloqu hesab edilən Karl Marks (1818-1883) görkəmli alman mütəfəkkiri idi. Vəkil ailəsində doğulmuşdur. O, əvvəlcə 1830-35-ci illərdə gimnaziyada oxumuş, sonra isə Bonn universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdu. Lakin bir il sonra Berlin universitetinə

dəyişdirildi. Karl Marks əmək fəaliyyətinə Kölnə çıxan «Reyn qəzeti»ndə başlamışdı. O, əvvəlcə qəzetin əməkdaşı, sonra isə redaktoru olmuşdu. K. Marksın «Kapital», «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair», «Lui Bonapartın on səkkiz brümeri» və s. əsərləri vaxtilə çox geniş yayılmışdı.

Üzeyir Hacıbəyov 1908-ci ildə yazdığı bir məqalədə pulun insanlar arasında münasibətə necə təsir etdiyini yumorlu bir misalla aşağıdakı kimi təsvir etmişdir:

«Pul insanlar arasında rəsmiyyət törədir. Məsələn, Həsənqulu ilə Cəfərəli bir-birilə danışirlar. Həsənqulu deyir ki, bu gün başım bərk ağrıyır, onda Cəfərəli cavab verir ki, bir qədər fenastin al, yainki yatarkən başına dəsmal bağla, ya həna qoy. Amma elə ki, Həsənqulu Cəfərəliyə bir manat zərər vurur, o halda Cəfərəli elə vurur ki, Həsənqulunun başı nəinki ağrıyır, bəlkə yarıılır və qan axır».

Nizami Gəncəvi «Yeddi gözəl» poemasında yazırdı:

«Pənah ordudadır, xəzinədədir,
Bunlar da olmasa, ad, zəfər nədir?
Bilincə Bəhram ki, xəznə boşalmış,
Nə dava sursatı, nə ordu qalmış,
Döndü dişsiz şirə, sıxıldı yaman,
Oldu gözlərində ölkəsi zindan».

Yaxud, «Sirlər xəzinəsi» əsərində şair ibrətamiz bir əhvalat nağıl edir. Harun ər-Rəşidin saqqalını qırخان dəllək qəfildən ülgücü saxlayıb şah qızı ilə evlənmək arzusunda olduğunu bildirir. Bu hadisə bir neçə dəfə təkrar olunduqdan sonra Harun hadisəni vəzirinə danışır:

«Haçandır ki, bir dəllək kələk açır başıma,
Bu oyunu bəlkə də fələk açır başıma,
Olmalıdır söyləyir ona qızım adaxlı,
Bu abırsız dəlləyə sona qızım adaxlı?!»

Vəzir xəlifəni diqqətlə dinləyib fikirləşir və axırda qərara gəlir ki, şübhəsiz dəlləyi qeyri-adi bir qüvvə vəziyyətindən çıxarmışdır. Bu qüvvə isə yalnız xəzinə ola bilər:

«Vəzir dedi: «Dili ki, belə atır dəlləyin,
Ayağının altında xəznə yatır dəlləyin».

Növbəti dəfə dəllək yenə də Harun ər-Rəşidin qızı ilə evlənmək arzusunu bildirəndə xəlifə yerini dəyişir. Dəllək də əvvəl dayandığı yerdən uzaqlaşmalı olur.

«Qopan zaman o yerdən ayaqları dəlləyin,
Birdən birə saraldı yanaqları dəlləyin.
Ayağının altında xəznə vardı bir zaman,

Surətini güzgüdə şah sanardı bir zaman».

Şairin gəldiyi nəticə bundan ibarətdir ki, xəzinə insanı hökmlü, cəsarətli edir. Hətta onun danışığı da dəyişir, sözləri mənalı olur:

«Qədəmini kim qoyub xəzinənin üstünə,
Söz incisi səpibdir daim sənün üstünə».

Lakin pulu xəzinəyə, sandıqlara yığıb saxlamağın heç bir xeyri yoxdur. Ondan istifadə etmək, həm də səmərəli istifadə etmək lazımdır. Pulgir və xəsis adamlar həmişə qınaq obyektinə çevrilmişlər. Mirzə Ələkbər Sabir belə adamların ümumiləşmiş obrazını yaratmışdır. Öz dili ilə özünü ifşa edən xəsis deyir:

«Pulu ancaq yaraşır çinləyəsən sənduqə,
Nə ki, xərc eyləyəsən millətə, dindəşə, ətə?!
Öylə zəhləm gedir, allah da bilir, millətdən,
Oluram süst adı gəlcək, dönürəm daşa, ətə!
Adı puldursa pulun, leyk özü can yonqarıdır,
Vermək olmur qohuma, qonşuya, qardaşa, ətə!»

Pulun, var-dövlətin xərclənməsi qaydaları qədim Şərqi ədəbiyyat abidəsi «Kəlilə və Dimnə»nin «Şir və öküz» fəslində aşağıdakı kimi göstərilir:

«İnsanın dövləti olsa, lakin bu var-dövlət haqqında qayğı göstərməsə, onu qənaətlə xərcləməsə, çox keçmədən bu var-dövlət qurtarar və ona heç nə qalmaz. Odur ki, deyiblər: Xərcləmək qazanmaqdan çətindir.

Mal ələ gətirmək asandır, ancaq,
Çətindir o malı əldə saxlamaq.

Əgər insan qazanc gətirmədən pulu xərcləməyə başlasa, nə qədər az xərcləsə də, yenə gec-tez pul qurtarar. Odur ki, deyiblər: «Dama-dama göl olar, dada-dada heç». İnsan var-dövlət yığıb saxlasa, onu xeyirli və faydalı işlərə xərcləməsə, dövlətli deyil, yoxsul hesab edilməlidir. Belə adamın dövləti müxtəlif yollarla lazım olmayan yerlərə xərclənib gedər. Bu, su gələn yolu olub, çıxan yeri olmayan bir hovuzla bənzər. Suyun artığı faydalı yerlərə sərf edilmədiyi üçün daşın ətrafı basar, hədəyə gedər».

Vəsaitin sərf edilməsinin bütün xüsusiyyətlərini bundan daha dəqiq və anlaşıqlı şəkildə ifadə etmək çox çətindir!

3.Mədəniyyət

Turanda qılıncdan daha kəskin
ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət,
mədəniyyət.
Hüseyn Cavid

3.1. Şəhər və mədəniyyət

«Mədəniyyət» anlayışı və mədəni olmaq istəyi insan cəmiyyətinin əmələ gəldiyi və mənəvi dəyərlərin qiymətləndirilməyə başladığı dövrlərdən yaranmışdır. Doğrudur, müxtəlif xalqlarda bu termin fərqli sözlərlə ifadə edilmiş və bəzən fərqli mənalar daşımışdır. Lakin mahiyyət, demək olar ki, dəyişməmişdir. «Mədəniyyət» dedikdə insan fəaliyyətinin müəyyən sahələrdə səviyyəsinin, inkişaf dərəcəsinin keyfiyyət xarakterinin ölçüsü başa düşülür. Bu ölçü ayrıca insanın, yaxud cəmiyyətin, millətin və hətta bütün bəşəriyyətin həyat fəaliyyətinə aid ola bilər. Məsələn, istehsal, idarəetmə, nitq, dövlətçilik, vergi, təfəkkür və sair mədəniyyətlərindən danışmaq olar. Eləcə də mənəvi, intellektual, bədii, musiqi, iqtisadi, tibbi, ekoloji, dini, siyasi, məişət və bu kimi bir-birindən tamamilə fərqli sahələr üzrə mədəniyyətləri fərqləndirmək lazımdır.

«Mədəni» və «mədəniyyət» sözləri ərəb sözləridir və «məddənə» kökünə malikdir; mənası «şəhər salmaq» deməkdir.

Müsəlmanların müqəddəs şəhərlərindən biri Səudiyyə Ərəbistanında yerləşən Mədinə adlı şəhərdir və hicri tarixi Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə köçməsindən başlayır. «Mədinə» sözü də «Məddənə»dən yaranmışdır və «şəhər» mənasını daşıyır.

Bəs hər hansı bir şəhərin adını «Şəhər» qoymaq nə dərəcədə doğrudur?

Məsələ burasındadır ki, həmin şəhərin əsl adı «Mədinət ən-Nəbi»dir, bu isə «peyğəmbərin şəhəri» deməkdir və onu çox zaman qısaldılmış şəkildə eləcə «Mədinə» adlandırırlar. Ərəblərin başqa şəhərlərinin adında bu söz olmadığından heç bir anlaşılmazlıq yaranmır.

Bəs şəhərin, daha doğrusu, Mədinənin mədəniyyətə nə dəxli var?

Nəsirəddin Tusi mədəniyyətin şəhər salmaq və icma halında yaşamaqla əlaqədar olduğunu aydın və anlaşılıqlı şəkildə izah etmişdir. O, yazırdı:

«Dünyanın intizamı, məişətin nizamı əməklə hüsula gəldiyindən, insan növü isə köməksiz yaşaya bilmədiyindən, əmək köməksiz, kömək isə ictiməsiz ola bilməz. Deməli, insan növü öz təbiəti etibarilə ictimaya

möhtacdır. Bu cürə ictimaya «təməddün» deyirlər. «Təməddün» sözü «mədinə» sözündən əmələ gəlmişdir və həyatı təmin etmək üçün kollektiv sənət və peşə ilə məşğul olan adamların ictima halında yaşadığı yer deməkdir. Burada «mədinə», yəni «şəhər» deyərkən, yeri deyil, bəlkə oranın əhalisi arasında olan xüsusi bir cəmiyyəti nəzərdə tuturlar.

Filosoflar «insan öz təbiəti ilə mədənidir» dedikdə, onun təbiət etibarilə «təməddün» adlanan bir ictimaya ehtiyacı olduğunu söyləmək istəmişlər».

«Mədəniyyət» və o cümlədən də Nəsirəddin Tusinin təbirincə «təməddün» sözlərinin mənası indiki anlamda sivilizasiya olsa da, o, daha geniş məfhumdur.

3.2. Paydeyya, kultura, vən

Hələ qədim Yunanıstanda ölçü hissini gözləyən, qayda-qanuna riayət edən, xeyirxahlıq və igidlik göstərən adamlara çox böyük hörmətlə yanaşırdılar. Bütün bu xüsusiyyətlər «paydeyya» adlanırdı. «Paydeyya» həm də geniş mənada təlim və tərbiyə, təhsil, mədəniyyət, maarif kimi anlayışların məcmusu idi.

Eramızdan əvvəl 45-ci ildə Roma natiqi və filosofu Mark Tulli Siseron «Tuskulan söhbətləri» adlı əsərində insan şüuruna təsir etmə qabiliyyətini «kultura»

adlandırmışdı və o vaxtdan «mədəniyyət» anlayışı bir çox ölkələrdə bu sözlə ifadə edilir. «Kultura» latın sözünün kökü olan «kult» elə indi də işlədilir, mənası ehkam, ibadət, səcdə, sitayiş deməkdir.

Haşiyə. Qədim Roma natiqi, vəkili, yazıçısı və siyasi xadimi Mark Tulli Siseron (e.ə. 106 - e.ə. 43) Roma respublikasının ideoloqu olmuşdur. O, böyük natiqlik məharətinə malik idi və ona görə Senatda, yaxud məhkəmələrdə çıxışı maraqla qarşılanırdı. Hal-hazırda Siseronun 58 nitqinin, ritorikaya və fəlsəfəyə aid 19 traktatının, 800 məktubunun mətni latın danışq dilinin abidəsi və Roma tarixinə aid mənbələr kimi saxlanılır. İmperator Oktavian Avqust dövründə öldürülmüşdür.

Çində mədəniyyətə «vən» deyirlər və bu, hərfi mənada «tatuırovka», yəni «bədənə şəkil döydürmə» deməkdir. Qədim dövrlərdə bədənlərinə çin heroqlifləri yazdıran, şəkil döydürən adamlar «mədəni» hesab edilirdisə, sonralar bu söz ümumiyyətlə, bəzək, rəng, gözəllik bildirirdi. Daha sonra isə ədəbiyyata və mədəniyyətə də «vən» deməyə başladılar. Çin dilində «vən» sözünün antonimi «çji»dir. «Çji» toxunulmamış, inkişaf etməmiş, yontulmamış deməkdir. Bu qarşılıqlı ziddiyyət «vən» sözünə daha yeni çalarlar verdi və o, inkişaf, təkamül, etik və estetik kamilləşmə kimi çox geniş anlayışları da əhatə etdi.

Təkcə bu misallar mədəniyyətin müxtəlif dövrlərdə nə qədər geniş və çoxcəhətli xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir.

3.3.Mədəniyyət və mədəniyyətsünaslıq

XVIII əsrin Avropa fəlsəfəsinə, xüsusilə də alman filosofları Kant və Hegelə görə mədəniyyət mənəviyyətin inkişaf prosesinin, intellektual fəaliyyətinin məhsuludur. Kant insanı ən yüksək mənəvi dəyər hesab edirdi, Hegel isə mədəniyyətə təfəkkürün imkanlarının aşkara çıxması kimi, yaradıcılıq prosesi kimi baxırdı.

Haşiyə. Məşhur filosof İmmanuil Kant (1724-1804) alman klassik fəlsəfəsinin banisi hesab edilir. 1745-ci ildə Königsberq şəhərində universiteti bitirmiş və həmin universitetdə 1755-70-ci illərdə dosent, 1770-96-cı illərdə professor vəzifəsində işləmişdir. Kantın yaradıcılığında iki dövrü bir-birindən ayırırlar: tənqiddə qədər və tənqidi dövrlər. Birinci dövrdə o, planetlər sisteminin dumanlıqdan yaranması, bizim Qalaktikadan kənardə da Böyük qalaktikalar sisteminin mövcudluğu mülahizələrini irəli sürmüş, ikinci dövrdə isə «Saf ağılın tənqidi», «Təcrübi ağılın tənqidi», «Mühakimə qabiliyyətinin tənqidi» əsərləri ilə hadisələr və şeylər barədə təlimi əsaslandırmışdır.

Obyektiv idealist filosof Georq Vilhelm Fridrix Hegel (1770-1831) də alman klassik fəlsəfəsinin nümayəndəsidir. O, 1788-93-cü illərdə Tübingen teologiya institutunda oxumuşdur. Hegel fəlsəfəsinin ən qiymətli nailiyyəti «Məntiq elmi» əsərində şərh olunmuş dialektikadır. O, dialektikanın ən mühüm qanun və kateqoriyalarının təhlilini vermiş, dialektika, məntiq və idrak nəzəriyyəsinin vəhdəti tezisini əsaslandırılmış, dialektik məntiq sistemini izah etmişdir. Hegel təbiət və cəmiyyət hadisələrinin əsasında başlanğıc kimi «mütləq ideya» yerləşdiyini təbliğ edirdi.

Mədəniyyətşünaslıq bir elm kimi XX əsrin əvvəllərindən inkişaf etməyə başlamışdır. Amerika alimi Lesli Alvin Uayt təkamül konsepsiyası təklif etmiş və mədəniyyətşünaslığın sosiologiyadan fərqi göstərmişdir.

Haşiyə. Lesli Alvin Uayt (1900-1975) məşhur Amerika antropoloqu, yeni təkamül konsepsiyasının müəllifidir. «Mədəniyyətşünaslıq» terminini ilk dəfə ədəbiyyata o, gətirmiş və bu elmin əsasını qoymuşdur. Onun 1949-cu ildə çap olunmuş «Mədəniyyət haqqında elm» kitabı bu sahədə tədqiqatlarının nəticələrindən bəhs edir.

L.A.Uayta görə sosiologiya cəmiyyətin və fərdlərin bir-birinə qarşılıqlı təsirini, mədəniyyətşünaslıq isə adət-

ənənələri, texnologiyaları, ideologiyaları və s. yəni ictimai həyatın məzmununu öyrənir.

Müasir dövrdə mədəniyyətin əsas funksiyası - bilikli, bacarıqlı, yaradıcılıq qabiliyyəti olan, əxlaqlı insanın formalaşması və inkişafı hesab edilir. Mədəni insanın səviyyəsi aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- bilik;
- bacarıq;
- mütəşəkkillik;
- əxlaq;
- yaradıcılıq.

Bilik - təhsil və elm əsasında, bacarıq isə - vərdiş, təcrübə, habelə texnologiyanı mənimsəmə nəticəsində formalaşır. Mütəşəkkillik - intizam, qayda, müstəqillik, məsuliyyət, həvəs, iradə tələb edir. Əxlaq - humanizm, inam, məhəbbət, xeyirxahlıq, ədalətlik, estetika, vətənpərvərlik kimi mənəvi dəyərləri birləşdirir. Nəhayət, yaradıcılıq - mədəni insanın dərk edilmiş tələbatıdır və onun bilik səviyyəsindən, bacarığından, mütəşəkkilliyindən, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərindən, başqa sözlə bütün digər əlamətlərdən asılıdır.

Filosoflar mədəni inkişafa təsir edən amillər kimi aşağıdakıları göstərirlər:

- təbii coğrafi şərait;
- bioloji kod;
- ictimai mühit;

- tarixi şərait;
- mədəni mübadilə.

Beləliklə, mədəniyyət əslində insanın və cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinin keyfiyyət xarakteristikasıdır.

3.4.Vergi mədəniyyəti nədir?

Kindən soruşsalar ki, vətəndaşı olduğu ölkənin varlı olmasını istəyir, ya yox, mütləq cavab verəcək ki, əlbəttə istəyirəm. Lakin məsələ burasındadır ki, təkcə söz deməklə mətləb hasil olmur. Nizami Gəncəvinin ibrətamiz misraları yada düşür:

«Quru sözdən nə çıxar? İşdən, əməldən danış.
İşlər sözlə düzəlsə, hər iş də düz gələrdi,
Nizaminin hünəri göylərə yüksələrdi».

Ölkənin varlı olması üçün büdcəyə çoxlu vəsait daxil olmalıdır. Hər bir vətəndaş qazandığı pulun qanunla nəzərdə tutulmuş hissəsini, yəni vergini ödəməlidir. Lakin vergi intizamı, vergi mədəniyyəti olmayan ölkədə bunu etmək çox çətindir. Məsələn, təkcə 2000-ci ildə respublikamızda 8053 hüquqi şəxsin sənədləri üzrə vergi yoxlanması aparılmış və onlardan 5525-də qanun pozuntusu aşkar edilmişdir. 2001-ci ildə vergi borcları vergi daxilolmalarının 29,7 faizi səviyyəsində olmuşdur.

Bu faktlar ölkəmizdə vergi mədəniyyətinin səviyyəsinin aşağı olduğunu göstərir.

Mədənilik hər bir insana xas olan fərdi xüsusiyyətdir, lakin mədəniyyət bütövlükdə cəmiyyəti xarakterizə edir. Sivilisasiyanın hazırkı səviyyəsinə adət etmiş şəxs ibtidai inkişaf mərhələsində olan icmaya qoşulsa, bir müddət keçdikdən sonra həmin mədəni insanın hansı vəziyyətə düşəcəyini anlamaq o qədər də çətin deyil: ya yeni şərait onu məhv edəcək, yaxud da özünüqoruma instinkti hesabına, o, icmanın digər nümayəndələri kimi yarıvəhşi həyat tərzinə uyğunlaşacaq.

Vergi mədəniyyəti də eynilə bu cürdür. Ən intizamlı vergi ödəyicisi də ağır vergi yükü altında hər addımda zorakılıqla, qanun pozuntuları ilə qarşılaşsa, onun intizamından əsər-ələmət qalmayacaq. Deməli, vergi mədəniyyəti əslində ayrı-ayrı fərdlərdən daha çox, cəmiyyətə aiddir. Yüksək vergi mədəniyyətinə o zaman nail olmaq mümkündür ki, ölkədə qanunlara ciddi riayət edilsin, əhalinin maddi rifah səviyyəsi yüksək olsun, vergilər mükəmməl vergi məcəlləsinə uyğun ödənilsin, sahibkarlıq fəaliyyətinə geniş imkanlar yaradılsın.

Əlbəttə, bu fikirlər ayrı-ayrı fərdlərin vergi mədəniyyətinin əhəmiyyətini azaltmır. Lakin inkişaf etmiş mədəni cəmiyyətdə vergidən yayınmaq istəyənlərin sayı çox olmur və onlar da qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada cəzalandırılırlar.

Rəvayətə görə, Ərəb xilafətinin III xəlifəsi Osman ibn əl-Əffanın hakimiyyətinin ilk ilində xəzinədar yığılan vergiləri ona gətirir. Qızıl və gümüş sikkələrlə dolu kisələr xəlifənin yanında yerə qoyulur. Bu zaman Osmanın oğlu gəlib pulun üstündən bir dirhəm (o dövrdə dirhəm təqribən 3 qram çəkisi olan gümüş pul idi) götürür. Xəzinədar ağlamağa başlayır. Bunu görən xəlifə soruşur: «Niyə ağlayırsan?» Xəzinədar cavabında deyir: «Bir vaxt mən xəlifə Ömər ibn əl-Xəttaba, allah ona rəhmət eləsin, beləcə vergi aparmışdım. Onun da oğlu kisələrin birindən bir dirhəm götürmüşdü. Ömər dərhal buyurdu ki, pulu ondan alsınlar. Sənin də oğlun bir dirhəm götürdü, ancaq mən görürəm ki, ona heç kəs bir söz demədi, dirhəmi də onun əlindən almadı. Mən buna görə ağlayıram». Osman bir anlıq fikrə gedir, sonra isə deyir: «Doğrudan, Ömərə bərabər xəlifə tapmaq çətindir».

Haşiyə. Ərəb xilafətinin ikinci xəlifəsi Ömər ibn əl-Xəttabın doğum ili dəqiq məlum deyil, bəziləri 581, başqaları isə 591-ci il yazırlar. Məhəmməd peyğəmbərin ən yaxın tərəfdarlarından olan Ömər hakimiyyəti illərində (634-644) Asiya və Afrikanın xeyli ərazisi işğal edilmişdi. Bu ərazilərdə divanlar və hərbi düşərgələr, vergi və məhkəmə sistemləri yaradılmış, bir sıra dini tədbirlər (orucluq, həcc, hicri təqvim) həyata keçirilmişdi. «Əmir-əl-möminin» titulu ilk dəfə Xəlifə

Ömər qəbul etmişdi. 644-cü ildə bir iranlı xristian kölə tərəfindən öldürülmüşdür.

Üçüncü xəlifə Osman ibn əl-Əffanın da doğum tarixi bəlli deyil. O da Məhəmməd peyğəmbərin ilk tərəfdarlarından biri idi. Əməvilər nəslindən olmuşdur. Osmanın hakimiyyəti dövründə də Ərəb Xilafətinin ərazisi genişlənməkdə davam etmişdir. Azərbaycanın işğalı da həmin illərdə başlanmışdı. Quran Osmanın tapşırığı ilə 651-ci ildə ilk dəfə yazılı şəkildə tərtib edilmişdir və heç bir dəyişiklik olmadan dövrümüzə qədər çatmışdır. Xəlifə 656-cı ildə qiyama qalxmış əleyhdarları tərəfindən öldürülmüşdür.

Bu əhvalat dövlət xəzinəsinə toplanan vəsaitə iki hökmdarın münasibətinin müqayisəsi baxımından çox maraqlıdır. Bunlardan biri - xəlifə Ömər vergilərin dövlət malı olduğunu, onu yalnız dövlət işləri üçün xərcləmək zərurətini dərinlən başa düşən, yüksək vergi mədəniyyətinə malik bir dövlət başçısıdır. İkincisində - xəlifə Osmanda bu yanaşma bir qədər fərqlidir. Tarixdən də məlumdur ki, Osman digər ilk xəlifələr kimi (Əbubəkr, Ömər ibn əl-Xəttab, Əli ibn Əbu-Talib) görkəmli dövlət başçısı olmuşdur. Lakin o, bir dirhəmi cüzi dəyəərə malik pul hesab edir və oğlunun xətrinə dəymir. Halbuki dövlət xəzinəsi belə kiçik dəyəərli pulların hesabına dolur. Yoxsa, atalar sözündə deyildiyi kimi, «dada-dada heç olar». Hökmdarın oğlunun gümüş

dirhəm götürdüyünü görən məmurlar imkan tapan kimi qızıl dinarları mənimsəməyə çalışacaqlar.

3.5. Vergi ödənilməsindən yayınma və səbəbləri

Ən qədim dövrlərdən bu günə qədər hökumətlər vergidən yayınma hallarına qarşı mübarizə aparırlar. Vergi ödəyənlərlə vergi yığanlar arasında həmişə inamsızlıq olmuşdur və indi də var. Bütün ölkələrdə vergilərdən yayınma hallarının qarşısını almaq mümkün olmur. O yerdə ki, qanunlara ciddi riayət edilmir, nəzarət zəifdir, orada yayınma halları daha çoxdur. Kütləvi informasiya vasitələrinin məlumatına görə, məsələn, Meksikada sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan əhəlinin 40-45 faizi məcburi ödəmələrdən yayına bilir.

Vergi yığımına inkişaf etmiş ölkələrdə daha ciddi yanaşılır və günahkarlar mütləq cəzalandırılır. Vergi ödəməkdən tək-cə sırayı vətəndaşlar yayınmır, onların arasında həm də bütün dünyada tanınan incəsənət xadimləri də kifayət qədərdir. İtaliyanın ən məşhur kino ulduzlarından biri Sofi Loren vergi ödəmədiyinə görə həbsdə olub. Başqa bir görkəmli italyalı, məşhur müğənni Luçano Pavarotti bir neçə milyon dollar vergi ödəmədiyinə görə Belçikada tutulub saxlanılıbmış. Hətta dahi rejissor və aktyor Çarli Çaplin də vergiyə görə ABŞ-da məsuliyyətə cəlb edilmiş.

İstedadlı incəsənət xadimi olmaq heç də yüksək vergi mədəniyyətinə malik olmaq deyil!

Vergidən yayınma ölkənin iqtisadiyyatı üçün ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər. Dövlət büdcəsi nəzərdə tutulan vəsaitlə təmin olunmadığına görə dövlət proqramlarının yerinə yetirilməsi ləngiyir, büdcə təşkilatlarında işləyənlərin maaşları vaxtında ödənilmir.

Vergi ödəyicilərinin vergilərdən yayınmaları iki cür baş verir. Bunlardan biri «vergidən yan keçmə» adlanır və bu halda fiziki və hüquqi şəxs özünün fəal, bəzən də qanuni hərəkətlərlə hər hansı verginin ödəyiciləri sırasından çıxır.

Vergidən yan keçmə hərəkətləri aşağıdakılar ola bilər:

- vergi ödəyicisinin müəyyən əməli fəaliyyətdən imtina etməsi; bu hərəkət o qədər də geniş yayılmayıb və əlverişli deyil, çünki hər hansı sahədə fəaliyyətsizlik sahibkarın və ya müəssisənin ümumi işinə ziyan vurur və bu işin qismən və ya tamamilə dayandırılmasına gətirib çıxarır;

- vergi ödəyicisinin öz fəaliyyətini vergi ödəyicisi olmayan hüquqi şəxs kimi davam etdirməsi;

- vergi ödəyicisinin öz işini gəlirlərindən vergi tutulmayan hüquqi və ya fiziki şəxs kimi qurması;

- vergi ödəyicisinin dövlət qeydiyyatına alınmadan fəaliyyət göstərməsi.

Sonuncu haldan başqa digər hallar qanuni hərəkətlər hesab edilir.

«Vergi planlaşdırması» və ya «vergi optimallaşdırması» adlanan vergilərdən yayınma vəziyyətində isə ödəyici elə fəaliyyət göstərməyə çalışır ki, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan bütün mümkün güzəştlərdən istifadə edə bilsin. Bu «vergidən yan keçmə»dən onunla fərqlənir ki, daha uzun müddət ərzində tətbiq olunur.

Vergidən yayınmanın səbəbləri müxtəlifdir. Bu səbəblər dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlərə qarşı mülkiyyətçinin öz əmlakını, gəlirlərini və kapitalını qorumaq cəhdi kimi meydana çıxır. Vergidən yayınma səbəblərini dörd qrupa bölmək olar:

1.Mənəvi səbəblər.

Bu səbəblər iki amillə əlaqədardır: bir tərəfdən tamahkarlıq, acgözlük, çoxlu varidat toplamaq cəhdi vergi ödənilməsindən yayınmaya gətirib çıxarırsa, digər tərəfdən vergi qanunlarının mahiyyətindən, xarakterindən, ümumilikdə vergi sisteminin qəbul edilmiş prinsiplərindən doğur. Birinci amilin təsiri ilə vergidən yayınan şəxs barədə Nizami Gəncəvinin aşağıdakı beytini yada salmaq yerinə düşür:

«Canım çıxsın, çıxmasın əldən qızıl» - deyirsən,
«Yığım, yığım ölüncə eldən qızıl» - deyirsən.

Ümumiyyətlə, Nizami insanların tamahın əsiri olduğunu onların ən böyük qüsuru hesab edirdi. Aşağıdakı misralarda bu daha aydın görünür:

«İnsanlardan başqa bütün canlılar,
Qənaət evində tutmuşdur qərar,
Ruzi arxasınca onlar da qoşar,
Nə tapsa onunla keçinib yaşar.
Ruzi olmasa da kifayət qədər,
Nə küsər, nə də ki, şikayət edər.
Yalnız insan oğlu doymayan zaman,
Şikayət sədası ucalar ondan.
Əlindən tikəsi itsə bir kərə,
Nələsi, fəryadı çıxar göylərə.
Düşəndə damına bir damcı yağış,
Buludu töhmətlər dilində qarğış,
İnsan daşa tutar günəşi yerdən,
Ona arpa boyda daş dəysə birdən».

Lakin Nizami Gəncəvinin tamahkarlığa görə vergidən yayınmaya münasibəti «Yeddi gözəl» poemasında Mahanın hekayətindən daha əyani surətdə görünür.

Beşinci iqlim padşahının qızının firuzə rəngli günbəzdə Bəhram şaha danışdığı əhvalatın qısa məzmunu belədir:

Misirdə Mahan adlı bir kişi yaşayırmış. O, dostları ilə bir bağda yeyib içəndən sonra həmin bağın ətrafında dolaşmağa başlayır. Xurma bağının yanında görür ki, uzaqdan bir kişi ona tərəf gəlir.

«Bir az diqqət edib tanıdı, bildi,
Gələn şərikiydi, özgə deyildi.
Dedi: «Bəs bu zaman nə üçün, nədən,
Özünlə qul, nökrər gətirməmişən?»
O dedi: «Uzaqdan indi gəlmişəm,
Sənsiz nə səbrim var, nə dincəlmışəm,
Hədsiz mənfəətlə qayıtmışam mən,
Belə gəlir üçün şükr etməlisən.
Gecikdim, bağlıydı şəhrin qalası,
Gecəni kənardə oldum qalası,
Yer aldım ordakı karvansarada,
Yükü möhürləyib qoydum orada.
Bildim qonaq edib dostun sizləri,
Gəldim, çətin deyil qayıtmaq geri.
Pis olmaz mənimlə sən getsən əgər,
Kənddə ağa varsa, işlər düz gedər.
Malın yarısından bu zülmət gecə,
Vergi ödəmərik getsək gizlicə».
Bu xeyir xəbəri Mahan alınca,
Düşdü yoldaşının dərhal dalınca».

Göründüyü kimi, Mahanın ticarət şəriki ona fürsətdən istifadə edərək, vergidən yayınmaq təklifi edir və Mahan da bu təklifə məmnuniyyətlə razılıq verir. Əsas hadisələr bundan sonra başlayır. Divlər, ifritələr məskəninə düşən Mahan min cür əzab-əziyyətə qatlaşır. Hər dəfə gözünə yaxşı görünən adamlar sonra eybəcər məxluqa dönürlər, gözəl saraylar xarabazara çevrilir, yediyi ləziz yeməklərin əslində çirkab olduğunu görür. Uzun zaman qorxulu məkanda dolaşan Mahan tövbə eləyir, günahlarının bağışlanması, doğru yol göstərilməsi üçün allaha yalvarır:

«Bədxahlardan azad olunca Mahan...
Yaxşı iş görməyi fikir eylədi,
«Tövbə, tövbə» deyib nəzir eylədi.
Tanrıya sığınıb birbaşa gedirdi,
Gözlərindən töküb qan-yaş gedirdi.
Yetişdi bir duru, axar bulağa,
Yuyub üz-gözünü düşdü torpağa,
Qapandı səcdəyə, süpürdü yeri,
Dedi: «Ey qoruyan kimsəsizləri,
Aç mənim işimi, yol göstər mənə,
İnsan ümidini bağlayır sənə.
Özgə yol göstərən varmıdır, hanı,
Yalnız sən açırsan bağlı olanı.
Gözlərə nur verən yeganə sənsən,
Hər zaman, hər yerdə yol göstərənsən».

Yalnız bundan sonra dirilik suyu içmiş Xızr peyda olur və Mahanı xilas edir.

Mütəfəkkir şair hadisəni nağıl etməklə kifayətlənmiş və əlavə izahata ehtiyac görməmişdir. Suallar meydana çıxır: Mahanın başına gələn bəlanın səbəbi nədir? O hansı günahı işlətməmişdir ki, tövbə deyib, nəzir eyləyir, xilas yolunu tapmaq üçün torpağa düşüb kömək istəyir?

İlk baxışda belə görünə bilər ki, müsəlman olduğuna baxmayaraq, o, mey məclisində iştirak etdiyinə görə bu cəzanı almışdır. Lakin bunun səhv olduğu Nizami yaradıcılığı ilə az-çox tanış olanlar üçün aşkardır. Məsələ burasındadır ki, Mahan öz mallarını gizlətməklə vergini az ödəmək təklifi alan kimi dərhal razılaşıb, ticarət şərikinin arxasınca düşür, tamahın gücündən şəhərin yaxın olduğunu, getdiyi yolun həddindən artıq uzandığını anlasa da hey gedir və artıq qazanc götürmək arzusunu boğa bilmir.

Razılaşmaq lazım gəlir ki, belə günah üçün tövbə etməyə dəyər.

İkinci amil isə «vergi məşəqqəti» və ya «vergi yükünün ağırlığı» ilə bağlıdır. Bu halda dözülməz vergi mühiti yaranır və vergi ödəyicisi öz gəlirlərinin çox böyük hissəsini dövlət xəzinəsinə ödəməli olduğundan, dövlət orqanları tərəfindən istismar edilməsinə qarşı cavab reaksiyası yaranır və bu da vergidən yayınma yollarının axtarılmasına gətirib çıxarar.

Hüseyn Cavidin «Knyaz» faciəsində belə bir səhnə var: Gürcü knyazına xəbər verirlər ki, uzum bağlarını dolu vurduğuna görə məhsul gözlənildiyindən xeyli az olmuşdur və kəndlilər verginin yarımbarı azaldılmasını xahiş edirlər. Qəzəblənmiş knyaz özündən çıxır və deyir ki, ölsələr də güzəşt olmayacaq:

«Şakro – Bər nəfər köylü qəzadan gəlmiş,
Dolu vurmuş da uzum bağlarını,
Çox qaranlıq görüyormuş yarını.
Knyaz - O bizim bağmı?
Şakro - Əvət, vergi ağır...
Knyaz - Gəlir olsaydı da milyon, əcəba
Bir quruş fəzlə verərmiydi?
Şakro - Xayır!
Knyaz - Həp gəbərsinlər acından, bizə nə?
Onların verdiyi girsin gözünə.
Solomon - Mərhəmət etməli, knyaz!
Anton - Əfsus..
Gücsüzün haqqı əzilmək.
Knyaz - Sən sus!...»

Əlbəttə, bu vəziyyətdə olan kəndli vergidən yayınmaqla çalışacaq. Çünki vergi yükü onun ödəyəcəyi səviyyədə deyil.

2.Siyasi səbəblər.

Dövlət vergilərdən təkcə xərclərinin ödənməsi üçün deyil, həm də sosial və iqtisadi siyasət aləti kimi istifadə etdikdə yaranan səbəblər siyasi səbəblərdir. Bu cür siyasət nəticəsində bəzi istehsal sahələrinin iqtisadiyyatda xüsusi çəkisi azalır və bu da narazılığa, vergidən yayınmaya səbəb olur.

3.İqtisadi səbəblər.

Bu səbəblər üç cür ola bilər:

-vergi ödəyicisinin maliyyə vəziyyətindən asılı olan səbəblər;

-iqtisadi konyunkturanın doğurduğu səbəblər;

-ictimai nemətlərə fərdi tələbata uyğun vergi yükünün müəyyən edilə bilməməsindən yaranan səbəblər.

4.Hüquqi səbəblər.

Bu səbəblər vergi sisteminin mürəkkəbliyi ilə bağlı olur; bu mürəkkəblik effektiv vergi nəzarətinə imkan vermir və nəticədə vergi ödəyicisi vergidən yayına bilir.

Hər bir ölkədə dövlət orqanları vergi ödəməkdən yayınma hallarına qarşı mübarizə aparır. Mübarizə üsulları aşağıdakılardır:

-vergi ödəyicisinin fəaliyyətində aşkara çıxarılan qanunsuzluqlar barədə məhkəməyə müraciət olunur;

-vergi qanunvericiliyindəki boşluqlar aradan qaldırılır; bunun üçün praktiki fəaliyyətin nəticələrindən asılı olaraq, vergi orqanları müvafiq təqdimat verir və qanunlarda dəyişiklik edilir;

-«vergitutma prezumpsiyası» adlanan prinsipdən istifadə olunur; bu o deməkdir ki, qanunda birbaşa göstərilmiş hallar istisna olmaqla qalan bütün hallarda vergi tutulmalıdır; həm də vergi ödəyicisi günahsızlığını özü sübut etməlidir;

-bütün hallarda işin forması yox, mahiyyəti nəzərə alınır, yəni tərəflər arasında faktiki münasibətlər müqavilə şərtlərindən daha çox əhəmiyyət daşıyır;

-fəaliyyətin məqsədi daha önəmli hesab olunur; bu o deməkdir ki, fəaliyyət nəticəsində məqsədə çatmaq nəzərdə tutulmursa, belə vəziyyətin yaratdığı vergi üstünlüyü qanuni hesab edilmir.

3.6. Vergi mədəniyyətinin inkişafına təsir edən əsas amillər

Bəs vergi mədəniyyətinin inkişafına hansı amillər təsir edir?

Əlbəttə, ilk növbədə - iqtisadi vəziyyət. İqtisadi vəziyyətin ağırlığı həm vergi yığanlar, həm də vergi ödəyənlər üçün böyük problemlər yaradır. Ərzaq məhsulları, paltar, ayaqqabı və digər zəruri mallar bahalaşır, əhali onsuz da cüzi olan gəlirlərini gizlətməyə, vergidən yayınmağa çalışır. Belə şəraitdə yüksək vergi mədəniyyətindən danışmaq mənasızdır. Ölkədə iqtisadi vəziyyət yaxşılaşdıqca ayrı-ayrı fərdlərin

qazancı artır, dolanışıq səviyyəsi yüksəlir, vergi ödəmək asanlaşır. Beləliklə, vergi mədəniyyəti inkişaf edir.

Bioloji kod şəxsiyyətin genetik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir və onun ümumi mədəni səviyyə, habelə vergi mədəniyyəti üçün əhəmiyyəti böyükdür. Əqli və fiziki cəhətdən normal insanlar mədəniyyətə daha tez yiyələnirlər. Onlar səmərəli fəaliyyət göstərir, gəlir əldə edir və qanuna uyğun olaraq, öhdələrinə düşən məsuliyyəti dərk edib vergi ödəyirlər.

Üçüncü amil - sosial mühit hesab oluna bilər. Sosial mühit dedikdə ailə, kollektiv və cəmiyyət başa düşülür. Dövlətin siyasi sistemindən asılı olan bu mühit həm ümumiyyətlə mədəniyyətin, həm də xüsusi halda vergi mədəniyyətinin inkişafına güclü təsir göstərir.

Dördüncü amil - vergi sistemidir. Hər bir ölkədə özəl vergi sistemi mövcuddur və müvafiq vergi qanunları qüvvədədir. Mükəmməl vergi sistemi yoxdursa, vergi mədəniyyəti də ola bilməz.

Sonuncu, beşinci amil - tarixi şəraitdir. Qeyd edək ki, tarixi şərait ölkənin iqtisadiyyatına və ümumi mədəniyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Vergi mədəniyyəti isə həm iqtisadi vəziyyətdən asılıdır, həm də ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Ona görə tarixi şəraitin dəyişməsi vergi mədəniyyətinin səviyyəsini dəyişdirir. Məsələn, İkinci Dünya müharibəsində məğlub olmuş, parçalanmış Almaniya ilə

indiki birləşmiş Almaniyayı müqayisə etsək, tarixi şəraitin həm iqtisadi, həm də mədəni göstəricilərə necə təsir etdiyini əyani şəkildə görmək mümkündür.

3.7. Vergi mədəniyyətinin səviyyəsini müəyyən edən əlamətlər

Hər bir şəxsin vergi mədəniyyətinin səviyyəsi aşağıdakı əlamətlərlə müəyyən edilir:

1. Bilik.

Yüksək vergi mədəniyyətinə malik olan şəxs mütləq bilikli olmalıdır. Çünki vergilər barədə ən zəruri məlumatları, vergi qanunlarını, vergi güzəştlərini, qanunvericiliyin pozulmasına görə hansı məsuliyyəti daşdığını bilməyən vətəndaşın vergi mədəniyyətinin səviyyəsi yüksək ola bilməz. Vergi sahəsində bilik də digər biliklərin bir hissəsidir və elmi, yaxşı təhsil almış mədəni şəxs həm də yüksək vergi mədəniyyətinə malik ola bilər. Amma olmaya da bilər. Riyazi dildə desək, bu şərt, yəni bilikli olma şərti zəruridir, lakin kafi deyil. Biliyin səviyyəsi mədəniyyətin səviyyəsini göstərmir. Elmi və intellektual səviyyəsi ilə bütün dünyada tanınan adamların vergi ödəmək istəməməsi barədə kifayət qədər fakt məlumdur.

2. Mütəşəkkillik.

Hər bir adamın vergi mədəniyyətinin səviyyəsi onun mütəşəkkillik səviyyəsindən də asılıdır. Mütəşəkkillik qayda-qanuna riayət, məsuliyyət, nizam-intizam tələb etdiyindən, vergi ödəyicisi bu xüsusiyyətlərə malik olmasa, onun öhdəsinə düşən hər hansı vəzifəni məsuliyyətlə yerinə yetirəcəyi, o cümlədən də vergi borclarını vaxtında təhvil verəcəyi demək olar ki, mümkün deyil.

3.Əxlaq.

Kində yüksək vergi mədəniyyəti varsa, o həm də yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olur. Vətənpərvərlik, doğruluq, ədalətlik, xeyirxahlıq bu keyfiyyətlərin ən mühümləridir. Vergi orqanlarının vəzifəli şəxsləri həm də vergi ödəyicilərinin sirlərinin məxfiliyini qorumağı bacarmalıdırlar.

3.8. Seyid Əzim Şirvani vergi mədəniyyəti haqqında

Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirləri, şairləri, yazıçıları vergilər və vergi mədəniyyəti barədə qiymətli fikirlər söyləmişlər.

Məsələn, şair Seyid Əzim Şirvaninin «Rəbiül-ətfal», yəni «Uşaqların baharı» adlı bir kitabı var.

Haşiyə. Azərbaycanın görkəmli şairi və maarif xadimi Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) ilk təhsilini Dağıstanda almış, ərəb və fars dillərini öyrənmişdir. Bağdadda və

Şamda (Dəməşqdə) dini təhsilini başa vurduqdan sonra, 1869-70-ci illərdə Şamaxıda «Üsuli-cədid» məktəbi açmışdır. Dövrü mətbuatda («Əkinçi», «Ziya» və «Kəşkül») müntəzəm çıxış etmiş, «Əkinçi» qəzetinin redaktoru Həsənbəy Zərdabi ilə dost olmuşdur. O, şeirlərini Azərbaycan və fars dillərində yazmışdır. Yüksək bədii sənətkarlıqla yazılmış lirik və satirik şeirlərin müəllifidir.

Həmin kitabda «Nuşirəvanın ova getməsi» hekayətində təsvir edilir ki, Nuşirəvan öz əyanları ilə ov etdikdən sonra bir çəməndə kabab çəkmək fikrinə düşür. Duzun olmadığını görüb nöqərinə yaxındakı kəndə duz gətirməyə göndərir və tapşır ki, duzun pulunu mütləq ödəsin, çünki onu töycüyə, yəni vergiyə hesab etsələr, kənd xarabazara dönəcək:

«Dedi Nuşirəvan ədamət ilə:
- Duzu al, ey qulam, qiymət ilə.
Töycüyə etməsinlər onu hesab,
Dağılıb olmasın bu kənd xarab».

Şahın əyanları təəccüblənirlər: Bir ovuc duz nədir ki, kəndi xarabazara döndərə? Bunu Nuşirəvandan soruşduqda o, belə cavab verir:

«Dedi: - Bünyadi-zülm dünyadə,
Az olub, ey güruhi-dilzadə.
Sonradan kim ki, gəldi, etdi ziyad,

Qıldılar xanimanları bərbad.
Yesə bir sib əgər şahi-baqi,
Olur viran rəiyyətin bağı.
Beş yumurta əgər yesə sultan,
Ləşkəri min toyuq edər büryan».

Yəni, ey sadələvh adamlar, dünyada əvvəllər zülm az olub, sonradan artıb və xanimanları bərbad edib, əgər şah bir alma yesə, rəiyyətin bağı viran olacaq; sultan beş yumurta yesə, onun qoşunu min toyuq yeyəcək.

Hekayətin sonunda şair bunu zülm adlandırır və şahın dili ilə belə yekunlaşdırır:

«Zülmdən yer üzündə ot bitməz,
Zülmü sultan edəndə kim etməz?
Padşah etməsə ədalət əgər,
Olur, əlbəttə, dəhr ziru-zəbər».

Şair xırdaca bir qanunsuzluğun həтта dəhri ziru-zəbər, yəni dünyanı alt-üst edə biləcəyi qənaətinə gəlir.

S.Ə.Şirvaninin daha bir kitabında - «Tacül-kütub»da nəsrilə yazılmış «Nuşirəvan və qonaqpərvər kişinin hekayəsi» əsərinin qısa məzmunu belədir:

Padşah eşidir ki, onun əyanlarından biri çox səxavətli və qonaqpərvərdir. O, bunun doğrudan da bu cür olub olmadığını yoxlamaq üçün bəzircan, yəni tacir libası geyib həmin əyanın evinə gedir. Ev sahibi onu tanımasa da çox yaxşı qarşılıyır və «mahəzəri - malakəlam», yəni

sözlə ifadə edilə bilməyən qonaqlıq verir. Şahın əyləşdiyi otağın pəncərələri bir bağa açılırdı və orada müxtəlif yetişmiş meyvələr bol idi. Məclis tamam olduqdan sonra Nuşirəvan getmək istəyir və deyir ki, ey qonaqpərvər insan, çox razı qaldım, de görüm bazardan sənin üçün nə göndərim?

Ev sahibi razılığını bildirir ki, şükür, hər şey var, amma bir az üzüm göndərsən pis olmazdı.

Şah təəccüblənir: axı sənin bağında üzüm çoxdur, nə səbəbə bu üzümdən yemirsən?

Bundan sonrasını şairin yazdığı kimi oxusanız daha yaxşı olar:

«Dedi: Ey bəzircan! Xalqın əngur (yəni üzüm) bağları yetişibdir, hələ bir kəs yəqin eləməyibdir ki, padşahın üşr (yəni, məhsulun onda biri qədər vergi) malını aparsın. Ol cəhətdən ki, padşahın haqqı bu bağda var, hələndən üşr malın almayıblar. Əgər üşr verməmiş əngur (üzüm) yesəm, padşaha xəyanət etmiş ollam. Mənim məzhəbimdə xəyanət və bidəyanətlik haramdır. Elə ki, qora əmələ gəlir, bağın qapısını bağlayıb möhr edərəm, qoymaram ki, heç afəridə (yəni məxluq) bağa daxil olsun ki, bir gilə üzüm yesin. Ta o vaxta ki, padşahın əmələcatı (yəni işçiləri, vergi yığanları) öz üşr məxsuslarını aparırlar, o vaxt mən əlimi üzümə uzadıram».

Şah bunu eşidib heyrətlənir və çox güman ki, oxucuların bəziləri də heyrətlənirlər. Amma burada qeyri-adi heç nə yoxdur: təsvir edilən qonaqpərvər insan həm də yüksək vergi mədəniyyətinə malik vətənpərvər bir insandır!

4.Vergilərin təkamülü

Hər bir əsrin öz problemləri olur; bunları sonrakı dövrdə ya həll edirlər, ya da faydasızlığını görüb kənara atır, əvəzində yenilərini fikirləşib tapırlar.

David Hilbert

4.1.Qurbanlar - dünyada ilk vergilərdir

İngilis iqtisadçısı S.Parkinson vergitutmanın ilk formasının hökmdarların çay mənsəbinə, iki çayın qovuşduğu yerə və ya dağ keçidinə sədd çəkdiyi zaman yarandığını iddia edir; çünki həmin yerlərdən tacir və səyyahların keçib getməsi üçün haqq alınır. Lakin vergitutmanın yaşı bundan daha qədimdir. İbtidai icma quruluşunda bütün xalqlarda qurban verilməsi adət halını almışdı. Qurbanlar allahlar üçün nəzərdə tutulsa da əslində qəbilə başçısına çatırdı. Xüsusi məbədlərdə qoyunlar və öküzlər kəsilirdi.

Urmiya gölü ətrafında Həsənli adlanan ərazidə qazıntı zamanı qurban kəsilən məbəd aşkara çıxarılmışdır. Məbədin ortasındakı kərpiclə döşənmiş meydançada qurban kəsmə mərasiminin izləri tapılmışdır. Həmin ərazidə aşkar edilmiş qızıl cam üzərindəki təsvirlər allahlara sitayiş və qurbanlar verilməsini göstərir. Burada

qatırlar və öküz qoşulmuş üç döyüş arabasını sürən allahlar təsvir edilir. Onlar ətəyi uzun, qolu qısa paltar geymişlər və saçları bellərinə çatır. Allahlara tərəf iki kahin gəlir; onlardan biri əllərini qabağa tutmuşdur və çox güman ki, ibadət edir, digəri isə qədəhə şərab süzür. Onların arxasınca iki xidmətçi qurbanlıq qoyunları gətirir.

Qurbanlar əvvəllər allahları və təbiət qüvvələrini sakitləşdirmək üçün nəzərdə tutulurdu və onların vergilərə qətiyyən dəxli yox idi. Lakin müəyyən dövr keçdikdən sonra qurbanların əsas hissəsini qəbilə başçısı və kahinlər istədikləri kimi bölüşdürürdülər.

Dini kitablara görə Adəmin oğlanları Habil və Qabilin ilahi dərğahına gətirdiyi qurbanlar dünyada ilk qurbanlardır. Habil qurban olaraq bir dəfə seçmişdi, Qabil isə bir qədər buğda hazırlamışdı. Habilin qurbanlığı qəbul olunduğundan göydən qığılıcım düşüb dəvəni yandırmışdı, Qabilin qurbanlığı isə qəbul olunmamışdı. Qurani-kərimin Əl-Məidə surəsinə görə Allah öz rəsuluna deyir:

«Onlara Adəmin iki oğlunun əhvalatını olduğu kimi söylə. Onlar qurban gətirdikləri zaman birinin qurbanı qəbul edilmiş, digərininki isə qəbul olunmamışdı».

Sonrakı qurbanlıq Nuh peyğəmbərin adı ilə bağlıdır. O, tufandan xilas olduqdan sonra çoxlu heyvan kəsib odda yandırmışdı.

Qədimdə bu odda yandırma, çox güman ki, ilahi qüvvələr üçün verilən bütün qurbanlara aid idi. Çünki bişirilmiş əti həmin qüvvələr insanlar kimi yeyə bilməzdi və o, mütləq yandırılmalıydı. Göydən qığılıcım düşüb yandırsa, daha yaxşıdır, amma adicə ocaqda yandırmaq da pis deyil.

Bunun doğrudan da belə olduğunu misal üzərində göstərək.

Qədim Yunanıstanda ət bişirildikdə qonaqlarla bərabər allahlara da pay ayrılırdı. Həmin pay ayrıca oda atılır və yandırılırdı. Bu, Homerin «İliada» əsərində ətraflı təsvir edilmişdir. Məsələn, həmin əsərdən aşağıdakı misralar bunu sübut edir:

«Bişmiş əti qonaqlara Axill özü paylayırdı,
Bu işləri qurtararaq, çadırının bir küncündə
Oturdu o mərd hökmdar Odisseyin qarşısında,
Patrokla tapşırırdı ki, qurban versin allahlara,
O da atdı ilk doğranmış parçalardan bir-bir oda».

Burada adı çəkilən Axill (yunanlar Axilles deyirlər) Mirmidon hökmdarıdır, anası ilahə Fetida, atası isə Peley adlı insandır.

Haşiyə. Qədim Yunan şairi Homer «İliada» və «Odissey» adlı iki böyük epopeyanın müəllifidir. Avropa ədəbiyyatının tarixi bu əsərlərlə başlayır. Şair haqqında dəqiq bioqrafik məlumat yoxdur. Mütəxəssislərin əksəriyyəti onun kor olduğunu və bizim eradan əvvəl təqribən X əsrdə yaşadığını güman edirlər.

Maraqlı burasıdır ki, insanlar qurbanlar vasitəsilə allahlara təsir etməyə çalışırdılar və bəzən də buna müvəffəq olurdular. Yenə də «İliada» əsərindən bəzi misallar gətirək.

Mikena hökmdarı Aqamemnon deyir:
«İndi yaman möhtacıq biz. Zevsin rəyi dəyişmişdir,
Görünür ki, bol qurbanla ələ alıb Hektor onu».

Hektor Troya şəhərinin hökmdarı olan Priamin oğludur. Son döyüşlərdə qalib gəldiyinə görə baş allah olan Zevsin onun tərəfinə keçdiyini düşmən qoşununun sərkərdəsinin söyləməsi tamamilə təbiidir. Bunu Zevsin arvadı Heraya dediklərindən də görmək mümkündür:

«...Hektoru da sevən vardı allahlardan,
Mən özüm də – o qurbanla yad edərdi daim məni,
Qurbangahım – insanlardan, bizə layiq zifayətdən,
Şərəblərdən, tüstülərdən, nəzirlərdən boş qalmazdı».

Rəvayətə görə, keçmişdə yəhudilər də qurban ətini yemirdilər, lakin onu oda da atmırdılar, onu bir yerə qoyub dua oxuya-oxuya gözləyirdilər; göydən ağ atəş gəlib o qurbanı yandırardısa, bu onun qəbuluna bir əlamət sayırdı. Deməli, onlar hər dəfə yalnız Habil variantının təkrarlanmasını istəyirdilər. Bu barədə Qurani-kərimdə də məlumat verilmişdir (surə 3, ayə 183):

«Allah bizə əmr etmişdir ki, onun yandıracağı bir qurban gətirməyincə heç bir peyğəmbərə inanmayaq» - deyənlərə belə cavab ver: «Məndən əvvəl də sizə peyğəmbərlər aşkar möcüzələr və dediklərinizi (yəni qurbanları) gətirmişdilər. Əgər doğru danışırınsınızsa bəs nə üçün onları öldürürdünüz?»

İslam dini qurbanlığın yandırılmasını qadağan etdi. Qurban kəsilən heyvanların ətindən həm imtiyazlı, həm də imkansız şəxslər istifadə edirdilər və bu da əslində nemətin yenidən bölüşdürülməsinin ən sadə formasıdır.

Qədimdə qurban kəsməkdən yayınmağın bədbəxtliyə səbəb olacağına inanırdılar. Sonralar da bu inam qalmışdı. Karfagen sərkərdəsi Hannibalın ordusu Roma ərazisinə daxil olduqda onun qarşısına konsul Qay Flamininin çox güclü ordusu çıxdı.

Haşiyə. Hannibal (e.ə. 247 və ya 246 - e.ə. 183) görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi olmuşdur.

Eramızdan əvvəl 218-201-ci illərin İkinci Pun müharibəsində Karfagen ordusu ilə Alp dağlarını keçərək, İtaliyaya yürüş etmiş, Roma üzərində qələbələr qazanmışdır. Lakin 212-ci ildən sonra təşəbbüs tədricən romalıların əlinə keçmiş, 202-ci ildə baş vermiş Zama döyüşündə Hannibalın ordusu tamamilə darmadağın edilmişdir. Məğlubiyyətdən sonra o, Suriya hökmdarı III Antioxun yanına qaçmışdı və orada hərbi məsləhətçi təyin edilmişdi. Eramızdan əvvəl 192-188-ci illərdəki Suriya-Roma müharibəsində məğlubiyyətdən sonra qaçıb gizlənmiş və romalıların əlinə keçməmək üçün özünü zəhərləmişdi.

Qay Flamininin doğulduğu tarix məlum deyil. O Qədim Romanın siyasi xadimi idi. Xalq tribunu, sensor və konsul olmuş, Roma cəmiyyətinin demokratikləşməsi üçün bir sıra qanunlar həyata keçirmişdir. Quruculuq işləri aparmış, məsələn, Romada Flamini sirkini tikdirmiş, müharibələrdə iştirak etmişdir. Trazimen gölü yaxınlığındakı vuruşmada (II Pun müharibəsi) həlak olmuşdur.

Flamini öz qələbəsinə o qədər əmin edi ki, qoşunu döyüşə apardıqda tələsdiyindən qurbanlar kəsilməsini unutmuşdu. Bunu eşidəndə Senat üzvləri dəhşətə gəldilər; necə ola bilərdi ki, çox ağır döyüşlərə başlamamışdan qabaq qurbanlar verməsin. Doğrudan da,

Flamini həmin vuruşmada məğlub oldu və onun cəsədini də tapmadılar ki, dəfn etsinlər.

Qədim Romanın tarixindən daha bir misal qurbanlıq ənənəsinin dəyişməsinə aiddir. Allahlar üçün Romada çox zaman qurbanlıq heyvanın ıçalatını bişirirdilər. Oktavilər nəslindən olan bir sərkərdə döyüşdən qabaq müharibə allahı Marsa qurban kəsmişdi. İçalatı odun üstünə qoyub onun bişməsinə və bəlkə də yanıb qaralmasını gözləyirdilər. Qəfildən düşmənlər hücumə keçdilər. Oktavilərin başçısı ələcsiz qalib ıçalatı yarı bişmiş halda odun üstündən götürdü və öz dəstəsinə vuruşə həvəsləndirdi. Qurban kəsənlər düşmənlə qoşununa ciddi müqavimət göstərib üstünlük qazandılar və qalib gəldilər. Həmin gündən Marsa qurbanı bu şəkildə, yəni yaxşı bişməmiş ıçalat kimi verməyə başladılar. Necə deyərlər, ıçalat qanlı, igid canlı.

Həmin qalib nəsiləndən olan imperator Oktavian Avqust dövründə də bu adətə ciddi riayət edirdilər.

Lakin ən qəribə və qeyri-adi cəhət bu idi ki, insanlar da qurban verilirədi. Müxtəlif ilahi hesab edilən qüvvələrə, bütələrə onları yola gətirmək, sakitləşdirmək məqsədilə müəyyən şəxsin ruhunun onlara bağışlanması demək olar ki, bütün xalqların tarixində rast gəlinir. Maraqlı burasıdır ki, «qurban» ərəb sözü «qərub», yəni yaxınlaşma sözündən yaranmışdır. Dilimizdə «əqrəba» və «təqribi» sözləri də həmin kökdəndir. Çox güman ki,

konkret bir adamın qurban verilməsi onun ilahiyə yaxınlaşması kimi nəzərdə tutulurdu. Bütperəstlər öz övladlarını müəyyən bütlərə, atəşperəstlər oda qurban verirdilər. Çay kənarında məskən salanlar sel gəldikdə, karvanla yol gedənlər səmum yeli qopduqda, gəmi ilə səfərə çıxanlar dənizdə tufan olduqda kim isə qurban getməliydi ki, qəzəblənmiş ilahi qüvvələr sakitləşsinlər.

Dini kitablarda göstərilir ki, Yunis peyğəmbər gəmidə gedərkən tufan qopur, dalğalar gəmini atıb tutmağa başlayır. Hamını dəhşət bürüyür və dənizə qurban vermək üçün puşk atırlar. Puşk Yunis peyğəmbərin adına çıxır. Ancaq gəmidəkilərin bu alicənab və nurlu sifətli sərnəşinə yazığı gəlir, ikinci dəfə puşk atırlar. Yenə də puşk Yunis peyğəmbərə düşür. Üçüncü dəfə puşkdə peyğəmbərin adı çıxanda o özünü dənizə atır. Dəniz dərhal sakitləşir. Böyük bir balıq Yunisi udur və sonra üzüb onu sahilə çıxarır.

Tövratın I kitabının 24-cü fəslində yazılmışdır: «Tanrı İbrahimə buyurdu ki, yeganə oğlunu qurban kəssin».

Quranın 37-ci surəsində də bu barədə məlumat var. İbrahim peyğəmbər oğlu İsmayıl deyir:

«Oğlum! Yuxuda gördüm ki, səni qurban kəsirəm. Bax gör, nə fikirləşirsən?» O dedi: «Atacan! Sənə nə əmr olunursa, onu da et. İnşallah, mənim səbirlilərdən olduğumu görəcəksən!» Onların hər ikisi təslim oldu... zaman biz ona belə xitab etdik: «Ya İbrahim!

Artıq sən röyanın düzgünlüyünü təsdiq etdin!» Şübhəsiz ki, bu bir imtahan idi. Biz ona böyük bir qurbanlıq verdik».

Bu əhvalat dini kitablarda aşağıdakı kimi təsvir olunur:

İbrahim peyğəmbər oğlu İsmayılı qurban kəsmək istədikdə bıçaq kərsəlir. Peyğəmbərin qulağına səs gəlir ki, artıq o, sədaqətini sübut etmişdir. Qurban kəsilmək üçün bir qoç peyda olur. İbrahim o qurbanı kəsir və müsəlmanlar zər il ay təqvimini ilə Zilhiccə ayının 10-da həmin adəti yerinə yetirirlər. Qurban bayramı müsəlmanların ən əziz bayramlarından biridir və çox böyük əhəmiyyəti var. Əvvələn, insanın qurban kəsilməsi adəti o vaxtdan heyvanın kəsilməsi ilə əvəz edilmişdir, ikincisi isə qurban payından imkansızlara, maddi çətinliklərlə qarşılaşanlara da pay düşür.

İslam dininə aid kitablarda daha bir qurban barədə məlumat bilavasitə bu dinin yaradıcısı Məhəmməd peyğəmbərin atası Abdullaha aid olduğu üçün xüsusi maraq doğurur. Qüreyş qəbiləsinin başçısı Əbdül Müttəlibin oğlu yox imiş. O, nəzir edir ki, on oğlu olsa, onlardan birini qurban kəsəcək. Bir müddətdən sonra Əbdül Müttəlibin on iki oğlu dünyaya gəlir. O, vədinə əməl edərək, oğlanlardan birini qurban kəsmək üçün püşk atır. Püşkdə onun ən kiçik və sevimli oğlu Abdullahın adı gəlir. Ata oğlunu qurban kəsmək üçün

Hübəl bütünün yanına aparır. Qeyd edək ki, həmin dövrdə ərəblərin çox böyük əksəriyyəti bütpərəst idi və Hübəl Qüreyş qəbiləsinin ən çox sitayiş etdiyi bütlərdən biri olmuşdur. Qırmızı əqiqdən yonulmuş Hübəl insan şəklində idi. Sağ əli sındığına görə ona qızıldan əl düzəltmişdilər. Hübəlin qarşısında yeddi ox qoyulmuşdu. Bu oxlarla kahinlər fala baxırdılar. Oğlunun ölümünə razı olmaq istəməyən Əbdül Müttəlib kahinə sual verir ki, oğlunun əvəzinə başqa qurban kəsə bilərmimi? Kahinin məsləhətilə Abdullah ilə birlikdə qurban kəsilən yerə on dəvə aparırlar və püşk atırlar. Püşk yenə Abdullaha düşür. Dəvələrin sayını on-on artırırırlar və yalnız onuncu dəfə püşk dəvələrin adına gəlir. Beləliklə, Əbdül Müttəlib Abdullahın əvəzinə yüz dəvə qurban kəsir.

Bu misallardan da görünür ki, insanların qurban verilməsi tədricən heyvanların qurban verilməsi ilə əvəzlənmişdir və bu hər bir xalqın inkişaf mərhələsində mütərəqqi addım kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin dilimizdə hələ də «qurban olum» ifadəsi işlənməkdədir.

4.2.Talanlar

Dünyada ilk dövlətlər yarandıqda hökmdarlar öz xəzinələrinə vəsait toplamaq üçün əsasən başqa ərazilərə hücum edib orada yaşayanların əmlaklarını ələ keçirir, özlərini də ya öldürür, ya da qul edirdilər. Məsələn,

eramızdan əvvəl doqquzuncu əsrə aid olan Assuriya kitabələrindən birində yazılmışdır:

«Mən mannaı Udakinin məskənlərinə yaxınlaşdım. Mannaı Udaki mənim silahımın parıltısından dəhşətə gəlib canını qurtarmaq üçün şəhərini tərk etdi. Mən onun saysız-hesabsız qaramalını, qoyunlarını, mülkiyyətini apardım. Şəhərlərini viran qoydum, dağıtdım, od vurub yandırdım».

Azərbaycan xalqının qiymətli ədəbi abidəsi olan «Kitabi Dədə Qorqud» dastanının boylarından biri Salur Qazanın evinin yağmalanması, yəni talan edilməsi barədədir. Bu boydan bir parçanı diqqətinizə çatdırırıq:

«Altun ban evlərini kafirlər çapdılar, qaza bənzər qızı-gəlini çıxırışdırdılar. Tövlə-tövlə şahbaz atlarını mindilər. Qatar-qatar qızıl dəvələrini yetdilər (yəni yedəklədilər). Ağır xəzinəsini, bol ağçasını yağmaladılar. Qırx incə belli qızla boyu uzun Burla xatun əsir getdi. Qazan bəyin qarıcıq olmuş anası dəvə boynunda asılı getdi. Xan Qazanın oğlu Uruz bəy üç yüz igidlə əli bağlı, qolu bağlı getdi».

Ərazilərin zəbt edilməsi nəticəsində talanlar bütün tarix boyu bu və ya başqa şəkildə həmişə davam etmişdir. Rusların Sibiri, avropalıların Amerika qitəsini tutduqda aborigenlərə, yəni yerli əhaliyə tutduqları divan yaxşı məlumdur.

Keçmişdə hər hansı dövlət digər dövləti işğal etdikdə, məğlub edilmiş hökmdarın bütün varidatı qalib gəlmiş hökmdara çatırdı. Bunu Nizami Gəncəvi «İskəndərnamə» poemasında təsvir etmişdir. Makedoniyalı İskəndər İran şahı Daraya qalib gəldikdən sonra nələr qazandığı poemanın «Şərəfnamə» hissəsində aşağıdakı kimi göstərilir:

«Daranın ulduzu olunca nihan,
İskəndərə qaldı bütün bu cahan.
Daraya mal olan təzə və köhnə,
Heç sayə gəlməyən dolğun xəzinə,
Taparaq onları araşdırdılar,
Dənizdən dənizə quraşdırdılar.
O qədər tacü taxt və çadır vardı,
Onlara ölçülər, çəkilər dardı.
O qədər gövhər var, hesabdar belə,
Nə barmaqla sayar, nə də ürəklə.
Tabaqlar, sinilər billurlu, zərrin,
Nalları söküldü yük çəkənlərin.
Cins ərəb atları - yəhəri qızıl,
Xətay qulamaları - kəməri qızıl.
Qədərsiz şahənə paltar və qumaş,
Minlərcə lök dəvə, yükləri daş-qaş.
Paltarın, silahın sayı yox, sayan
Hesaba vurmağa tapmadı imkan».

Güclü ordusu olan hökmdarlar başqa ölkələri işğal etdikdə aldıkları təminat çox ağır olsa da, onlar bununla kifayətlənmirdilər. Yad torpağın əhalisini qul kimi işlədir, hətta kefləri istəyəndə onların qurbanlıq kimi başlarını bədənindən ayırırdılar. Qədim yunan əfsanələrində bu barədə xeyli məlumat verilmişdir. Bunlardan birində göstərilir ki, Krit hökmdarı Minos Afinanı tutduqdan sonra onlara belə bir xərac qoymuşdu: hər doqquz ildən bir yeddi ən qoçaq oğlan, yeddi ən gözəl qız Labirint adlandırılmış sarayda yaşayan Minotavra verilməliydi. Minotavrı Minosun arvadı Pasifa doğmuşdu və başı öküz başı olan bu eybəcər məxluq adamyeyən idi.

Afina çarı Egey növbəti dəfə oğlan və qızları göndərəndə oğlu Tezey ona deyir ki, oğlanlardan birinin əvəzinə o gedəcək. Egey çox yalvarırsa da xeyri olmur.

Tezey Minosun qızı Ariadnadan məşhur Dedalın layihəsi ilə tikilmiş mürəkkəb yolu olan Labirintin çıxış yolunu soruşur. Rəvayətə görə, Ariadna ona ip yumağı verir ki, ipin bir ucunu giriş qapısına bağlasın. Qoçaq və cəzarətli Tezey Minotavrı öldürür və Labirintdən sağ-salamat çıxır, onunla gedən oğlan və qızları xilas edir. Beləliklə, Afina əhalisi ağır xəracdən qurtulur.

Bəzən hökmdarlar bir neçə ölkəni zəbt edib itətdə saxladıqda da əhaliyə zülm edir və hər bir ölkə

vətəndaşına əsir kimi baxırdılar. Onların təbəələrinə münasibəti yadellilərə münasibətdən demək olar ki, fərqlənmirdi. Dəhşətliyi bu idi ki, bəzən insanlar yalnız ona görə öldürülürdülər ki, onların sərvətlərini ələ keçirsinlər. Öz ölkəsinin vətəndaşına qarşı bu cür zülmkarlıq əslində talançılığın başqa forması idi.

Talanlar barədə Nizami Gəncəvi «Yeddi gözəl» poemasında belə yazmışdı:

Zülmün atəşinə canlar qalandı,
Ocaqlar talandı, evlər talandı.
Yaman bir məqama çatdı əhali,
Qalmadı kimsənin dövləti, malı,
Çoxluq deyil, etdi yoxluq çox əsər,
Ölkədə qalmadı varlı bir nəfər.

Roma imperatorlarının əzazillikləri, günahsız adamları məhv etməsi barədə tarixdə kifayət qədər faktlar vardır. Məsələn, yanğına baxmaqdan zövq alan Neron imperiyanın paytaxtını - Roma şəhərini yandıрмаğı əmr etmişdi.

Haşiyə. Roma imperatoru Neron Klavdi Sezar (37-68) Yulilər Klavdilər sülaləsindən idi. 54-68-ci illərdə imperator olmuşdur. Hakimiyyətinin ilk illərində ölkəni senatla razılıq əsasında idarə etsə də, sonradan cəza tədbirlərinə və müsadirələrə əl atmışdı. Özünə

vurğunluğu, qəddarlığı və əyyaşlığı ilə fərqlənmişdi. 68-ci ildə əyalət canişinləri üsyana qalxdığı zaman Romadan qaçmış, yolda özünü öldürmüşdür.

Bu barədə Səməd Vurğun yazırdı:

Neron bu şəhəri birdən yaxdı ki,
Sönük vicdanında bir ilham gülsün,
Qan rəngli odlara dönüb baxdı ki,
Gücsüz ayaqları yerdən üzülsün.

Haşiyə. Səməd Yusif oğlu Vəkilov (Səməd Vurğun) (1906-1956) Azərbaycanın görkəmli şairidir. 1918-ci ildə Qazax müəllimlər seminariyasına daxil olmuş, bitirdikdən sonra Qazax, Quba və Gəncədə müəllimlik etmişdir. Şerləri 1924-cü ildən başlayaraq dərc olunmuşdur. Çoxlu şer və poemaların («Muğan», «Aygün», «Ayın əfsanəsi» və s.), vaxtilə böyük müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuş «Vaqif» (1937), «Xanlar» (1939), «Fərhad və Şirin» (1941) və «İnsan» (1945) pyeslərinin müəllifidir. Nizami Gəncəvinin «Leyli və Məcnün», A.S.Puşkinin «Yevgeni Onegin» poemalarını tərcümə etmişdir.

Yaxud, digər Roma imperatoru Tiberi günlərin birində eşidir ki, məşhur təlxək bir dəfn mərasimində mərhuma müraciətlə demişdir: «Ey rəhmətlik, sən bu dünyadan köçürsən. Şübhəsiz o haqq dünyada imperator Oktavian Avqustu (eramızdan əvvəl 43-cü ildən bizim eranın 14-

cu ilinədək hakimiyyətdə olmuşdur) da görəcəksən. Ona şikayətlən və bizim hamımızın dərini danış. De ki, xalq səndən sonra dilənçi kökünə düşüb. Sənətə və sənətkara qiymət qoyulmur. Alacağımız məvacibi də bizə vermirlər». Tiberi bərk qəzəblənir.

Haşiyə. Tiberi Klavdi Neron eramızdan əvvəl 42-ci ildə doğulmuşdur. İmperator Oktavian Avqustun oğulluğu və varisi idi. 14-37-ci illərdə Roma imperatoru olmuşdur. Tarixi mənbələrə görə o, xoflu, inamsız və riyakar olsa da, uzun müddət hakimiyyətdə qalmışdır. Əvvəlcə hakimiyyəti senatla birlikdə idarə etsə də, sonralar təkbaşına idarə üsuluna keçmişdir. Eramızın 37-ci ilində vəfat etmişdir.

Həmin təlxəyi yanına çağırır. Ona ev, var-dövlət verir. Sonra isə soruşur: «Razı qaldınmı?» Təlxək minnətdarlıq etdikdə, imperator: «Bəs sənin hökmdardan razı qaldığını o dünyada Avqust necə biləcək? Axı sən ona ölən şəxs vasitəsilə şikayət göndərmisən» - deyir. Əmr edir ki, təlxəyin başını kəssinlər və o, özü gedib o biri dünyada Tiberinin necə səxavətli olduğunu Oktavian Avqusta çatdırsın.

Zülmkarlığı və qəddarlığı ilə məşhur olan digər imperator Qay Kalıqla sürgündən qayıdan bir nəfəri qəbul edir və onun sürgündə nə iş gördüyü, necə yaşadığı barədə soruşur. Həmin şəxs deyir: «Sürgündə ikən gecə-gündüz allahlara dua edirdim ki, imperator

Tiberi ölsün, canım qurtarsın, bəlkə vətənə qayıda bildim».

Haşiyə. Qay Yuli Sezar Kaliqula (12-41) Yulilər - Klavdilər sülaləsindən Roma imperatoru olmuşdur. 37-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş və dörd illik imperatorluğu dövründə qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik olmağa can atmışdır. Onun dövründə külli miqdarda dövlət vəsaitinin xərclənməsi vergilərin sürətlə artmasına, bir sıra imkanlı şəxslərin, o cümlədən də bəzi senatorların var-dövlətinin müsadirə olunmasına gətirib çıxarmışdı. Kaliqulanın dəlisovluğu, amansızlığı və xofluluğu hamını cana doydurmuşdu və o, 41-ci ildə öldürüldü.

İmperator fikrə gedir. Az sonra bir bölük əsgər göndərib sürgündə olanların hamısını öldürtdürür ki, onun ölümünü arzulamasınlar.

Bəzi hökmdarların öz təbəələrinə qarşı vəhşi münasibəti bədi əsərlərdə ümumiləşdirilmiş və ifşa edilmişdir. Əbülqasim Firdovsinin «Şahnamə» əsərində belə hökmdarlardan biri - Zöhhak barədə rəvayət verilmişdir.

Haşiyə. Böyük fars şairi Əbülqasim Firdovsi 934-cü ildə anadan olmuşdur. Fars dilli ədəbiyyatın monumental eposu olan və təqribən 55 min beytdən ibarət «Şahnamənin» müəllifidir. O, ömrünün 34 ilini bu əsərə sərf etmişdir. Şair «Şahnamə»ni Sultan Mahmud Qəznəviyə təqdim etsə də, şah əsəri etinasız

qarşılımaşdır. Bu əsər yüksək ideya-bədii məziyyətləri ilə farsdilli epik şerin formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. Ə.Firdovsi 1020-ci ildə (bəzi tədqiqatçılara görə 1030-cu ildə) vəfat etmişdir.

Zöhhak şeytana tabe olur və onun sözlərindən çıxmağa cəsarət etmir. «Şahnamə»də təsvir olunduğuna görə hökmdarın hər çiyindən bir əfi ilan çıxır. Nə qədər ilanları kəssələr də xeyri olmur, onlar yenə əvvəlki vəziyyətlərinə düşürlər. Şeytan mümkün qədər çox insanın məhv edilməsi arzusunda olduğundan Zöhhakın yanına gəlir və öz göstərişlərini verir:

«Bir gün şeytan girdi təbib cildinə,
Zöhhakın yanına o gəldi yenə.
Baxdı,dedi : «Əlac axtarma hədər,
İlanlar beləcə qalsın bir qədər,
Toxunma, yemək ver, doyur onları,
Kəsmə, hirsləndirmə bu heyvanları,
Yalnız adam beyni yesinlər gərək,
Bəlkə öləcəklər, bir az döz, gərək».

Şeytan yaxşı bilirdi ki, yemlənən ilanlar ölməyəcəklər. Bunu şah da hiss edirdi və öz əfilərini doyurmaq üçün qayda qoymuşdu. Bu qaydaya ciddi riayət edilirdi:

«Qayda qoyulmuşdu, darğa hər gecə,
İki novcavanı tutub gizlicə,

Şahın dərbarına təslim edirdi,—
Neçə qul, zadəgan qurban gedirdi.
Başlar kəsilirdi ilanlar üçün,
Beyinlərdən təam bişirdi hər gün».

Bu rəvayət yunan əfsanəsi ilə necə də səsləşir! Amma hökmdarların müqayisəsi Minosun xeyrinədir. O, hər doqquz ildən bir 14 cavanın qətlinə fərman verirdisə, Zöhhak gündə iki, doqquz ildə isə 6574 gəncin ölümünə bais olur.

Yadelli işğalçıların yerli əhaliyə qarşı talançılıq siyasəti barədə A.S.Puşkin «Boris Qodunov» pyesində yazırdı:

«Bütün dünya bilir nə çəkmisiniz,
Qəddar gəlmələrin əsarətindən.
Nəsibiniz olmuş əzab, əziyyət,
Edam, işgəncələr, ağır vergilər».

Acınacaqlı haldır ki, dünya mədəniyyətinin inkişafı indi də talanların qarşısını ala bilmir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları təkcə keçən əsrdə bir-neçə dəfə kütləvi qırğınlara və talanlara səbəb olmuşdu. M.S.Ordubadinin «Qanlı sənələr» adında bir kitabı var. Bu kitabda 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən münaqişələr barədə kifayət qədər ətraflı məlumat verilmişdir.

Haşiyə. Məmməd Səid Hacağa oğlu Ordubadi (1872-1950) Azərbaycanın görkəmli nasiri, şairi, dramaturqu, publisisti və ictimai xadimi olmuşdur. İlk təhsilini atası, şair Hacağa Fəqirdən almış, sonra dörd il M.T.Sidqinin « Əxtər » məktəbində oxumuşdur. 14 yaşında Ordubadın ipək fabrikində işləməyə başlamışdır. İnqilabi fəaliyyətinə görə 1914-cü ildə Sarıtsına sürgün edilmişdir. 1919-cu ildə Həştərxana gəlmiş, « Hümmət » qəzetinin əvvəlcə əməkdaşı, sonra redaktoru olmuşdur. İlk şeri 1903-cü ildə dərc olunmuş, həmin vaxtdan da dövrü mətbuatda müntəzəm çıxış etmişdir. M.S.Ordubadi « Dumanlı Təbriz », « Qılınc və qələm » romanları ilə daha çox uğur qazanmışdır.

Ermənilərin vəhşilikləri ən qədim dövrlərdə olan hadisələrdən də dəhşətlidir. Cavanşir qəzasının bir kəndində baş vermiş talan M.S.Ordubadinin əsərində aşağıdakı kimi təsvir olunmuşdur:

«1905-ci ilin 3 oktyabr tarixində sübh zamanı meşə içindən həzin bir şeypur səsi eşidilir. Ardınca meşədən güclü piyada dəstələri çıxır, arxadan piyada və atlılar hərbi bayraqlarla kəndə yaxınlaşırlar. Dəstələr kəndə yaxınlaşıb əhəmiyyətli təpələri və mövqedəri işğal edib kəndi atəşə tuturlar.

Bu atlılar Hamazasp adlı erməninin komandası altında Sırxavənd kəndini büsbütün dağıdırlar. Kənd islam

cəsədləri ilə dolub qandan çoxlu çalalar əmələ gəlmişdi. Az bir vaxt ərzində Sırxavənd və qonşu Əliağa köyləri qarət edilib dağıldı. Məşhur mülkədar İsmayıl bəy və Cavad ağa Cavanşirin imarətləri də qarətdən sonra yandırıldı. Vəhşi yırtıcılar südəmər körpələri beşiyi ilə odlayıb bəzən də anasının qucağından alıb divarlara vurmaqla para-para edir, süngülərə keçirirdilər».

Oxşar hadisələr 1918-ci ildə və 1988-1991-ci illərdə də baş vermişdi.

Müstəmləkəçilərin də ağalığ etdikləri ölkələrdə nələr törətdikləri barədə çoxlu misallar göstərmək olar. Talançılıq siyasəti nəticəsində keçən əsrin 40-cı illərində İngiltərənin müstəmləkəsi olan Hindistanda dəhşətli aclıq böyük fəlakətə səbəb olmuşdu. Bu barədə Hindistanın dövlət xadimi Cəvahirıl Nehru sonralar yazırdı:

«Təsvir olunmaz dərəcədə dəhşətli, fəlakətli aclıq başlandı. Malatarda, Bicapurda, Orissdə və xüsusilə də münbit torpağı olan Benqaliya əyalətində hər gün minlərlə kişi, qadın və körpə uşaq tələf olurdu. Onlar Kəlküttənin sarayları qarşısında yığılıb ölürdülər. Benqaliyanın kəndlərindəki gil daxmalarda, yollarda və əkin sahələrində saysız-hesabsız cəsədlər düşüb qalmışdı. Burada ölüm heç bir məqsədə, məntiqə və zərurətə uyğun gəlmirdi, bunu insan törətmişdi - onun bacarıqsızlığının, amansızlığının nəticəsi kimi meydana

çıxmışdı. Hindistanda və İngiltərədə hakimiyətdə olanlar yalan xəbərlər çap etdirirdilər. Ancaq cəsədləri görməmək mümkün deyildi. Hara getsən, qarşına çıxacaqdı».

Haşiyə. Cəvahirıl Nehru (1889-1964) Hindistanın görkəmli dövlət xadimi olmuşdur. 1912-ci ildə Kembric universitetini bitirmişdir. 1921-ci ildə İngiltərə əleyhinə təbliğat apardığına görə həbs edilmişdir. O, Hindistan Milli Konqresinin fəal üzvü idi. 1946-cı ildə Hindistan Müvəqqəti hökuməti baş nazirinin müavini və xarici işlər naziri, 1947-ci ildən isə ömrünün sonuna qədər Hindistan respublikasının baş naziri və xarici işlər naziri olmuşdur.

Talanlar vergilərin ən primitiv forması olsa da, həddindən artıq davamlı və uzun ömürlü imiş! Dünyada talanlar indi də davam etməkdədir.

4.3. Qədim vergi qanunları

Vergi qanunları ən qədim zamanlardan məlumdur. Keçmişdə bu qanunlar o qədər ağır olmuşdur ki, insanların böyük əksəriyyəti aclıqdan əzab çəkmişlər. Həm də bu yükün əsas hissəsi gecə-gündüz işləyən əməkçilərin üzərinə düşmüşdür. Səməd Vurğunun bu barədə yazdığı misraları xatırlamamaq olmur:

«Göydən yerə zülüm yağır...
Çörək baha, vergi ağır.
Cütcülərin min dərdi var,
Barmaqları qabar-qabar.
Sorulsa da qanı yerin,
Gözü doymaz cahangirin».

Belə vəziyyət əsrlər boyu davam etmişdir. Vergi ödəyə bilməyənlərə ən ağır cəzalar verilmişdir.

Dünyada məlum olan ilk vergi qanunlarından Babilistanda Hammurapi qanunlarını, Roma imperiyasında «On iki cədvəl» adlanan qanunları, Hindistanda Manu qanunlarını misal göstərmək olar.

Babilistan hökmdarı Hammurapinin dövründə nəhəng dirəkdə yazılmış qanunlar ictimai-siyasi vəziyyətə uyğun olaraq, mülkiyyət, məhkəmələr, vergi və digər məsələləri əhatə edirdi.

Haşiyə. Hammurapi (e.ə. 1792-1750) Babilistan padşahı olmuşdur. Ölkəsinin ərazisini genişləndirmiş, Assuriyanı, Mesopotamiyanın çox böyük bir hissəsini Babilistana birləşdirmişdi. Hammurapinin hökmdarlığı dövründə xüsusi quldarlıq təsərrüfatları inkişaf etmiş, əmtəə-pul mübadiləsi genişlənmiş, mərkəzi hakimiyyət möhkəmlənmişdi. Eramızdan əvvəl 1760-cı ildə yaratdığı qanunlar külliyyatı Qədim Şərq quldarlıq

hüququnun mühüm abidəsi sayılır. Bu qanunlar giriş, 282 maddə və son sözdən ibarətdir.

Hammurapi qanunlarına görə dövlət xəzinəsinə bütün əmlakın onda biri, yəni on faizi vergi kimi ödənirdi. Torpaq sahibləri və sənətkarlar torpaq sahəsinə, məlikanəyə, mal-qaraya görə vergi verirdilər. Bu qanunların nə qədər ədalətli olduğunu görmək üçün onun iki maddəsini nəzərdən keçirək:

-əgər şəxs şahidsiz və müqaviləsiz bir qey satın alıbsa, o, oğrudur və öldürülməlidir;

-itən əşyanın yiyəsi həmin əşyanı görmüş adamı şahid kimi məhkəməyə gətirə bilməsə, o yalançıdır və öldürülməlidir.

Elə bu maddələrdən də şəxsin vergi ödəmədiyi və ya ödəyə bilmədiyi halda onu nə gözlədiyi aydındır.

Romada vergi yükü o qədər ağır idi ki, əhalinin çox böyük hissəsi dilənçi kökünə düşmüşdü. Əsas vergilər can vergisi və vərəsəlik vergisi idi. Vergilərin təyin olunmasında və onun alınmasında kütləvi qanun pozuntuları adət şəklini almışdı.

Roma imperiyasında vergilərin 200-dən yuxarı növü var idi. Bunlardan bəzilərinin adlarının sadalanması kifayətdir ki, vergidə kənar heç bir fəaliyyətin və hətta fəaliyyətsizliyin də mümkün olmadığı görünsün:

Qul saxlama vergisi; bazara nəzarət etmək üçün vergi; pulun xırdalanması və dəyişdirilməsi üçün vergi; dəvə

vergisi; öküz vergisi; üzüm bağı vergisi; bostan vergisi; xiyar vergisi; buğda vergisi; balıq alveri üçün vergi; hamamçılardan alınan vergi; toxuculardan vergi; xalı toxuyanlardan vergi; dəllək vergisi; inşaatçı vergisi, hambal vergisi; göyərti satmaq üçün vergi; yağ satmaq üçün vergi; can vergisi; tikinti aparılan torpaqdan gəlir vergisi; heykəl qoymaq üçün vergi; imperatorun ovunu təşkil edən şəxs üçün vergi; kanalların təmizlənməsi mükəlləfiyyəti üçün vergi; adlı-sanlı qonağın saxlanması vergisi; gözətçi qüllələrinin qorunması üçün vergi; gözətçilərin məvacibi üçün vergi; dövlət idarələrinə dəftərxana ləvazimatının alınması üçün vergi; vergi yığanlar üçün vergi; xeyriyyə vergisi; tamaşalar və dini mərasimlər üçün vergi; qulların azad olunması üçün vergi; darvazadan keçmə vergisi; qaramal otarılması üçün vergi...

Biz bu vergilərdən yalnız bir hissəsinin, daha doğrusu yeddidə bir hissəsinin adlarını göstərdik. Lakin bu da kifayətdir. Təsəvvür edin, adi bir vətəndaş bostan əkməmişdir. O, bostan vergisi və həmin bostanda xiyar da əkməmişsə, həm də xiyar vergisi verməlidir. Əkin sahəsini şümləmək üçün öküz olmalıdır. Öküzün vergisi ayrıcadır. Bəcərdiyi bostanda göyərti əkməmişdirsə, onun satışına də vergi ödəməlidir. Bundan əlavə, əmək fəaliyyətinə heç bir dəxli olmadığı halda bəzi başqa vergiləri də, məsələn, xeyriyyə vergisi, tamaşalar və dini mərasimlər

üçün vergi, gözətçi qüllələrinin qorunması üçün, bu gözətçilərin məvacibi üçün, adlı-sanlı qonağın saxlanması üçün, kanalların təmizlənməsi üçün vergiləri də verməlidir. Bu hələ hamısı deyil. Bəs can vergisi? İstəyirsən işlə, istəyirsən işləmə, nəfəsin gedib gəlsə, can vergisi ödənməlidir. Bəs darvazadan keçmə vergisi? Yox, bunu yəqin ki, şəhər darvazasından girib çıxanda verirlər. Amma vergi yığanlar üçün vergini hamı canla-başla ödəməlidir. Axı vergi yığan dövlətin xəzinəsinə aid olan vəsaitə göz dikə bilməz və onun bostan becərib pul qazanmaq imkanı yoxdur ki, yuxarıda sadalanan vergiləri ödəyib dilənçi kökünə düşsün. Nəinki qarpız, yemiş yetişdirmək, hətta hər hansı digər əmək fəaliyyətinə girişməyə də həvəsi olmasın.

Onu da qeyd edək ki, çox böyük ərazini əhatə etmiş qədim Roma imperiyasının dağılmasının səbəblərindən biri də, mütəxəssislərin fikrincə, vergi yükünün ağırlığı olmuşdur.

Hindistanda eramızdan əvvəl II əsrə aid olan Manu qanunları vergi toplamanı əsaslandırmaq üçün hökmdarın fəaliyyəti ilə günəşin hərəkət tərzini müqayisə edirdi. Həmin qanunların IX fəslindəki 305 sayılı maddədə yazılmışdı:

«Günəş səkkiz ay öz şüaları ilə suyu necə çəkirsə, hökmdar da ölkədən vergiləri o cür yığmalıdır».

Manu qanunlarında vergi obyektləri əmlak, ticarət, alınmış məhsul hesab edilirdi. Vergilər mərkəzi və yerli, gündəlik və illik olurdu. İllik məhsulun altıda bir hissəsi, mal-qara və qızılın əllidə bir hissəsi dövlət xəzinəsinə verilirdi. Qanunlarda güzəştlər də nəzərdə tutulmuşdu. Bəzi hallarda taxıl məhsulunun altıda bir hissəsi əvəzinə səkkizdə bir, yaxud on ikidə bir hissəsi alınırdı. Ali kahinlər silkinə mənsub olan brəhmənlər və Manu qanunlarını bilənlər vergidən azad edilirdilər.

4.4. «Dinməver» vergisi

Respublikamızın ərazisində də bəzi dövrlərdə çoxsaylı vergilər əhalini təsərrüfatdan, hər hansı işgüzar fəaliyyətdən bezdirirdi. Qanuni vergilərin ağırlığı bir tərəfə qalsın, bəzən hətta yerli canişinlər və amil adlanan vergiyiğanlar özlərindən vergi növü uydurub camaatı bir tikə çörəyə möhtac edirdilər. El arasında əsas vergilərdən əlavə alınan hər cür vergi «dinməver» adlanırdı, çünki deyilən hər söz yeni vergi növünün yada düşməsi üçün bəhanə ola bilərdi.

Azərbaycan nağıllarından «Xəsis culfa və keçəl» bu barədədir. Vergi yükünün ağırlığını və bəzən heç bir qayda-qanuna uyğun olmadığını əyani olaraq təsəvvür etmək baxımından bu nağıl ibrətamizdir.

Bəli, biri varmış, biri yoxmuş, qədim zamanlarda bir padşah varmış. Necə olursa, bu padşah ovdan gələndə yolda üzüyünün qaşını itirir. Teymur adlı keçəl bir oğlan təsadüfən üzüyün qaşını tapır və zəhləsi gedən culfanı, yəni toxucunu var-yoxdan çıxarmaq üçün şahdan özü istədiyi kimi yazılmış bir fərman alır. Əhvalatın maraqlı hissəsi də bundan sonra başlayır. «Dinməver» vergisinə aid olan bu hissəni olduğu kimi diqqətinizə çatdırırıq:

«Teymur birbaş gəldi culfanın yanına. Dedi:

—Padşahdan sənə əmr gətirmişəm.

Culfa təəccüblə soruşdu:

—Nə əmr?

Teymur dedi:

—Hələ qabaqca de görüm, başında keçəllik var, ya yox?

Culfa dedi:

—Sənə nə var?

Teymur dedi:

—Uzun danışma. De görüm, keçəlsən, ya yox?

Culfa dedi:

—Tutaq ki, keçələm, nə olsun?

Teymur dedi:

—O olsun ki, yüz manat ver.

Culfa dedi:

—A keçəl, nə yüz manat?

Teymur dedi:

—Keçəl deyilsən?

Culfa dedi:

—Yoxsa səni keçəllərdən vergiyiğan seçiblər?

Teymur dedi:

—Bəli.

Culfa soruşdu:

—Əlində fərmanın varmı?

Teymur dedi:

—Bəli, var.

O padşahın hökmünün birinci bəndini ona göstərdi.
Culfa gördü doğrudur, dedi:

—Ay oğul, sən bizim öz uşağımızsan. Görürsən ki, mən bir kasıb culfayam, çörək pulunu güclə qazanıram.

Teymur guya təəccübləndi:

—Nə? Culfasan?

Culfa dedi:

—Əlbəttə. Özün bilirsən ki, culfayam.

—Elə isə yüz manat da ona verəcəksən.

Teymur bunu deyib əmrin ikinci bəndini göstərdi.

Culfa özünü itirib çığırdı:

—Vay! Ay Fatma, gəl gör bu nə deyir?

Teymur elə bil bunu gözləyirdi:

—Nə? Sənin arvadının adı Fatmadır?

Culfa lap özünü itirmişdi:

—Bəs bilmirsən ki, arvadımın adı Fatmadır?

Teymur bic-bic gülümsədi:

—Hə, onda yüz manat da ona verəcəksən! Tez ol, işim var. Padşah məni gözləyir. Tələsirəm.

Culfa gördü ki, daha çarə yoxdur. Dedi:

—Ay keçəl, bu gün pulum yoxdur. Sabah eşşəyi bazara çıxarıb sataram, vergini ödəyərəm.

Teymur soruşdu:

—Necə? Sənin eşşəyin də varmı?

Culfa cavab verdi:

—Əlbəttə. Bilmirsən ki, bir eşşəyim var?

Teymur dedi:

—Onda yüz manat da eşşəyin olduğuna görə verəcəksən.

Culfa baxdı ki, fərmanda bu da var. Dedi:

—Ay zalım oğlu, əlinə fürsət düşüb deyə Sərxanbəyliyə od vurmaq istəyirsən?

Teymur dedi:

—Hə? Sən Sərxanbəylidənsən?

Culfa dedi:

—Əlbəttə. Sərxanbəylidən olduğumu bilmirsən?

Teymur dedi:

—Hə, onda yüz manat da ona verəcəksən.

Culfa dedi:

—Evin yıxılsın, sənin fikrin məni öldürməkdir. Mən bu qədər pul versəm, bağrım çatlayar.

Teymur dedi:

—Demək vermək istəmirsən? Padşahın fərmanını pozduğuna görə əlavə min manat verməlisən.

Culfa baxdı ki, bu bənd də padşahın əmrində var. Ələcsiz gətirib bütün pulları verdi. Daha danışmağa qorxurdu».

Gördüyünüz kimi, nağılın sonunda da vergi yükünün ağırlığı, qanunsuzluğu barədə deyil, onu ödəyənin ələcsizliyi barədə fikirlər var. Toxucu daha səsini çıxarmağa belə cəsarət eləmir. Çünki təsvir edilən dövr üçün «dinməver» vergisi əslində qanun statusu almışdı və padşahın fərmanını yerinə yetirməmək bədbəxt xəsis cülfanın bütün var-yoxunun alınması və hətta öldürülməsi ilə nəticələnə bilərdi.

4.5. Çinin vergi tarixindən

Vergilərin ümumi məbləği ölkənin iqtisadi vəziyyətindən asılıdır. Ölkə əhəlisinin əksəriyyəti kasıbdırsa, vergilər ağır yük olur, varlıdırsa bu ağırlıq hiss olunmur.

Nizami Gəncəvinin «Sirlər xəzinəsi» poemasında belə bir beyt var:

«İnad etmə, dilimə haçan yalan gəlibdir,
Haçan viran bir kəndə xərac alan gəlibdir?»

Yaxud, «Yeddi gözəl» poemasında oxuyuruq:

«Məmləkət döndükcə xarabazara,
Xəznə həsrət qaldı gəlirə, vara».

Eramızın II-III əsrlərində hökmdarlıq etmiş Çin imperatorları, görünür, yaxşı bilirlərmiş ki, camaatın var-dövləti çox olsa, vergini də asanlıqla ödəyə bilərlər. Ona görə onlar vətəndaşları varlandırmağa çalışıblar ki, həmin varlılar da dövlətin xəzinəsini doldursunlar.

Bəs bu iş qədim Çin imperiyasında necə həyata keçirilirdi?

İlk növbədə dövlət vergi ödəyəcək vətəndaşa torpaq verirdi. Hətta qullar da torpaq alırdılar. Lakin hamıya eyni sahəli torpaq verməyin, əlbəttə, mənası yoxdur, çünki işləmə qabiliyyəti yaşdan, sağlamlıqdan asılıdır və müxtəlif olur.

Ölkənin bütün vətəndaşları yaşa görə beş dərəcəyə bölünürdülər:

- xuan («südəmə» deməkdir) - 4 yaşa qədər;
- syao («uşaq» deməkdir) - 4 yaşdan 16 yaşa qədər;
- çjun («orta yaşlı» deməkdir) - 16 yaşdan 21 yaşa qədər;
- din («ödəyici», yəni «vergi ödəyicisi» deməkdir) - 21 yaşdan 60 yaşa qədər;
- lao («qoca» deməkdir) - 60 yaşdan yuxarı.

O dövrlərdə ölçü vahidi «bu» olmuşdur («bu» çin dilində addım deməkdir); 240 kvadrat bu - «mu» adlanırdı, 100 muya isə «sin» deyirdilər.

Əsas vergi ödəyicisi olan «din» 1 sin torpaq alırdı. Əlillərə və qocalara (yəni «lao»lara) 40 mu torpaq verilirdi. Digər vətəndaşlara da torpaq payı müəyyənləşdirilmişdi. Hətta təsərrüfatda istifadə edilən öküzlərin hər biri üçün də əlavə torpaq ayrılırdı. Öküzü çox olanın torpaq payı da çox olurdu.

Torpaq hamıya verilirdi, amma hər bir təsərrüfat başçısı nə əkəyəyi barədə də göstəriş alırdı.

Szin imperatoru Sım Yanın vergi ödənilməsi barədə fərmanı indiyə qədər saxlanmışdır. Bu fərmana görə təsərrüfata «din» başçılıq edirdisə, onda həmin təsərrüfatdan 3 ölçü vahidi parça alınırdı. Müəyyən ərazilər üçün bu norma bir qədər azaldılmışdı. Uşağın yaşı 12-yə qədər və qocanın yaşı 66-dan yuxarı olduqda onlara torpaq becərmək qadağan edilmişdi. Ona görə də vergi vermirdilər.

Vətəndaşlardan, əlavə olaraq, taxıl vergisi alırdılar. Bundan başqa əmək mükəlləfiyyəti də mövcud idi. «Yun» adlanan əmək mükəlləfiyyəti ildə 20 gün nəzərdə tutulmuşdu. Normadan artıq işləyən müəyyən güzəşt qazanırdı. Məsələn, 25 gün işləyən parça, 30 gün işləyən isə taxıl ödəmirdi. Əmək mükəlləfiyyətinin maksimal müddəti 50 gün idi. Bundan artıq işləməyə icazə

verilmirdi. Yaxın adamı ölmüş şəxslər əmək mükəlləfiyyətindən azad edilirdilər.

Vergi ödənilməsində başqa güzəştlər də nəzərdə tutulmuşdu. Məsələn, Böyük Çin səddinin tikintisində işləyən kəndlilər bir il vergidən azad edilirdilər. Təbii fəlakətlər - quraqlıq, daşqınlar əkinə ziyan vurduqda, yaxud çəyirtkələr hücum etdikdə vergilər ya azaldılır, yaxud da tamamilə ləğv edilirdi.

Bu cür qayda-qanuna riayət nəticəsində ölkədə bolluq və əmin-amanlıq hökm sürürdü. Qanunları pozanlar və cinayətkarlar ciddi cəzalandırılırdılar. Qatillər və satqınlar ölümə məhkum edilirdilər. Heç kəs qapısını bağlamırdı. Səfərə çıxdıqda ərzaq götürməyə ehtiyac yox idi, çünki hər yerdə hər şeyi ucuz qiymətə almaq olurdu.

Çində bu vəziyyət VIII əsrin sonlarına qədər davam etmişdir. Həmin dövrdə ölkənin bəzi əyalətlərində feodallar qiyam qaldırıb hökumətə tabe olmadılar. Qiyamı yatırmaq üçün pul sərf etmək lazım idi. Vergi ödənişi azaldı, xəzinə boşaldı. Ona görə ildə iki dəfə vergi yığmağa başladılar. Vergi yığanlar və nəzarətçilər qanunla nəzərdə tutulduğundan artıq vergi toplamağa çalışırdılar. Beləliklə, məhsul istehsalı aşağı düşdü, qiymətlər qalxdı və ölkədə aclıq başlandı.

4.6.Keçmişdə vergilər necə yığılırdı?

Bu sualın cavabı çox sadədir: əlbəttə, zorla. Çünki elə indi də vergi məcburi ödəmədir. Lakin müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif dövrlərdə vergilərin yığılmasının formaları eyni olmayıb. Məsələn, bəzən dövlət başçısı xarici müdaxilə təhlükəsi olduqda əhaliyə müraciət edirdi ki, kimin nəyə imkanı varsa, hökumətə kömək etsin. Bu cür yığımlar müəyyən qədər könüllü hesab edilə bilərdi. Sovet hakimiyyəti dövründə isə «könüllü vergi» deyilən bir vergi növü vardı, amma məcburi alınırdı.

Azərbaycanın ərəb xilayətinə daxil edildiyi ilk illərdə vergiyə nəzarət edən xəzinə qulluqçuları «amil» titulu daşıyırdı və bir qayda olaraq, bu vəzifəyə ərəb təyin edilirdi. İlk Əməvi xəlifəsi I Müaviyənin dövründə bu məmurların özbaşınalıq və rüşvətxorluğunu aşkara çıxarmaq üçün Dər əl-istixrac adlanan xüsusi nəzarət orqanı da yaradılmışdı. Lakin bu tədbirin əhəmiyyəti demək olar ki, yox idi. Çünki yadellilər işğal olunmuş ərazilərdə kefləri nə istəyirdi, edirdilər və vergi adına aldıkları vəsaitin çox böyük hissəsini mənimsəyirdilər.

Haşiyə. I Müaviyə ibn Əbu Sufyanın doğulma tarixi məlum deyil. Əməvilər sülaləsinin banisi və 661-680-ci illərdə ilk xəlifəsi olmuşdur. Qureyşilər tayfasındandır. 639-cu ildən etibarən Suriyanın canişini olmuşdur. 657-ci ildə hakimiyyət uğrunda xəlifə Əli ibn Əbu-Taliblə

mübarizə aparmış, Əli 661-ci ildə öldürüldükdən sonra xəlifə elan olunmuşdur. I Müaviyənin vaxtında Dəməşq xilafətin mərkəzinə çevrilmişdir. 680-ci ildə ölmüşdür.

Ona görə tədricən ərəblərin yerinə «amil» vəzifəsinə maliyyə işlərindən başı çıxan yerli feodalları təyin etməyə başladılar. Lakin bunun da heç bir nəticəsi olmadı. Əksəriyyəti islamı yalnız zahirən qəbul etmiş yerli məmurlar çox keçmədən imtiyazlarını qoruyub saxlamaq xatirinə ərəblərdən də pis oldular. Onlar özlərinin köhnə təbəələri olan əkinçiləri ikiqat istismar altına saldılar.

VIII əsrin sonlarında Ərəb Xilafətinə daxil olan ölkələrdə müqatiə və ya iltizam adlanan sistem geniş yayılmağa başladı. Bu sistemə görə müəyyən şəxs iltizam məbləğini öz üzərinə götürür və vergiləri özü yığırdı. Harun ər-Rəşidin xəlifə olduğu illərin məşhur hüquqşünası Əbu Yusif bu sistemdən imtina etməyi məsləhət görürdü.

Haşiyə. Abbasi xəlifələrindən olan Harun ər-Rəşid (766-809) Bərməkilərin köməyilə 786-cı ildə hakimiyyətə gəlmiş, 803-cü ildən ömrünün sonunadək dövləti təkbaşına idarə etmişdir. Harun ər-Rəşid dövründə xilafət ərazisində kənd təsərrüfatı, ticarət, sənətkarlıq, ədəbiyyat, elm və mədəniyyət inkişaf etmişdi. Lakin mərkəzi hakimiyyətə qarşı arasıkəsilməz üsyanlar xilafəti zəiflədirdi. Harun ər-Rəşid Orta

Asiyada başlanmış üsyan əleyhinə hərbi səfər zamanı ölmüşdür.

Yaqub ibn İbrahim Əbu Yusif (731-798) müsəlman hüquqşünasıdır. Hənifilər məktəbinin banisi Əbu Hənifənin şagirdi olmuşdur. Xəlifələr Hadi (785-786) və Harun ər-Rəşid dövrlərində Bağdad şəhərinin qazisi idi. Harun ər-Rəşidin tövsiyəsi ilə yazılmış «Kitab-əl-xərac» ilkin xilafətin sosial-iqtisadi tarixini əks etdirirdi.

Əbu Yusif yazırdı:

«İltizam məbləğindən xeyli artıq yığmağa can atan iltizamçı buna ancaq öz təbəələri ilə rəhmsiz rəftar etmək, onlara əzab, işgəncə vermək yolu ilə nail ola bilər».

Ərəb xilafəti dövründə elə nahiyələr vardı ki, bütün vergiləri müqatiə şəklində müəyyən şəxsə verilir. Belə nahiyəyə iqar deyirdilər.

Azərbaycanda XIII əsrin ortalarında monqol hökmdarlarının hakimiyyəti dövründə rəiyyətin bir hissəsi vergi verə bilmədiyinə görə yaşadığı yerdən baş götürüb qaçır. Çoxlu kənd və şəhər tamamilə boş qalmışdı. Qaçanları geri qaytarmaq üçün çaparlar ətraf vilayətlərə göndərilirdilər, amma bunun heç bir xeyri olmurdu. Bəziləri evlərinin qapısını hörür, evə damdan girirdilər ki, vergi yığanlar orada yaşayan olmadığını düşünsünlər. Çuğulların yardımını və satqınlığı ilə adamları axtarıb zirzəmilərdən, xarabalıqlardan çıxarırlar,

vergi yığanların yanına aparırdılar. Kişiləri tapmayanda qadınları tuturdular. Ələ keçənləri ayaqlarından asıb elə döyürdülər ki, bəzən döyülənin elə asılı vəziyyətdə canı çıxırdı.

Vergilərin yığılma qaydasına aid daha bir misal göstərək.

İngiltərə kralı I Eduard 1823-cü ildə Uelsə müharibə elan etmək istədikdə vəsait yığmaq üçün ölkə parlamentinə müraciət etdi. Parlament hər bir şəxsin əmlakının otuzda biri qədər vergi təyin olunması barədə qərar çıxardı.

Haşiyə. I Eduard (1239-1307) Plantagenetlər sülaləsindən olan kraldır. Hakimiyyətə 1272-ci ildə yiyələnmişdir. Onun dövründən etibarən parlamentin müntəzəm fəaliyyəti qaydaya düşmüşdür. 1297-ci ildən başlayaraq, dövlət vergilərinin dərəcələrini parlament müəyyən edirdi. I Eduardın dövründə Uels İngiltərəyə birləşdirilmiş (1282-84-cü illər) və 1286-cı ildən Şotlandiyanın istilasına cəhd edilmişdir.

Kral maliyyə yardımı almaq məqsədilə qraflıqların əhalisinə müraciətlər göndərdi. Bu müraciətlərdən birinin mətnini ixtisar edilmiş şəkildə nəzərinizə çatdırırıq:

«Kraldan Hampşir qraflığının cəngavərlərinə, azad insanlarına və bütün icmasına atəşin salamlar!

Bizim Uelsə səfərimizlə əlaqədar olaraq, icma tərəfindən nümayəndə kimi göndərilmiş dörd cəngavərin ərz etdiyinə görə, Siz bizim maliyyə yardımını toplamağımıza lütfkarlıq göstərib icazə vermişiniz. Sizə dərinədən təşəkkürümüzü bildiririk. Biz möhtərəm və etibarlı Uilyam de Braybefə və Con Arundelə tapşırıq vermişik ki, onlar qraflıqda bu barədə görülecək işləri nizamlasınlar və qrafın şerifi ilə köməkləşib əmlakınızın dəyərinin otuzda biri qədər pul toplayıb gətirsinlər. Həmin hörmətli şəxslərin bizim adımızdan səlahiyyətli olduqlarını nəzərə almalı, onların bütün tələblərini icra etməli, kömək və məsləhətinizi əsirgəməməlisiniz.

Kral tərəfindən Redlendə 18 fevralda imzalandı.»

Bu verginin yığılma qaydası da qəribə idi. Xüsusi komissiya hər bir şəxsin əmlakını siyahıya alır və bazar qiyməti ilə dəyərini müəyyənləşdirirdi. Yaşayış binaları, ey heyvanları, paltarlar, hətta qazanlar, qab-qasıqlar, döşək və mələfələr, dəsmallar da qiymətləndirilirdi. Sonra isə ümumi məbləğin otuzda biri hesablanır və kralın şanlı məktubuna uyğun gəlməyən tərzdə zorla alınır.

4.7. Vergi qiyamları

Vergi yükünün ağırlığı camaatı cana doyduranda onlar qiyam qaldırırdılar. Dünyanın demək olar ki, insan

yaşayan hər yerində belə qiyamlar olmuşdur. Tarixçilər təkcə Avropada 80-dən artıq vergi qiyamının baş verdiyini yazırlar.

Abbasilərin beşinci xəlifəsi Harun ər-Rəşidin dövründə 794-cü ildə Beyləqanda qiyam baş verdi. Əvvəlcə qonşu bərdəlilər ərəb amili Əbüsbəhə öldürdülər. Əhəli Xaricilər təriqətindən olan Əbu Müslümün başçılığı ilə silahlanmağa başladı. Qeyd edək ki, «Xaricilər» hərəkatı 657-ci ildə Əli ibn Əbu-Təlib (656-661-ci illərdə xəlifəlik etmişdir) ilə onun əleyhdarları arasında döyüşdən sonra yaranmışdı. O zaman münsiflər məhkəməsinin keçirilməsinə razılıq verən xəlifə Əlinin hərəkatından narazı qalan 12000 döyüşçü hərbi düşərgəni tərk edib getmişdi və həmin döyüşçülərin hamısını birlikdə «Xaricilər» təriqəti adlandırmağa başlamışdılar.

Xəlifə Harun ər-Rəşid qiyamçılara qarşı beş minlik süvari ordu göndərirdi. İshaq ibn Müslüm əl-Uqaylinin başçılıq etdiyi bu ordu Varsan yaxınlığında baş verən qanlı döyüşdə darmadağın edildi. Bundan sonra Harun ər-Rəşidin göndərdiyi daha iki qoşun məğlubiyyətə uğradı.

Qəzəblənmiş xəlifə qiyamçılara qarşı 30000 əsgəri olan üç ordu göndərir. Ordular eyni vaxtda uç tərəfdən hücumə keçirlər və döyüşün lap əvvəlində Əbu Müslüm ölür. Onun yerini başqa bir sərkərdə - beyləqanlı Əs-

Sakin ibn Musa ibn Hayyan tutsa da, güclər bərabər olmadıqından qiyamçılar məğlub edilir.

Elə təxminən həmin dövrdə dərbəndlilər cizyə verməkdən imtina edib vergi məmurlarının bir neçəsini öldürür, qalanlarını isə şəhərdən qovurlar. Harun ər-Rəşid Dərbəndə Səid ibn Səlm ibn Quteybə əl-Bəhlulu vali təyin edir. O da qiyama cavab olaraq, şəhərin hakimi Nəcm ibn Haşimi zindana saldırır, sonra isə boynunu vurdurur.

1648-ci ildə Rusiya çarı Aleksey Mixayloviç duza vergini birdən birə dörd dəfə artırdı. Əvvəllər hər pud duz üçün vergi 5 qəpik idi və çarın fərmanından sonra 20 qəpik oldu.

Haşiyə. Rus çarı Aleksey Mixayloviç (1626-1676) 1645-1676-cı illərdə çarlıq etmişdir. Onun dövründə feodal istismarı daha da güclənmişdi. O, 1649-cu ildə təhkimçilik hüququnu rəsmiləşdirdi. Lakin Aleksey Mixayloviç ölkə iqtisadiyyatının inkişafına səbəb olan tədbirlər də həyata keçirmiş və fəal xarici siyasət yeritmişdi. Avropa siyasətinə Rusiyanın müdaxiləsi güclənmiş, Ukrayna yenidən Rusiyaya birləşdirilmişdi. 1670-71-ci illərdə Stepan Razin üsyanı baş vermiş və bu üsyan amansızcasına yatırılmışdı.

Bütün ölkədə duzun qəfildən bahalaşması gözlənilməz nəticələrə gətirib çıxardı. Məsələn, çaylarda tutulan balığı duzlamaq həddindən artıq baha olduğuna görə

balıqlar xarab olur, atılırdı. Həqiqi mənada hər şeyin duzu qaçmışdı. Yeməyi duzsuz yeyirdilər. Kələmdən, xiyardan turşu qoymaq baha başa gəlirdi. Ona görə də tərəvəz məhsulları xarab olurdu. Ölkədə «Duz qiyamı» adlanan qiyam başlandı. Dövlət qiyamı yatırda bilmədi və çar təzədən vergini əvvəlki həddinə qaytarmağa məcbur oldu.

Vergi qiyamlarından biri Amerika Birləşmiş Ştatlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu qiyam «Boston çay dəsgahı» adı ilə məşhurdur.

İngiltərə öz müstəmləkələrinə, o cümlədən də Amerikaya gətirilən çay üçün vergi alırdı. Lakin Amerikada yaşayanları bu o qədər də narahat eləmədi, çünki onlar əsasən Hollandiyadan qaçaq mal kimi gətirilən çayı alırdılar.

İngilislər çayın Amerikaya açıq şəkildə daxil olması üçün nəzərdə tutulan rüsumu ləğv etdilər. Bunun nəticəsində açıq şəkildə gətirilən çay, qaçaq mal kimi gətirilən çaydan da ucuz satılmağa başladı. Beləliklə, qaçaqmalçılar öz gəlirlərindən məhrum oldular. İngiltərə isə çay vergisini almaq imkanı qazandı.

1773-cü ilin dekabrında Boston limanına üç gəmidə çay gətirildi. Massaçusetsin qubernatoru Tomas Xatçinson bostonlulardan vergini ödəməyi tələb etdi. Dekabrın 16-da özlərini hindu şəklinə salmış bir qrup bostonlu gəmiləri tutdu, çay ilə dolu 342 yeşik dənizə

atıldı. Qiyamçılar elə oradaca İngiltərə vergi yığanını asdılar. Qiyamın qarşısını almaq məqsədilə Böyük Britaniya hökuməti Boston limanını bütün gəmilər üçün bağladı və bu hadisə vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Narazı əhali qiyamçılara qoşuldu və nəticədə Böyük Britaniya Amerika qitəsindəki müstəmləkəsini itirdi. Yeni müstəqil dövlət - Amerika Birləşmiş Ştatları yarandı.

4.8. Vergi güzəştləri

Vergi ödənilməsinə güzəştlər dünyanın bütün ölkələrində həmişə olmuşdur və indi də var. Məsələn, qədim Hindistanda tətbiq edilən Manu qanunlarında taxıl məhsuluna verginin dərəcəsi torpağın münbitliyi aşağı olduqda azaldılırdı, bu qanunları bilənlər isə ümumiyyətlə vergidən azad edilirdilər.

Qədim İranda əyanlar, əsgərlər, ruhanilər, mirzələr və sarayın vəzifəli şəxsləri vergi vermirdilər.

Feodalizm dövründə vergi güzəştləri əsasən torpaq sahiblərinin insafından asılı olurdu. Yerli feodallar bəzən qanunlara məhəl qoymadan vergiləri qat-qat artırırdılar kimi, az-çox iqtisadiyyatdan başı çıxanlar bunun səmərəsiz olduğunu anlayır, güzəştlər tətbiq edirdilər. Lakin bu gür yeniliklər başqa torpaq sahibləri tərəfindən kinayə ilə qarşılanırdı, onlar vergi yükünün azaldılmasına qarşı çıxırdılar. Rus şairi A.S.Puşkin kiçik bir güzəştin –

biyarın vergi ilə əvəz olunmasının dəlilik kimi qiymətləndirildiyini aşağıdakı kimi təsvir etmişdir:

Bütün əmlakının üzərində tək,
Vaxtını keçirmək üçün Onegin,
Ən əvvəl çalışdı fikirləşərək,
İstədi yeni bir qayda düzəltsin.
Bu çöl aliminin üsuluna bax:
Qullar taleyini dualayaraq,
Qədim biyarların ziddinə getdi;
Onları bəhrəylə o, əvəz etdi.
Fəqət öz xeyrini gözəlcə bilən
Qonşusu bu işdən xəbər alınca,
Deyinib söyləndi onun dalınca.
Başqa birisi də güldü hiylədən,
Dedilər bir səslə qərarlaşaraq:
Xəta çıxaracaq bizə bu sarsaq.

Azərbaycanda xanlıqlar dövründə torpaq vergisinin dərəcəsi də məhsuldarlığa görə fərqlənirdi. Qarabağ xanlığında Cavanşir nəslindən olanlar bütün vergilərdən azad edilmişdilər.

1823-cü ilə aid bir rus mənbəsində Qarabağın Hacılı icmasının ödədiyi vergilərin siyahısı verilmişdir. Bu siyahıdan da görünür ki, Hacılı bəyləri rus üsulidarəsinin hakimiyyəti bərqərar olmağa başladığı dövrdə

vergi ödəmirlərmiş. Yalnız bir bəyin (onun adı da göstərilmişdir - Şərif bəy) ailəsi çox cüzi vergi verirmiş (ildə 3 çervon). Başqa vilayətlərdə də bəylərə vergi güzəştləri olmuşdur.

Dünyanın bir çox ölkələrində çoxuşaqlı ailələrə, müharibə iştirakçılarına əlavə vergi güzəştləri nəzərdə tutulmuşdur. Bəzən müalicəyə sərf olunan vəsaitlərdən də vergi tutulmur (məsələn, Yaponiyada bu geniş tətbiq edilir).

Kəçmişdə hər bir vergi güzəşti elə böyük hadisə hesab olunurdu ki, bu bütün ölkənin hər yerində təbliğ olunur, təriflənir, ədalətin və xeyirxahlığın qələbəsi kimi göstərilirdi. Bəzən bu güzəştlər günlərlə əhalinin gur olduğu yerlərdə carçılar tərəfindən elan olunurdu. Bir çox hallarda hətta daş üzərinə həkk edilirdi ki, uzun müddət qalsın. Azərbaycan ərazisində də müxtəlif dövrlərdə vergi güzəştlərinin bu cür «əbədiləşdirilməsi» cəhdləri olmuşdur. Onlardan bəzilərini göstərək.

Bakının İçəri şəhərində yerləşən Cümə məscidinin divarlarında uç hökmdarın fərmanları barədə yazılar aşkara çıxarılmış və oxunmuşdur. Bunlardan birincisi Elxanilər padşahı Sultan Xudabəndə Məhəmməd Ulcaytunun şəhər və vilayət rəiyyətinin bəzi vergilərdən azad edilməsi haqqında fərmanıdır. Məscidin minarəsinin özülündə daş üzərində həkk olunmuş dörd sətirlik yazının məzmunu aşağıdakı kimidir:

«Haqq sübhənə və təala islamın padşahı, dünyanın dördüdə birinin hökmdarı böyük sultan, böyük xan, ərəb və əcəm şəhriyarı Ulcaytu Xudabəndə Məhəmmədin ömrünü uzun eləsin. Onun fərmanı ilə şəhər və vilayət rəiyyətindən qopçur, sərane, nefti və ürfi vergiləri götürülür. Kim qiyamətə qədər bu hökmə qarşı çıxsa, ona lənət olsun!»

Haşiyə. Elxanilər sülaləsinin hökmdarlarından olan Ulcaytu Məhəmməd Xudabəndənin doğum tarixi məlum deyil, 1316-cı ildə vəfat etmişdir. Atası Arqun xan da Elxani hökmdarlarından biri olmuşdur. Qardaşı Qazan xanın vəsiyyətinə görə hakimiyyətə keçmiş və islam dinini qəbul etmişdir. Onun dövründə (1304-1316) Şiraz, Xorasan və Rumda baş vermiş iğtişaşlar yatırılmış, ölkənin iqtisadi həyatı nisbətən qaydaya düşmüşdü. O, Sultaniyyə şəhərinin əsasını qoymuş və dövlətin paytaxtını ora köçürmüşdü.

Fərmanda monqol hakimiyyəti dövründə əhalidən alınan müxtəlif növ vergilərin dördünün ləğvindən bəhs edilir. Qopçur Elxanilər dövründə əsas vergilərdən biri idi, köçərilərdən natural, qalan əhalidən isə pul şəklində alınır. «Sərane» və ya «sər-şumar» adlanan digər vergi də can vergisidir. Bəzi mənbələrə görə, bu vergi qanuniləşdirilməmişdi, şəraitdən asılı olaraq, az və ya çox alınma bilərdi. «Nefti» və «urfi» yerli vergilər idi. Bunlardan birinci adından görüldüyü kimi, neft

çıxarılması, onun satışı ilə bağlıdır və yalnız Bakı ətrafında yaşayan əhaliyə aid olmuşdur. İkincisinin tutulma qaydası və nəyə aid olması barədə isə heç bir məlumat yoxdur.

Cümə məscidinin divarına həkk edilmiş ikinci fərmanı I Şah Təhmasib 1557-ci ildə vermişdir.

Haşiyə. I Şah Təhmasib (1513-1576) I Şah İsmayılın oğludur və 1524-cü ildə 11 yaşında şah elan edilmişdir. Əvvəlcə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan qızılbaş tayfa əmirlərinin dedikləri kimi hərəkət edən I Təhmasib sonralar əmirlərin müqavimətini qıraraq, mərkəzi hakimiyyəti möhkəmlədə bilmişdi. Onun dövründə Şirvanşahlar dövləti və Şəki hakimliyinin ərazisi Səfəvilər dövlətinə birləşdirildi. I Təhmasib mədəniyyətin inkişafına çalışmış, ölkənin iqtisadi həyatını dirçəltmək üçün bir sıra islahatlar aparmışdı. 1565-ci ildə tamğa vergisini ləğv etmişdir.

Beş sətirdən ibarət bu daş üzərindəki yazının qısa məzmunu belədir:

«Şah Təhmasib əl-Hüseyni - allah onun hökmdarlığını əbədi etsin - 964-cü ilin zülqədə ayında fərman verib ki, Səfəvi dövlətinə tabe olan vilayətlərdə normadan artıq alınan malucəhət və vücuhat azaldılıb sədəqə kimi paylansın».

Fərmanın sonunda «Onu dəyişdirənə allah lənət eləsin» yazılsa da, mənbələrə görə Təhmasib şahın bu

fərmanı bir neçə ildən sonra ləğv edilmişdi və vergilər yenə də əvvəlki həcmdə ödənilmişdi. Fərmanda göstərilən malücəhət (və ya malcəhət) vergisi torpaq vergisi idi, bir hissəsi natural şəkildə, qalanı pulla ödənilirdi. Vücuhat da pulla ödənilən çoxsaylı vergilərdən biri olmuşdur.

Daşlarda həkk olunmuş hər bir yazıda həmin dövrün xüsusiyyətləri, danışiq və yazı üslubu da özünü büruzə verməkdədir. Nə vaxtsa öləcəyi bəlli olan adi insana əbədi hökmranlıq arzu etmək və ya hansısa vergi güzəştinin «qiyamətə qədər» dəyişməyəcəyi barədə müddəa sadələvhlükdən daha çox təbliğat xarakteri daşıyırdı. Bu, ölkə əhalisinin qəlbində baş qaldıran şübhələri azaltmaq üçün edilirdi və fərmanları daş üzərində yazdırmaqla da elə bu məqsəd güdülürdü. Çünki, bəzən hökmdarlar dünən dediyinə bu gün əks çıxırdı, dünən bağışladığını bu gün cəzalandırırırdı və bütün bunlar hamının gözü qarşısında baş verirdi.

Tarixdə vergi güzəştləri barədə fərman vermiş hökmdarların sonradan peşman olması barədə bir məlumat vaxtilə daha çox narazılıq doğurmuşdu. 1739-cu ildə Hindistana hücum etmiş Nadir şah çoxlu qənimət ələ keçirmişdi və ona görə əhali arasında nüfuzunu qaldırmaq məqsədilə bütün ölkə vətəndaşlarını üç illik vergi yükündən azad etdi.

Haşiyə. Nadir şah Əfşar (1688-1747) 1726-cı ildən Şah II Təhmasibin sərkərdəsi olmuş, 1732-ci ildə onu taxtdan salmışdır. II Təhmasibin azyaşlı oğlu III Abbas taxta çıxsa da, dövləti əslində Nadir Əfşar idarə etmişdir. 1736-cı ildə III Abbasın ölümündən sonra Muğan qurultayında özünü şah elan edərək, Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoymuşdur. O, mərkəzləşdirmə siyasəti yeritmiş, müharibələrdə qələbələr hesabına böyük dövlət yaratmışdı. Sui-qəsd nəticəsində öldürülmüş, İran dövləti zəifləməyə başlamışdır. Azərbaycanda xanlıqlar həmin dövrdə yaranmışdır.

Güzəşt fərmanı verildikdən çox keçməmiş Şimali Azərbaycanda və Cənubi Dağıstanda üsyanlar baş verdiyinə görə Nadir şah yüz minlik ordusunu şimala doğru yeritdi. O, üsyanları yatırıb geri qayıtdıqdan sonra sərf olunmuş xərcləri ödəmək üçün xalqa «bağışladığı» vergilərin zorla toplanması barədə fərman imzaladı. Beləliklə, əhali üç illik vergini bir dəfəyə ödəməyə məcbur oldu.

İçəri şəhərin Cümə məscidinin daş üzərində yazılmış üçüncü fərman I Şah Abbasın fərmanıdır.

Haşiyə. I Şah Abbas (1571-1629) Səfəvilər sülaləsindən olan İran şahıdır. 1587-ci ildə hakimiyyəti ələ almış, ömrünün sonunadək şahlıq etmişdir. O, İran feodallarına arxalanmış və dövlət aparatını farslaşdırmışdı. 1597-98-ci illərdə paytaxtı Qəzvindən

İsfahana köçürmüşdü. I Şah Abbas hakimiyyəti dövründə daxili və xarici ticarəti genişləndirmiş, nizami ordu yaratmış, geniş tikinti işləri aparmış, vergi işini nisbətən qaydaya salmışdı.

I Şah Abbas ölkənin bütün vilayətlərində torpaq vergisinin və daşınmaz əmlakdan icarə haqqının ramazan ayına düşən hissəsini almamaq barədə 1615-ci ildə (hicri 1024-cü ildə) fərman vermişdi. Daş üzərində həkk edilmiş yeddi sətirik yazıda göstərilir ki, şah dövşan ilindən etibarən Bakı şüələrinə qayğı göstərmək məqsədilə malucəhət (malcəhət) vergisini bir aylıq - ramazan ayı üçün bağışlayır. Fərmanda bu güzəştin sünni təriqətinə mənsub olanlara aid edilmədiyi göstərilmişdir. Yazının sonunda bu qaydanı dəyişdirənə lənət oxunur və fərmanın daş üzərində həkk edilib cümə məscidinin qapısı üzərində yerləşdirilməsi göstərişi verilir.

Daha bir vergi güzəşti barədə fərman Ordubad şəhər məscidinin girişinin üst tərəfində yerləşdirilmiş daş üzərində həkk olunmuşdur. Bu fərman da I Şah Abbas tərəfindən verilmişdir. Yazıda göstərilir ki, Ordubad şəhərinin əhalisi şaha sədaqətinə və düşmənlərlə mübarizədə fədakarlığına görə vergilərdən azad edilir.

Tarixi mənbələrdə fərmanın verilməsi səbəbi kimi Ordubad şəhərinin Səfəvi dövlətində mövqeyinin əhəmiyyəti ilə bərabər Şah Abbasın baş vəzir (etimadüddövlə) Hatəm bəy Ordubadiyə hörmət və

rəğbətinin də rol oynadığı bildirilir. Hatəm bəyin Nəsirəddin Tusinin nəslindən olması məlumdur və fərmanda Tusinin də adı çəkilir.

Hicri tarixlə 1012-ci ilin şəban ayında (miladi 1604-cü il) daşa həkk edilən yazıda verilən güzəştlərin əbədi olduğu və heç kəsə onu dəyişdirməyə icazə verilmədiyi bildirilir.

Müasir dövrdə qanunlarda nəzərdə tutulmuş vergi güzəştləri daş üzərində həkk olunmasa da onlara ciddi riayət edilir. Əlbəttə, onların əbədiliyi, qiyamətə qədər davam edəcəyi heç kəsin ağına gəlmir. Çünki, qədim filosoflardan birinin dediyi kimi, hər şey axır, hər şey dəyişir. O cümlədən vergi qanunları da tədricən dəyişir və təkmilləşir.

4.9. Ölülərdən vergilər

Vergiləri təkə dirilər yox, ölülər də ödəyirmiş!

Qafqaz Albaniyasında, yəni indiki Şimali Azərbaycanda V əsrin sonlarında qəbul olunmuş vergi qanunlarına görə ölənin şəxsinin adı qalmışdısa, kilsəyə bir at, öküzü qalmışdısa, bir öküz ödəyirdilər. Bu vergi ölünün «ruhunun rahatlanması üçün» adlanırdı. Əgər mərhumun adı və öküzü yox idisə, onda ailəsi heç nə vermirdi. Ölünün ruhu, görünür, bu halda rahat

olmayacaqdı! Kasıb bu dünyada narahat olduğu kimi, o biri dünyada - axirətdə də narahat qalmalıdır.

Yükün bir yerdən başqa yerə daşınması keçmişdə də, indi də müəyyən xərc tələb edir. Bu, ölümlərin aparılmasına da aiddir. Lakin gömrük rüsumlarını ödəmək daha çətin idi. Xüsusilə də cəsədi bir-neçə ölkədən, vilayətdən keçirmək lazım gəldikdə böyük məbləğdə vəsait xərclənirdi. Məsələn, XV əsrin sonlarında, XVI əsrin əvvəllərində Diyarbəkir vilayətində ölümlərin daşınma rüsumları (söhbət daşınma xərcindən deyil, rüsumdan gedir) barədə tarixi mənbələrdə məlumat vardır. Qeyd edək ki, Diyarbəkir şəhəri Ağqoyunlu dövlətinin ilk paytaxtı olmuşdur. Uzun Həsən ölkənin paytaxtını Təbrizə köçürdükdən sonra da XV əsrin sonlarında, 1514-1515-ci illərdə Şərqi Anadolu Osman imperiyasına daxil edildikdə də ticarət mərkəzi kimi öz əhəmiyyətini itirməmişdi.

Diyarbəkir vilayətində göstərilən dövrdə ölümlərin daşınma rüsumları aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdi:

-ölü tranzit kimi ölkə ərazisindən keçirilirdisə, onda bac və ya baci-buzurq adlanan rüsum alınır; bu zaman nəqliyyat vasitəsi kimi əsasən dəvədən istifadə olunurdu və hər yükə (cəsədə) görə 48 qaraca-ağca (o dövrün pul vahididir) ödənilirdi;

-ölü vilayət ərazisində dəfn edilirdisə, onda «tamğa» vergisi alınır; cəsəd at ilə daşınırdısa yük sahibi 63

qaraca-ağca, dəvə ilə daşıdırsa, iki dəfə çox - 126 qarağa-ağca ödəməliydi.

Rus çarı I Pyotrun dövründə vergilər həyətbaşı alınırdı. Həmin dövrdə müharibələrdə çoxlu əsgər həlak olmuşdu və iş qabiliyyəti olan əhali xeyli azalmışdı. Amma həyətlərin sayı dəyişməmişdi. Ona görə də hər həyət üçün vergi tutmaq əlverişli idi. Kəndlilər bir-neçə həyəti birləşdirməklə vergidən yayınmağa başladılar. Hökumət yenidən adambaşı vergini bərpa etməyə məcbur oldu. Vergilərin artırılması üçün dirilərlə bərabər ölümlərə də vergi hesablanırdı. İki-üç ildən bir mülkədar ölmüş kəndlilərin siyahısını dövlət orqanlarına verirdi. Lakin həmin siyahıya alma dövrünə qədər bütün ölümlər diri hesab edilirdi.

Haşiyə. İlk rus imperatoru I Pyotr (1672-1725) rus çarı Aleksey Mixayloviçin kiçik oğludur. 1682-ci ildən taxta oturmuş, 1721-ci ildə imperator olmuşdur. Fiziki cəhətdən möhkəm, ağıllı, iradəli olsa da, eyni zamanda çılğın və amansız idi. O, 1703-cü ildə Peterburq şəhərinin əsasını qoymuşdu. I Pyotr nizami rus ordusunun və hərbi dəniz donanmasının yaradıcısıdır. O xeyli ərazi işğal etmiş və bununla da Rusiya ərazisini xeyli genişləndirmişdi. I Pyotr dövründə Rusiya Elmlər Akademiyası və ilk rus muzeyi yaradılmışdı.

Sonrakı çarların dövründə də ölümlərin vergi verməsi eyni qayda ilə davam etmişdir.

Rus yazıçısı N.V.Qoqolun «Ölü canlar» roman-poemasında ölmüş kəndlilərin alınıb satılması məsələsi bununla əlaqədardır.

Haşiyə. Nikolay Vasilyeviç Qoqol (1809-1852) görkəmli rus yazıçısıdır. 1828-ci ildə Nejin ali elmlər gimnaziyasını bitirmişdir. Ona ədəbi şöhrət gətirən ilk əsər «Dikanka yaxınlığındakı xutorda axşamlar» povestidir. Sonralar «Şinel», «Neva prospekti», «Taras Bulba» povestlərini, «Müfəttiş» pyesini, «Ölü canlar» roman-poemasını yazmışdır. Rus ədəbi dilinin zənginləşməsində, onun xalq danışığı dilinə yaxınlaşmasında böyük xidmətləri var.

N.V.Qoqolun əsərində ölü kəndliləri alan Çiçikovla mülkədar qadın Koroboçka arasında söhbətə diqqət yetirək. Çiçikov soruşur ki, kəndlilərdən ölən olubmu?

«Qarı ah çəkir:

—Ah, atam, necə ölməyib? On səkkizi ölüb. Özü də elə yaxşılardan ölüb ki! Hamısı da işləyən. O gün töycü yığan gəlmişdi, deyirdi ki, can vergisi ver. Ölənlərdən də istəyirdi. Ölənlər ölüb gedib, amma bunların da diri kimi vergisini ver! Keçən həftə dəmirçim yandı. Özü də necə bacarıqlı dəmirçi idi!..

Çiçikov:

—Bunların hamısı allahın işidir, özü bilən məsləhətdir, şükür onun dərgahına!.. - deyir. Sonra da qəfildən mətləbə keçir:

- Nastasya Petrovna, onları verin mənə.
—Kimi, atam?
—O ölənlər ki var, onları.
—Onları axı sizə necə verim?
—Elə beləcə. Ya da istəyirsiniz satın.
—Necə axı? Heç bir şey başa düşə bilmirəm. Yoxsa istəyirsən onları qəbirdən qazıb çıxarasan?»

Doğrudan da həm qəmli, həm də gülməli vəziyyətdir! Lakin məntiqini də baş düşmək mümkündür: Ölümlər dirilər kimi vergiyə cəlb olunursa, onları elə diri kəndli kimi satmaq da olar!

4.10. Müasir dövrdə vergilər

Dünya qədər qədim olan vergi təkamül prosesi keçib indiki vəziyyətə çatmışdır. Bəs bu inkişaf nəticəsində mükəmməl, heç bir nöqsanı olmayan vergi sistemi yaradılmışdır?

Əlbəttə, yox. Görünür, bunu etmək mümkün deyil. Vergi sisteminə o qədər müxtəlif amillər təsir edir və bu amillər o qədər dəyişkən xarakterlidir ki, onları nəzərə almaq mümkün deyil. Hazırda dünyada nə qədər ölkə varsa, bir o qədər də vergi sistemi mövcuddur. Bundan əlavə, hətta bir ölkə daxilindəki iqtisadi rayonlarda, vilayətlərdə, muxtar qurumlarda vergi dərəcələri müxtəlif ola bilər.

Vergi qoyuluşunun tarixinin dövrlərə ayrılması o qədər də sadə məsələ deyil və bunun səbəbləri var. Ən vacib səbəb isə budur ki, həmişə eyni dövrdə müxtəlif ölkələrdə tamamilə fərqli vergi qanunvericiliyi tətbiq edilmişdir və indi də edilir. Ona görə yalnız dövrə görə vergilər və vergi sistemləri barədə mülahizə söyləmək mənasız cəhddir. Məsələn, keçən əsrdə Amerika Birləşmiş Ştatlarının, Çinin, Sovet İttifaqının və Səudiyyə Ərəbistanının vergi sistemlərində fərqli cəhətlər uyğun cəhətlərdən qat-qat çox olmuşdur.

Bütün bunlara baxmayaraq, hər halda, şərti də olsa, dövrlərə ayırmaq mümkündür. Vergilərin təkamülündə üç dövrü bir-birindən fərqləndirmək olar. Birinci dövr çox böyük zaman intervalıdır və ilk dövlətlərin yaranmasından ta XV əsrin axırlarına kimi davam etmişdir. Bu dövr vergi qanunlarının bir-birilə demək olar ki, ziddiyyət təşkil etməsi, vergilərin sayca çoxluğu, can vergisinin daha geniş tətbişi, vergi dərəcələrinin kəskin fərqlənməsi və sair ilə əlamətdardır. Əlbəttə, hər bir prosesdə olduğu kimi burada da istisnalar tapmaq mümkündür, lakin çox böyük ehtimalla bu uzun dövr ərzində dövlətlərin əksəriyyətinin vergi qanunlarında köklü dəyişikliklər baş verməmişdir.

İkinci dövr olaraq, XVI-XVIII əsrləri hesab edirlər, çünki bu dövrdə vergilər dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əsas mənbəyi rolunu oynamağa başlamışdı. Hesab edilir

ki, bu dövrdə ilk vergi sistemləri formalaşmışdı. Xüsusilə də, Avropa ölkələrinin əksəriyyətində tətbiq edilən yeni vergilər büdcə vəsaitinin artmasına səbəb olmuşdu. Müəlliflərin birinin yazdığına görə, həmin dövrdə Hollandiyada çoxsaylı dolaylı vergilər fikirləşib tapmışdılar və «mehmanxanada satılan bir pay bişmiş balıq üçün 34 müxtəlif aksiz ödənilirdi».

Sonrakı üçüncü dövr XIX əsrdən başlanmışdır və indi də davam etməkdədir. Bu dövr vergilərin sayının azalması, onların qoyuluşunda və tutulmasında qanunvericiliyin rolunun artırılması ilə fərqlənir. Yenə də əvvəlki dövrdə olduğu kimi dövlətin gəlirlərinin əsas hissəsi vergilərdir. Məsələn, hal-hazırda Yaponiyada dövlət büdcəsinin bütün gəlirlərinin təqribən 80-85 faizini fiziki və hüquqi şəxslərdən alınan vergilər təşkil edir.

Müasir dövrdə dövlət büdcəsinin tənzimlənməsi, planlaşdırılması və ona nəzarətin qanunla müəyyən edilmiş normaları vergi siyasəti ilə həyata keçirilir. Cəmiyyətin qarşısında duran iqtisadi və sosial məsələlərin həlli də vergi siyasəti ilə bilavasitə əlaqədardır.

Keçmişdə olduğu kimi indi də vergi sistemləri bir-birindən quruluşuna, vergilərin sayına, dərəcələrinə, tutulma üsullarına və s. bir-birindən fərqlənir. ABŞ-da federal büdcənin gəlir hissəsinin formalaşmasında əsas

yeri fiziki şəxslərin gəlir vergisi, sosial sığorta ayırmaları və şirkətlərin mənfəət vergisi tutursa, Fransanın vergi sistemində dolayı vergilər üçtülük təşkil edir və ən çox vəsait əlavə dəyər vergisi hesabınadır. Böyük Britaniyada gəlirlərdən tutulan birbaşa vergilər ümumi vergi yükünün təqribən yarısını təşkil edir; bu vergilərə gəlir vergisi, kapitaldan vergi və miras vergisi daxildir. Maraqlı burasındadır ki, Böyük Britaniyanın vaxtilə ən mühüm vergilərindən biri olmuş gerb rüsumu indi də tutulmaqdadır. Yaponiyanın vergi sistemi vergilərin sayının çox olması ilə fərqlənir. Ölkədə 25 adda dövlət və 30 adda yerli vergi növü tətbiq edilir. Gəlirlərin əsas hissəsi (yarıdan çoxu) hüquqi fə fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinin payına düşür. Yaponiyada gəlir vergisinin dərəcəsi yüksək olsa da, az təminatlı şəxslər üçün müəyyən güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur.

Müxtəlif ölkələrin vergi sistemlərində dəyişikliklərin edilməsi adi haldır və qanunverici orqanların səlahiyyətinə aiddir. Lakin hökumətlər arasında da vergi siyasəti sahəsində fəal əməkdaşlıq mövcuddur. Dünya birliyində iqtisadi inteqrasiya və xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafı ölkələrin vergi sistemlərinin qarşılıqlı uzlaşmasını tələb edir.

Vergi qoyuluşu sahəsində əsas problemlərdən biri də vergilərin optimal yığımının təmin edilməsidir. İqtisadçılardan qiymətləndirməsinə görə yığım inkişaf

etmiş sənaye ölkələrində, hesablanmış səviyyənin 92-93 faizi qədər olur. Qalan ölkələrdə bu göstərici xeyli aşağıdır, bəzən hətta 35-40 faiz olur. Yığımın belə dözülməz dərəcədə aşağı olması əhalinin vergi mədəniyyətinin səviyyəsinin də aşağı olduğunun göstəricisidir.

Müasir dövrdə vergilərin planlaşdırılmasında yalnız vergi dərəcələrinə əsaslanmaq düzgün olmazdı. Əksinə, bu dərəcələr bəzi hallarda təsərrüfat fəaliyyətinə görə vergi ödənilməsi baxımından ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyır. Doğrudan da, kompaniyalar kapitalın sərbəst hərəkəti şəraitində işləyib 45-50 faiz vergi verir, 2-5 faiz vergi dərəcəsi olan, bəzən heç vergi tutulmayan ölkələrdə işgüzar fəaliyyətlə məşğul olurlar.

5.Azərbaycanın vergi tarixindən

Tarix bizi xalqın və onun əxlaqının təşəkkül dərəcəsi ilə, birgə mövcudluğun və siyasətin faydaları ilə tanış edir... O, varlılıq və kasıblığın, yüksəliş və tənəzzülün səbəblərini, həqiqət və yalanın nəticələrini izah etməklə, əcdadların vəsiyyətini müvafiq şəkildə və təfərrüatı ilə sonrakı nəsələ çatdıran səssiz natiqdir.

A.Bakıxanov

5.1.Azərbaycan ərazisində bizim eradan əvvəl vergilər

Dünyanın başqa ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da qədim dövrlərdə dövlət xəzinəsi əsasən məğlub edilmiş hökmdarların nəzarət etdiyi ərazilərdə yaşayan əhəlinin varidatının ələ keçirilməsi hesabına doldurulurdu. Qəsb edilən şəhər və kəndlərdən qənimət və bac alınırdu. Tutulan əraziləri özünüküləşdirən dövlət başçıları sonralar əhalidən

yalnız müəyyən məqsədlə vəsait toplayırdılar. Şəhər ətrafında qala divarlarının ucaldılması, körpülər salınması, məbədlərin tikilməsi və xüsusilə də müharibələr böyük məbləğdə pul tələb edirdi və ona görə əhali vergi verməyə məcbur edilirdi. Lakin vergitutma systemsiz idi və təsadüfi xarakter daşıyırdı. Puldan - daha doğrusu, qiymətli daşlardan və metallardan əlavə əhalidən ərzaq məhsulları və süvarilər üçün atlar da alınır. Qədim Assuriya mənbələrində Urmiyaboyu vilayətlərdən alınan bac sadalanarkən at birinci göstərilmişdir. Eramızdan əvvəl II və I minilliklərin ayrıcında bəzi vilayətlərdən yalnız at alınmış. Assuriya hökmdarı II Sarqonun kitabəsində Manna vilayəti Subi barədə yazılmışdı:

«Bu vilayətdə yaşayan adamların süvari qoşun üçün ata təlim vermək sənətində tayı-bərabəri yoxdur. Öz geniş ölkəsində öz çar alayı üçün bəslənilən və hər il bac kimi alınan dayçaları böyüməyincə minmirlər, gərdiş etməyi, dövrə vurmağı, dönməyi, döyüş üçün bütün vacib olan vərdişləri öyrətməyincə bu dayçaları yəhərləmir».

Cənubi Azərbaycanda Subi vilayətinin Sanqibutu ilə həmsərhəd zonasında Uşkaya ilə Tarmakisa qalaları arasında Aniaştaniya adlanan yerdə çoxlu at saxlanılırdı.

Assuriya çarlarının qiymətli metalları da zəbt etməsi və bac alması barədə məlumatlar indiyə qədər qorunub

saxlanmışdır. Məsələn, kitabələrin birində yazılmışdır ki, hökmdar III Salmanasar bac olaraq, qızıl, gümüş, mis və qurğuşundan hazırlanan qab-qacaq almış.

5.2.Azərbaycan ərazisində bizim eranın ilk əsrlərində vergilər

Eramızın ilk əsrlərində Azərbaycan ərazisində yaşayan əhali sinfi quruluşuna görə dörd zümrəyə bölünürdü:

- kahinlər;
- döyüşçülər;
- katiblər;
- vergi ödəyənlər.

Göründüyü kimi, ilk üç zümrəyə aid olanlar vergi vermirdilər. Həmin dövrdə Azərbaycan Sasanilər dövlətinin tərkibində idi. Sasani hökmdarı I Şapura aid kitabədə belə bir cümlə var:

«Mən bütün bu çoxsaylı vilayətlərin əhalisini, sahiblərini və hakimlərini bizə bac verənə və rəiyyətimizə çevirdim».

Əlbəttə, ölkə əhalisi nə qədər çox olsaydı, vergi də çox yığılardı və hökmdarın xəzinəsi dolardı. Qədim dövlətlərin aramsız müharibələri ərazi zəbt etmək üçün aparılırdı və qalib məğlubu bac verənə çevirdiyinə görə fəxr edirdi.

Haşiyə. I Şapur Sasani hökmdarlarındandır. Atası I Ərdəşirin siyasətini davam etdirərək, xeyli ərazi zəbt etmişdi. Onun hakimiyyəti dövründə İranda geniş süni suvarma və tikinti işləri aparılmış, şəhərlər salınmışdı. I Şapur 260-cı ildə Roma ordusunu darmadağın etmiş, imperator Valerianı əsir tutmuşdu. Həmin dövrdə zərdüştilik daha da möhkəmlənmişdi. I Şapur 272-ci ildə ölmüşdür (doğulma tarixi bəlli deyil).

Qafqaz Albaniyasında uzun müddət Aquen məclisinin vergi qanunları qüvvədə olmuşdur. Həmin illərdə Azərbaycanda yaşayan əhalinin xeyli hissəsi xristianlığı qəbul etmişdi və mühüm məsələlər kilsə məclislərində müzakirə olunurdu. 488-ci ildə Alban hökmdarı III Vaçaqan (487-510-cü illərdə hakimiyyətdə olub) tərəfindən Aquen adlı sərhəd məntəqəsində çağırılmış kilsə məclisi 21 qanundan ibarət hüquq məcəlləsi qəbul etmişdi. Bu qanunlara görə feodallar, zadəganlar və hökmdar nəslindən olan hər bir şəxs sağlığında vergi kimi bir yüyənli at və əlavə olaraq, nə bacarırsa onu verməliydi. Bu vergi «can payı» adlanırdı. Kim sağlığında can payını ödəmirdisə, ölümündən sonra onun ailəsindən alınır.

Haşiyə. 487-510-ci illərdə alban hökmdarı olmuş III Vaçaqanın doğulduğu və öldüyü illər məlum deyil. Arşakilər sülaləsindən idi. Hökmdarsız qalmış Alban çarlığını Sasanilər III Vaçaqanın simasında bərpa

etmişdilər. O, hakimiyyətə keçdikdən sonra zərdüştiliyə qarşı çıxıb xristianlığı yaymağa başladı. Əkinçiliyin, ticarətin, sənətkarlığın dirçəlməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdi.

Kilsə ruhanilərinə verilən vergi o dövrün ölçü vahidlərinə görə aşağıdakı kimi nəzərdə tutulmuşdu:

Varlı adamların hər biri 4 qriv buğda, 6 qriv arpa və on altı ölçü çaxır verirdi; yoxsul 2 qriv buğda, 3 qriv arpa və imkanı çatan qədər çaxır ödəyirdi. Əkin yeri və üzümlüyü olmayanlardan vergi alınmırdı. Qoyunu olan bir qoyun, üç çəngə yun, bir pendir, atı olan bir dayça, inəyi olan bir buzov verirdi.

Qaydaların dəqiq olmaması o dövrün vergi qanunlarının xarakterik xüsusiyyətidir. Məsələn, «qoyunu olan bir qoyun verir» nə deməkdir? Bəlkə elə fağırın bircə qoyunu varmış!? Yaxud, arpa və buğdanın qrivlə, çaxırın hansısa ölçü ilə ödənilməsini anlamaq olar, amma görəsən bir pendir, yaxud bir çəngə yun nə qədər imiş?!

5.3.Ərəb xilafətinin vergi siyasəti

Azərbaycanın Ərəb xilafətinə daxil edildiyi ilk illərdə işğal zonalarında həm mülki, həm də hərbi hakimiyyət eyni adama, yəni sərkərdəyə həvalə edildiyinə görə, vergiyə nəzarət də həmin şəxsin öhdəsinə düşürdü.

Sonrakı illərdə isə başçı (əmir), hakim (qazı) və vergiyıǵan (amil) vəzifələri başqa-başqa adamlara həvalə olunurdu.

Əməvilərin hakimiyyəti dövründə əsas vergilər xərac və cizyə idi. Cizyə ancaq qeyri-müsəlmanlardan alınırıdısa, torpaq vergisi olan xərac həm müsəlmanlardan, həm də başqa dinlərə etiqad edənlərdən alınırıdı.

Bəs Ərəb xilafətinə daxil olan ərazilərdə torpaqlar kimin ixtiyarında olmuşdur?

Böyük sahələrə malik və münbit torpaqlar xəlifə və sultan torpaqları idi. Məmurların mülklərinin müsadirə edilməsi hesabına və satın alma yolu ilə tədricən artan bu torpaqlar yüksək gəlir gətirirdi.

Yerli feodal əyanlarının ixtiyarında olan torpaqlar mülk torpaqları adlanırdı. Bu torpaqların sahibləri daha çox vergi ödəyirdilər və torpaqlarından keçən kanalların bərpasına da əlavə xərc çəkirdilər. Mülk torpaqlarını alıb satmaq, özgəyə bağışlamaq, irsən övlada vermək mümkün idi. Belə torpaqların sahibləri hərbi xidmətdən azad edilirdilər.

Məmurlara və ya dövlətə xüsusi xidmət göstərmiş şəxslərə müvəqqəti, yaxud ömürlük istifadə üçün verilmiş torpaqlar iqta torpaqları (iqta - kəsilib ayrılma, pay deməkdir) adlanırdı. Mülki iqta daha çox yayılmışdı və məmurlara tutduğu vəzifəyə görə verilirdi. Şəxs

vəzifədən kənar ediləndə torpaq payı ondan alınır və yeni vəzifəyə keçən həmin torpağa yiyələnirdi.

İqta şəklində torpaqlar sonrakı dövrlərdə də verilirdi və bəzən bu söz əvəzinə monqol dilində «incu», türk dilində «tiyul» sözləri işlədilirdi.

Bəzi torpaqlar dini təsisatların ixtiyarına verilirdi və belə torpaqlara vəqf torpaqları deyilirdi.

Bunlardan əlavə kənd sakinlərinə məxsus icma torpaqları otlaqları, örüş yerlərini, yandırmaq üçün odun yığılan bəzi meşələri, qəbristanları və sair əhatə edirdi.

Xilafət dövründə hər bir həyətdən ayrıca vergi alınır və buna bac deyirdilər. Bac - 4 dirhəm pul, təqribən 3,5 kq (3 modi) xəlbirlənmiş buğda, kisə, sicim və bir cüt əlcəkdən ibarət olurdu.

Şəhər darvazalarının yanında gətirilən və aparılan mallara görə alınan rüsumlar da bac adlanırdı.

Nizami Gəncəvi «Xosrov və Şirin» poemasında vergilərin bac və xərac növlərinin adını çəkmiş və şahın ölkəni ədalətlə idarə etdiyi barədə belə yazmışdır:

«Ədalətlə etdi rəiyyəti şad,
Məhbuslar olundu həbsdən azad.
Şəhər qapısından bir bac almadı,
Heç bir əkinçidən xərac almadı».

Əlbəttə, ilk baxışda belə təsəvvür yarana bilər ki, Nizami ümumiyyətlə verginin əleyhinə olmuşdur. Böyük mütəfəkkir şair dövlətçiliyin nə demək olduğunu gözəl başa düşürdü və vergilərin əhəmiyyətini azaltmaq fikrindən uzaq idi. O, heç bir əsərində vergilərin, o cümlədən də, məsələn, xümsün, zəkatın ləğvi barədə söhbət açmamışdır. Nizami əsərlərində hökmdarların bəzi vergilərin alınmaması barədə göstərişləri isə daha çox müəyyən dövr üçün əhalinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə tətbiq edilən vergi güzəşti kimi anlaşılır. Dövlət xəzinəsinin boş qalmasının fəlakət olduğunu gözəl dərk edən şair vergilərin yığılmaması tərəfdarı ola bilməzdi. «Yeddi gözəl» poeməsindən aşağıdakı misralar da bunu sübut edir:

«Torpaqda mədaxil, məhsul olmadı,
Odur ki, xəznədə bir şey qalmadı.
Gəlir yox, ödənməz oldu vergilər,
Günləri xoş keçən yoxdu bir nəfər».

Ərəb xilafəti dövründə mülkiyyətdən və əmlakdan xüms alınır və bu gəlirin beşdə birinə bərabər idi. Yoxsulların xeyrinə varlı müsəlmanların əmlakından tutulan vergi zəkat adlanırdı.

Zəkat Ərəb xilafətinin ən mühüm vergilərindən biri hesab olunurdu və onun digər vergilərdən fərqi imkansız

adamlar üçün nəzərdə tutulmasıydı. Zəkat toplamaq üçün zəkat məmurları ayrılırdı. İslam dininə görə zəngin sayılan hər bir müsəlmanın ildə bir dəfə malının qırxda bir hissəsini kasıblara verməsi borc hesab edilirdi. Zəkatın ödənməsi qaydaları indiyə qədər qorunub saxlanmışdır.

Məsələn, qoyun və keçi üçün zəkatın miqdarı aşağıdakı kimi nəzərdə tutulmuşdu:

Qoyun və keçinin sayı 40-dan 120-yə qədər olduqda 1 ədəd, 121-dən 200-ə qədər olduqda 2 ədəd, 201-dən 399-a qədər olduqda 3 ədəd, 400-dən 499-a qədər olduqda 4 ədəd, 500-dən 599-a qədər olduqda 5 ədəd qoyun və ya keçi ödənməliydi.

Qaramal və dəvə üçün zəkatın miqdarı da heyvanların sayına görə müəyyən edilirdi. Qaramalın sayı 30-dan 39-a qədər olduqda 1 yaşında dana, 40-dan 59-a qədər olduqda 2 yaşında dana, 60-dan 69-a qədər olduqda 1 yaşında 2 dana, 70-dən 79-a qədər olduqda 1 yaşında 1,2 yaşında 1 dana, 80-dən 89-a qədər olduqda 2 yaşında 2 dana, 90-dan 99-a qədər olduqda 1 yaşında 3 dana, 100-dən 119-a qədər olduqda 1 yaşında 2 və 2 yaşında 1 dana və s. verilməliydi.

Dəvələrin sayı 5-dən 9-a qədər olduqda 1 qoyun və ya keçi, 10-dan 14-ə qədər olduqda 2 qoyun və ya keçi, 15-dən 19-a qədər olduqda 3 qoyun və ya keçi, 20-dən 24-ə qədər olduqda 4 qoyun və ya keçi, 25-dən 35-ə qədər

olduqda 2 yaşında dişi dövə, 36-dan 60-a qədər olduqda 4 yaşında dişi dövə, 61-dən 75-ə qədər olduqda 5 yaşında dişi dövə və s. alınırdı.

Bunlardan əlavə, Ərəb xilafəti dövründə məhsulun onda birinə bərabər üsr vergisi, orucluğun başa çatması ilə əlaqədar fitrə (bu «zəkat əl-fitr» adlanırdı) də ödənməliydi. Hər bir az-çox imkanı olan şəxs yoxsullara sədəqə də verirdi, lakin bu məcburi hesab olunmurdu.

Azərbaycan ərazisi Ərəb xilafətinə daxil edildikdə yerli əhaliyə müəyyən güzəştlər də nəzərdə tutulmuşdu.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun «Gülüstani-İrəm» tarixi əsərində yazdığına görə ərəb qoşunları Şirvan vilayətinə yaxınlaşanda vilayətin hökmdarı Şəhriyar onlara tabe oldu və xahiş elədi ki, vergi tələb etməsinlər, amma əsgərlərin saxlanma xərcini verməyə hazırdır. Bu təklifi xəlifə Ömərə çatdırıblar, o da bununla razılışıb və Şirvandan xərac alınmayıb.

Yaxud, Naxçıvan əhalisi ilə bağlanmış sülh müqaviləsinə görə bu şəhəri tutmuş ərəb sərkərdəsi Həbib ibn Məsləmə sakinlərin həyatına zəmin olur, onların əmlakının toxunulmazlığına təminat verirdi; əvəzində isə müəyyən edilmiş məbləğdə verginin vaxtlı-vaxtında ödənilməsi tələb olunurdu.

Oxşar şərtlərin başqa şəhərlərin təslim edilməsində də qəbul edildiyi məlumdur. Bu halda əhali tamamilə var-yoxdan çıxarılmırdı. Digər tərəfdən, Ərəb xilafətinin ilk

illərində vergilərin məbləği də əvvəlki dövrlərə nisbətən az idi.

VIII əsrin ortalarında Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsi (ilk Abbasi xəlifəsi 750-754-cü illərdə ölkə başçısı olmuş Əbul Abbas əs-Səffahdır) ilə vergi yükü xeyli ağırlaşdı. Bu zaman vergilərin az hissəsi natura ilə ödənilirdi, pul ödənişlərinin məbləği isə artırılmışdı. Tarixi araşdırmalar göstərir ki, ikinci Abbasi xəlifəsi Əbu Cəfər əl-Mənsur dövründə (754-775-ci illər) vergi sistemi əsl qarət şəklini almışdı. O dövrdəki yazılardan birində deyilirdi:

«Əl-Mənsur zorakılıq və sıxışdırmaqla hamını əldən salmış, hətta ölülərdən də vergi tələb etməklə əhalini dilənçi kökünə çatdırmışdı. Əjdahanın ağzını yummaq üçün ona at və qatırlar, paltarlar, qızıl və gümüş gətirirdilər».

Haşiyə. Əl-Mənsur Əbu Cəfər Abdullah ibn Məhəmməd (707-775) Abbasilər sülaləsindən 754-775-ci illərdə xəlifə olmuşdur. O, mühüm inzibati-maliyyə islahatları keçirmiş, ticarət və sənətkarlığı inkişaf etdirmişdir. 762-ci ildə Bağdad şəhərinin əsasını qoymuş və qısa müddətdə böyüyüb abadlaşan bu şəhər xilafətin paytaxtı olmuşdur.

Lakin xilafət dağıldıqdan sonra Azərbaycanda əhalinin vəziyyəti daha da pisləşdi.

5.4. Elxanilər dövründə vergilər

Çingiz xanın nəvəsi Hülaku xan İran, Əfqanıstan, Türkmənistan, Azərbaycan, Gürcüstan və Kiçik Asiyanın bir hissəsi daxil olan böyük bir dövlət yaratmışdı.

Haşiyə. Elxanilər sülaləsinin və dövlətinin banisi Hülaku xan (1217-1265) hakimiyyətə 1256-cı ildə gəlmiş və ömrünün sonuna qədər dövlət başçısı olmuşdur. Şimali İranda İsmaililər dövlətinə son qoyduqdan sonra zəifləmiş Abbasilər xilafətinin sonuncu xəlifəsi Əl-Müstəsimi məğlub etmişdi. Bunun nəticəsində ölkə ərazisini Aralıq dənizindək genişləndirmişdi. Hülaku xanın dövründə 1259-cu ildə məşhur Marağa rəsədxanası yaradılmışdır.

Monqol Elxanilər dövründə vergi yükü əvvəlki illərə nisbətən xeyli ağırlaşmışdı, iqtisadiyyat getdikcə tənəzzül edirdi. Həmin dövrdə, xüsusilə də Mahmud Qazan xanın islahatlarına qədər Azərbaycanda əhalinin vəziyyəti dözülməz idi. Vergi ödəyə bilməyənlər qorxudan öz yaşadıqları yerləri tərk edib qaçırdılar. Çoxlu kənd və şəhər tamamilə boşalmışdı.

Haşiyə. Elxani hökmdarı Mahmud Qazan xan (1271-1304) 1284-1291-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş Arqun xanın oğludur. 1295-ci ildə taxt-taca yiyələnmiş, ömrünün sonuna qədər hökmdarlığı saxlamışdır. Gəncliyində Xorasan, Mazandaran və Rey hakimi olmuş

Qazan xan islam dinini Elxanilər dövlətinin başçısı keçdikdən sonra qəbul etmişdir. Ölkədə bir sıra inzibati və iqtisadi islahatlar həyata keçirmiş, vergi yükünü müəyyən qədər azaltmışdı. Onun dövründə suvarma kanalları çəkilmiş, rəsədxana və xəstəxanalar tikilmişdi.

Qazan xanın vəziri Rəşidəddinin yazdığına görə hökumətin qaçqınları geri qaytarmaq cəhdləri uğursuz olurdu, hətta vəd verilsə də ki, qanunsuz yığımlar olmayacaq, bu vədə inanan yox idi.

Haşiyə. Görkəmli tarixçi, həkim və dövlət xadimi Rəşidəddin Fəzlullah Əbül-Xeyr Həmədəni (1247-1318) Elxani hökmdarı Abaqa xan dövründə (1265-1282) dövlət işlərinə cəlb edilmiş, sonralar Qazan xan, Ulcaytu və Əbu Səidin vəziri olmuşdur. Ölkənin iqtisadiyyatını dirçəltmək məqsədilə keçirilmiş islahatların təşəbbüsçüsü olmuşdur. Təbriz, Sultaniyyə və başqa yaşayış məntəqələrinin abadlaşdırılmasında, suvarma kanallarının çəkilməsində və s. sahələrdə fəaliyyət göstərmişdir. «Cami-ət-təvarix», «Məkatibat» tarixi kitablarının müəllifidir. Onun tibb, fəlsəfə və s. elm sahələrinə aid də əsərləri vardır. Ulcaytunun ölümündə günahlandırılaraq, edam edilmişdir.

Rəşidəddin yazırdı:

«Döyülən qadınların ah-naləsi göyə ucalırdı. Bəzən elə olurdu ki, vergi yığan evin damına çıxıb orada gizlənmiş rəiyyəti görürdü və onu tutmaq istədikdə qaçıb

canını qurtarmağa çalışsan şəxs özünü yerə atır, qol-qıçını sındırırdı. İyezd vilayətindəki kəndlərə səfərə çıxan orada bir nəfər də tapa bilməzdi ki, onunla kəlmə kəssin, nə isə soruşsun. Yaşayış məntəqələrində qalmış az saylı rəiyyət bütün günü gözdə-qulaqda olurdu və uzaqdan gələnləri kim görsə o birilərə xəbər verirdi. Hamı dərhal qaçıb dağılırdı».

Mahmud Qazan xan vergilər sahəsində müəyyən qayda-qanun yaratsa da, yenə vergi yükü ağır olaraq qalmışdı.

Elxanilər dövründə 40-dan artıq vergi və mükəlləfiyyət növü tətbiq edilirdi. Bunlardan ən mühümləri aşağıdakılar idi:

1.Qopçur.

Bu vergi əvvəllər Azərbaycanda ödənmirdi və onu ölkəmizə monqollar gətirmişdilər. «Qopçur» monqol dilində «otlaq yer» deməkdir və ilk vaxtlar yalnız köçərilərdən alınmış. Həmin dövrdə onun dərəcəsi bir faiz idi, yəni köçərilər hər yüz qoyundan, yaxud atdan, inəkdən və s. birini ödəyirdilər. Sonralar pul şəklində əhalinin qalan hissəsindən də alınmağa başladı. Əvvəlcə varlılardan 7 dinar, kasıblardan 1 dinar alınsa da, tədricən artırılırdı. Qazan xanın islahatından sonra qopçur əsasən kənd əhalisindən, həm də hissə-hissə iki dəfə yığılırdı. Birinci hissə ilin başlanğıcında, yaz fəslinin ilk ayında, novruz günündən 20 gün keçən qədər, ikinci hissə payız

fəslinin ilk ayı olan mizan ayının ilk 20 günündə ödənməliydi. Köçərilərdən isə qoqçur bir dəfə - novruzda yığılırdı. Nəsirəddin Tusinin yazdığına görə din xadimləri, qocalar, xəstələr, dərvişlər və uşaqlar bu vergini ödəmirdilər.

Qazan xanın hakimiyyətindən sonra qoqçur tədricən aradan qalxdı.

2.Xərac.

Hələ Sasanilər dövründən yığılan bu vergi əsas torpaq vergisi idi. Dərəcəsi çox yuxarı, 70-80 faiz olurdu və bundan 10 faiz maliyyə işçilərinə, vergi yığanlara xərclənirdi. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı məhsullarının daşınması üçün hər xərvərdən (100 mandan) 4 man (1 man \approx 3 kq) daşınma və yükləmə xərcləri üçün alınır.

Xərac barədə bundan sonra yazılanlar həmin dövrdə vergi mədəniyyətinin səviyyəsini müəyyən etmək üçün çox maraqlıdır.

Vergi yığan şəxs (bunlara amil və ya mühəssil deyirdilər) yaşayış məntəqəsinə gəlir, orada mərkəzə yaxın əlverişli yer seçir və çadır qururdu. Çadırın qarşısında gündə beş dəfə təbil çalınır və bununla vergi ödəməli olan şəxslərə xəbərdarlıq edilirdi. Vaxtında verilməyən vergi üçün bir faiz cərimə alınır. Təyin olunan müddət başa çatdıqdan sonra borclu qalanların hər birinə 70-ə qədər çubuq vurulurdu. Əhalinin siyahıya

alınması üçün xüsusi mirzələr (o dövrdə «pitikçi» adlanırdılar) ayrılırdı və onlar verginin qədərini müəyyənləşdirirdilər.

Camaat vergiləri ödəməkdən əlavə məmurları da ərzaqla təmin etməliydi. Mənbələrdə göstərilir ki, 1318-ci ildə (Elxani hökmdarı Əbu-Səidin dövründə) Firuzabad şəhərinə 3 hakim, 6 naibi, 7 məmuru və 200 nəfərlik dəstəsi ilə daxil olub, 6 ay ərzində camaatın hesabına yeyib içdilər. Onlar vergiləri elə təyin edibləmiş ki, ödəmək mümkün deyilmiş. Borclu qalan əhali şəhərdən qaçıb dağıldı, həmin il torpaqlar becərilmədi.

Çox güman ki, başqa şəhərlərdə də vəziyyət bundan yaxşı olmurmuş.

3. Tamğa.

Bu vergi də qopçur kimi Elxanilər dövründə tətbiq edilmişdir. Şəhər əhalisindən ticarət və sənətkarlığa görə alınan vergidir. Tamğanın iki mənası var: damğa və mal aparılması üçün rüsum. Rus dilində indi də istifadə olunan «tamojnıya» sözü tamğadan götürülüb.

Tarixçilərin yazdığına görə Qazan xan dövründə Təbrizin yaxınlığında Qazaniyyə adlı qəsəbə salınmışdı və Təbrizə gələn rumlular (Kiçik Asiyadan olanları belə adlandırırdılar) və əfrəncələr (yəni avropalılar) bu qəsəbədə yerləşirdilər. Gəlmələr üçün xüsusi karvansara, bazar, hamam və sair tikililər mövcud idi.

Burada tamğaçı adlanan vergiyiğan gətirilən mallar üçün tamğa vergisini (indiki terminlə desək, gömrük rüsumunu) toplayırdı.

Tamğa əsasən pul formasında alınırdı və buna nağd deyilirdi.

4.Bac.

Elxanilər dövründə bac yol rüsumu idi, həm quru yol, həm də su yolu ilə gedənlərdən alınırdı. Tacirlər karvan yollarında bac ödəyirdilər. Bu yollar xüsusi adamlar tərəfindən qorunurdu. Tacirlər körpüdən keçəndə də bac verirdilər.

5.Qalan.

Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, Çingiz xanın dövründə maldarlıqla məşğul olan köçərilər qoqçur ilə bərabər qalan vergisi də verirdilər. Bəzi fərziyyələrə görə əkinçiliklə məşğul olan əhali qalan, köçərilər qoqçur ödəyirmiş. Mənbələrdə «qalan» (və ya «kalan») yazıldıqda bəzən bütün vergilərin hamısı nəzərdə tutulduğuna görə, bu verginin dəqiq mənasını başa düşmək çətindir. Məsələn, bir mənbədə göstərilmişdir ki, Xuzistanda Tustar əhalisi bir ildə 200 dinar, Dəstəbad əhalisi 20 dinar qalan ödəyirmiş. Bu onu göstərir ki, bu vergi hamıya aid edilirmiş və pul şəklində alınırmış. Bir vergi siyahısında isə sütunların birinin başlığı belədir: «Xanın gələn və gedən əmirləri üçün kalan». Ehtimal

etmək olar ki, qalan (kalan) elxan tərəfindən vilayətlərə göndərilən əmirlərin xərcləri üçün yığılırmış.

6.Biyar.

Orta əsrlərdə geniş yayılmış ən ağır mükəlləfiyyətlərdən biridir və XX əsrin əvvəllərinə qədər tətbiq olunmuşdur. Monqol hakimiyyətindən xeyli əvvəl də feodallar rəiyyəti biyara, yəni heyvan otarmağa, ot biçməyə, maldarlıq təsərrüfatında müxtəlif yeyinti məhsulları (yağ, pendir, qatıq və s.) hazırlamağa, atlara qulluq etməyə, əmlakı qorumağa və s. məcbur edirdilər.

Nizami Gəncəvi «Sirlər xəzinəsi» poemasında «Zalım şahla düz danışan qocanın hekayəti» hissəsində biyarın camaatı necə zillətə saldığını göstərmişdi:

«Qoca dedi: «Adına mən yoxsa şər demişəm?
Dediklərin nədir ki? Ondan betər demişəm.
Qoca, cavan əlinlə içib ölüm zəhəri,
Biyarın cana yığıb saysız kəndi, şəhəri.
Mən deyirəm eybini, şər işini özünə,
Göstərirəm güzgü tək hər işini özünə.
Hər eybini göstərər alsan ələ güzgünü,
Utan, qızar eybindən, qırma elə güzgünü».

Monqol hökmranlığı dövründə də biyar mükəlləfiyyətindən istifadə edilirdi. Lakin əvvəlkinə nisbətən fərqli cəhətlər də var idi. Məsələn, yeni

şəhərsalma prosesini sürətləndirmək məqsədilə tikinti materiallarını daşımaq üçün ətraf yaşayış məntəqələrinin rəiyyəti biyara cəlb olunurdu.

7. Tağar.

Tağar əsgərlərin yeyib-içməklə təmin edilməsi üçün alınan vergidir. Tağar sözünün iki mənası var; bu həm qida məhsulları deməkdir, həm də çəki ölçüsüdür. Bəzən «tağar» əvəzinə «sər-tağar» işlədilirdi və bu da onun adambaşına qoyulan vergi olduğunu göstərir.

Hülaku xan Bağdada hücum etdikdə ordunu tağarla yaxşı təmin etdiyinə görə İbn-əl-Ömran şəhər valisi təyin edilmişdi.

Keyxatu xanın hökmranlığı dövründə Qazan xan Xorasanın canişini idi və onun əsgərlərinə Fuşencə kəndinin əhalisi tağar ödəmədiyinə görə qəzəblənmiş Qazan xan ora hücum etdi. Kənd talan olundu və əhalinin çox böyük hissəsi, o cümlədən qadınlar və uşaqlar qul kimi işləməyə məcbur edildilər.

Tağar vergisinin dərəcəsi tez-tez dəyişdirilirdi və o, dövlətin, yaxud da feodalların, ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərin ehtiyacından asılı olmuşdur. İştah da, məlumdur ki, diş altındadır və ehtiyacın artdığını həmişə əsaslandırmaq mümkündür. Məsələn, Hülaku xan Bağdada hücum etdikdə, ordu üçün hər adamdan bir tağar (təqribən 300 kq) un və bir tuluq (təqribən 150 litr) çaxır alınmışdı. Əbu Səidin dövründə Xorasana hücum

edən Cıġatay şahzadəsi Yasavur öz qoşunu üçün Məşhəd şəhərinin əhalisindən 500 qoyun, 300 xərvər (yəni təxminən 90 ton) buğda, 500 xərvər (yəni təxminən 150 ton) arpa tələb etmişdi.

Qeyd edək ki, tağar çəki ölçüsü kimi də sabit qalmamışdır. Monqollarda bu çəki vahidi bir kisə düyünün çəkisi kimi (təqribən 35-40 kq) qəbul olunmuşdusa, Elxanilər dövründə onu 100 Təbriz manına, yəni 297 kq-a bərabər hesab edirdilər. Sonralar XVIII əsrdə Türkiyə və Azərbaycanda tağar 150 okkaya, yəni təqribən 192 kq-a bərabər çəki vahidi olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Gəncə şəhərində və ətraf yaşayış məntəqələrində tağar dedikdə 40 çanaq buğda və ya arpa nəzərdə tutulmuş ki, bu da təqribən 40 pud arpa və 45 pud buğda deməkdir. Şamaxıda 1 tağar dedikdə 400 kq-a yaxın çəkisi olan yük başa düşülürdü.

8.Nuzl (və ya nuzul).

Ərəbcə «nuzul» qonağa təklif olunan qida məhsulları deməkdir. Yəni qonaq qarıdan içəri girdikdən sonra ona hansı yeməyi versən, deməli ona «nuzul» təklif edirsən. Ev sahibinin qonaqpərvərliyindən asılı olan «nuzul» Elxanilərin hakimiyyəti dövründə ən ağır mükəlləfiyyətlərdən biri idi. Artıq «allah qonağının» yedizdirilməsi ev sahibinin xeyirxahlığından yox, qonağın həyasızlıq dərəcəsiindən asılı olurdu. Şəhərlərə və kəndlərə gələn çoxsaylı elçilər, məmurlar,

vergiyığanlar və s. rəiyyətlərin evlərində yerləşirdilər. Onların nöqərləri və qulluqçuları da olurdu. «Qonaqlar» kefləri istəyən kimi yeyib içir, sözlən həqiqi mənasında rəiyyətin təsərrüfatını talan edirdilər. Rəiyyət bu mükəlləfiyyət nəticəsində dilənçi kökünə düşürdü. Gəlmələr çox zaman evdə əllərinə keçən qab-qacağı, xalça-palazı da özləri ilə aparırdılar.

Qazan xanın dövründə xüsusi fərmanla dövlət məmurlarının rəiyyət evində yerləşməsinə qadağa qoyulmuşdu, onlar elçixana adlanan xüsusi evlərdə qalırdılar. Lakin sonralar Əbu-Səid dövründə bu fərman öz qüvvəsini itirdi, qonaqların özbaşınalığı çoxlarını ac-yalavac qoydu.

9. Yam, ulaq.

Bu iki vergi növü bir-birilə sıx bağlıdır və onları ayırmaq düzgün olmazdı. «Yam» dedikdə dayanacaqlar, «ulaq» dedikdə yamda saxlanan minik və qoşqu atları başa düşülür. Qazan xanın hakimiyyəti dövründə yollarda hər 3-4 fərsəng (1 fərsəng təxminən 7 km-dir) məsafədə yam tikilmişdi və hər yamda 15 at saxlanılırdı. Dövlət qulluqçuları uzaq yol gedərkən yamlarda atlarını dəyişdirirdilər. Yamda xüsusi işçilər (yamçılar) qulluq edirdilər. Yamların və ulaqların saxlanması üçün xərc tələb olunurdu və əhalidən həm yam, həm də ulaq vergiləri yığılırdı. At çatmadıqda kəndlilərin və hətta yol keçənlərin atlarını zorla əllərindən alırdılar.

10. Bəhrə.

Məhsulun müəyyən hissəsinin vergi kimi alınması «bəhrə» adlanırdı. Sonralar bu vergiyə daha çox malcəhət (malucəhət) deyilsə də, bəzi yerlərdə bəhrə adı saxlanmışdı. Əsasən 20-25 faiz dərəcəsi ilə ödənilən bu verginin dördüdə bir (cahar-yek) adlanan «çərək» forması XX əsrin əvvəllərində davam etmişdi.

11. Şir-baha.

Bu verginin hərfi mənası «süd pulu» deməkdir. Feodalların, onların övladlarının toyu üçün yığılırmış. Məsələn, Xorasan valisinin qızının toyunda əhalini döyə-döyə 50000 dinar pul yığıblarmış. Bu vergi sonrakı dövrlərdə də tətbiq edilmişdir, lakin adı «toypulu» adlanırmış.

Bunlardan əlavə çərik, savəri, ələfə, ulufə, nəzl, bəqaya, tərğu, tusun, nəmari, ternagir, təbğur, tərh, sərane, nefti, urfi, nal-baha, şərab-baha, cizyə, mali-amani, rəsmə-xəzanə, bağ-şumar, xanə-şumar, mal-əs-silah, gərək-yaraq kimi vergi və mükəlləfiyyətlərin tətbiqi barədə Elxanilər dövrünə aid tarixi mənbələrdə göstərilmişdir. Onlardan bəziləri sonrakı dövrlərdə də istifadə olunmuş, bəzilərinin adı dəyişdirilmiş, qalanları isə əhəmiyyətini itirib unudulmuşdur. Məsələn, çərik, cizyə, ulufə və s. vergilər olduğu kimi saxlanmış, sərane, bağ-şumar və mali-amaninin adları uyğun olaraq, sər-şumar, bağbaşı və təzminat olmuşdur. «Şərab-baha» sözü

çaxır pulu mənasını verir; yüksək vəzifəli məmurlara çaxır alınması üçün yığılırmış; şərab islam dininə görə qadağan edilsə də, Elxanilər dövründə bu vergi qüvvədə olub. Lakin sonradan ləğv edilmişdir. Yaxud şüsun adlı vergiyə sonrakı dövr mənbələrində rast gəlinmir; bu vergi məmurların ərzaqla təmin olunması üçün nəzərdə tutulubmuş. Urfi, ternagir, tərğu və s. vergilər də tədricən sıradan çıxmışdır.

5.5. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin vergi islahatları

XV əsrin rəsmi sənədlərindən məlum olur ki, bu dövrdə Azərbaycanda otuzdan artıq vergi və mükəlləfiyyət mövcud imiş. Əsas vergi növü malcəhət (və yaxud bəhrə) adlanırmış. Əldə edilmiş məhsulun beşdə biri vergi kimi yığılırmış. Bundan əlavə kəndlilər həm də istifadə etdikləri suyun müqabilində də bəhrə ödəyirmişlər (bu əlavə bəhrəyə görə arx sahibi məhsulun on beşdə bir hissəsini alırmış). Digər vergilər, məsələn, tamğa, bac, ixracat da kifayət qədər ağır olmuşdur. Tamğa və bac Elxanilər dövründən qüvvədə idi. İxracat isə hərbiçilərin, mülki və ruhani vəzifə sahiblərinin xeyrinə toplanırmış. Maldarlardan bu dövrdə qorçur əvəzinə çobanbəyi adlanan vergi yığılırmış. Yerli inzibatçı məmurlar üçün dərugəki, vergiqoyan məmurlar üçün mumayizane, ruhani başçılar üçün rəsm-əl-vüzarə

vergiləri ödənirmiş. Biyar mükəlləfiyyəti ilə yanaşı feodal ziyafətlərinin təşkili məqsədilə şilənbəha, süfrəbəha və s. mükəlləfiyyətlər də mövcud olmuşdur.

Azərbaycan feodalları yenə də müqatiə (iltizam), yəni vergi toplanmasını icarəyə vermək üsulundan istifadə edirdilər. Onlar özləri adətən şəhərlərdə yaşayırlar, vergiləri xüsusi məmurlar vasitəsilə toplayırlar, əldə etdikləri nemətləri israfçılıqla işlədirdilər.

XV əsrin ikinci yarısında Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən vergi sahəsində mühüm islahatlar apardı. Ölkənin hər yerinə «Qanunnamə» adlandırılan vergi qanunları göndərildi.

Haşiyə. Görkəmli sərkərdə və diplomat Uzun Həsən (1423/24-1478) Ağqoyunlu dövlətinin əsasını qoymuş və 1468-1478-ci illərdə hökmdarlıq etmişdir. O, 1453-cü ildən Diyarbəkirdə Ağqoyunlu tayfa ittifaqına başçı seçiləndən sonra gərgin fəaliyyətə başlamış, 1467-ci ildə Muş vuruşmasında Cahənşahı məğlubiyətə uğradaraq, qısa müddətdə geniş bir ərazini hakimiyyəti altında birləşdirmişdir. Qaraqoyunlu dövlətinin süqutundan sonra mərkəzi Təbriz olan Ağqoyunlu dövlətinin yaradıcısı Uzun Həsən mərkəzləşdirmə siyasəti yeritmiş, güclü ordu yaratmışdı. Nizami ordu sıralarında ölkə əhalisi muzzdlu xidmətə cəlb olunmuşdu. Uzun Həsən Təbrizdə Qeysəriyyə örtülü bazarını, Nəsriyyə adlanan mədrəsə-məscidi və s. ictimai binalar tikdirmişdi.

«Qanunnamə»lərin tam mətni indiyədək qorunub saxlanmasa da, qalan məlumatlardan Uzun Həsənin islahatlarının ümumi xarakteri bəlli olur. O dövrdə «Həsən padşahın qanunları» və ya «Dəsturi Həsən bəy» adlanan bu qanunlar barədə bir tarixi əsərdə belə yazılmışdı:

«Uzun Həsən ədalətli və xeyirxah idi. O, tamğanı ləğv etmək istəyirdi. Lakin əmirləri onunla razılaşmadılar. Sultan tamğanı yarıbayarı azaldıb iyirmidə birə çatdırdı».

«Qanunnamə»lər vergi ödənilməsində qayda yaratmaqla özbaşına yığılan və həmin dövrdə «şiltaqat» adlanan hər cür vergini ləğv etdi. Vilayət ərazisindən keçirilib başqa yerdə satılmaq üçün aparılan mal üçün bac, həmin ərazidə satılan mal üçün tamğa ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Tamğa vergisinin dərəcəsi 5 faiz idi, bac isə bundan qat-qat aşağı dərəcə ilə alınır.

Uzun Həsənin hökmdarlığı dövründə köçəri maldarlar qopçur əvəzinə «rəsmi-yataq» adlanan vergi ödəyirdilər. Bu vergi qopçura və çobanbəyiyə nisbətən yüngül idi. Məsələn, əvvəllər hər yüz baş qoyundan bir qoyun ödənilirdisə, islahatlardan sonra hər 300 baş qoyundan biri ödənilirdi.

«Həsən padşahın qanunları» sonralar Səfəvilər dövründə də ləğv olunmamışdı. Osmanlı imperiyasının bəzi vilayətlərində də bu qanunlardan uzun müddət istifadə edilmişdir.

5.6. Səfəvi qanunlarına görə vergilər və rüsumlar

Şah İsmayıl Xətəinin yaratdığı Səfəvilər dövlətində vergilər və rüsumlar barədə əvvəllər verilmiş qanunlar qüvvədə idi və bu qanunların bəziləri sonradan da cüzi dəyişikliklərlə tətbiq edilirdi.

Həmin dövrdə əsas vergilər torpaq vergiləri olduğundan, torpaqların kimin olmasından bilavasitə asılı idi. Torpaq mülkiyyətinin növlərini göstərək:

- Dövlət torpaqları; bu torpaqlar əraziyi-divani, yəni divana aid ərazi adlanırdı.
- Şah ailəsinin torpaqları; bu torpaqlar əraziyi-xassə, yaxud da ehtiram əlaməti olaraq, əraziyi-xasseyi-şərifə adlanırdı.
- Şərti verilmiş torpaqlar; soyurqal, tiyul və s. adlanan bu torpaqlar hərbi və mülki vəzifəli şəxslərə müvəqqəti və ya həmişəlik verilirdi.
- Xüsusi mülkiyyət torpaqları; belə torpaqlar adətən mülk adlanırdı və nəsilədən nəsilə keçirdi.
- Məscidlərə məxsus torpaqlar; vəqf və ya moqufat adlanan bu torpaqlar din xadimlərinin ixtiyarında idi.
- İcma torpaqları; bu torpaqlar müəyyən yaşayış məntəqəsinin ümumi istifadəsinə verilmişdi.

Torpaq vergisi olan uşr əvvəllər məhsulun onda biri kimi nəzərdə tutulmuşdusa da, sonralar torpağı münbit

olan ərazilərdə, xüsusilə də Azərbaycanın aran zonasında məhsulun dördə biri ödənilirdi. Natural formada olan bu vergi torpaq sahibinə verilirdi. Bundan əlavə, məhsulun on beşdə biri bəhrə və ya malcəhət adlanan vergi kimi alınır. Səfəvilər dövründə bəhrə, bir qayda olaraq, su arxının sahibinə çatırdı.

Maldarlıq və ya qoyunçuluqla məşğul olanlar çobanbəyi vergisi ödəyirdilər.

Bu əsas vergilərdən əlavə, adambaşına alınan vergi (sər-şumare), qeyri-müsəlmanlardan alınan cizyə, qoşunları saxlamaq üçün ulufa, sursat, əsbe-çapar, dövlət məmurlarının xeyrinə toplanan rüsumat, pişkeş, torpaqbasdı (rahdari) və s. vergilər yığılırdı. Bunlardan başqa hərbi qulluq mükəlləfiyyəti olan çərik, dövlət və feodallar üçün görülən biyar və əvrəz mükəlləfiyyətləri tətbiq edilirdi.

Ümumiyyətlə, həmin dövrdə vergi və mükəlləfiyyətlərin sayı 30-dan çox idi.

Səfəvi hökmdarı I Şah Hüseyn dövründə 1699-cu və 1702-ci illər arasında əhali siyahıya alınmışdı və vergilər əvvəlki illərə nisbətə xeyli artırılmışdı.

Sonralar Səfəvi qanunları Osmanlı imperiyasına daxil olan əyalətlərdə də öz gücünü saxlamışdı. Məsələn, Gəncə-Qarabağ əyalətinin və Naxçıvan sancağının 1725-1727-ci illər ərzində tərtib olunmuş və indiyə qədər qorunub saxlanılmış müfəssəl dəftərlərində həmin

ərazilərdə vergi və rüsumların yığılma qaydaları göstərilmişdir. Bu qaydalar Səfəvilər dövrünün qanunları əsasında hazırlanmış qaydalar olduğu göstərilir.

«Gəncə-Qarabağ əyalətinin qanunu» adlanan məlumatdan kiçik bir parçaya diqqət yetirək:

«Əcəm (Səfəvilər) dövründə Aran ərazisində dördə bir uşr və bundan əlavə on beşdə bir bəhrə almaq qayda imiş. Əcəm istilahında bəhrənin mahiyyəti bu imiş: Hər kəndə axan su arxının bir sahibi olarmış; sudan istifadə edən şəxs sahibi ərzə (yəni torpaq sahibinə) dördə bir uşr verdikdən sonra arx sahibinə də on beşdə bir bəhrə verərmiş. Hal-hazırda bəhrə yenə də həmin qayda ilə alınır. Dağ yerlərində olan əkin yerləri Aranla müqayisədə az, məhsuldarsız və yararsız olduğu üçün Əcəm (Səfəvilər) dövründə buralar onda bir uşr və on beşdə bir bəhrə verirlərmiş. Bu da əvvəlki qayda ilə alınır».

Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftərində göstəriləyində görə düyünün dəvə yükündən on dörd para, at yükündən səkkiz para, eşşək yükündən üç para qapan rüsumu alınır. O dövrdə para ən çox işlənen pul vahidi idi və iyirmi para «abbası», qırx para isə «quruş» adlanırdı.

Kərə yağın və balın dəvə yükündən uç abbası, at yükündən bir abbası yarım, eşşək yükündən 10 para qapan rüsumu alınır. Taxıl məhsulları üçün rüsum xeyli

az nəzərdə tutulmuşdu. Buğda, arpa və darının dəvə yükündən 5 para, at yükündən 3 para yarım, eşşək yükündən bir para yarım qapan rüsumu ödənilirdi.

Qarpız yükündən bir qarpız, qovun yükündən bir qovun «subaşılıq» alınmış.

Həmin dəftərdə yüklərdən əlavə olaraq, «xudamiyyə» adlanan gömrük rüsumunun da ödəniliyi göstərilir.

Qaydalara görə ipək üçün «mizani-hərir» vergisi aşağıdakı kimi tutulmuş: Hər gün tərəzidə çəkilən ipək dörd batmandan (batman təqribən 7,7 kq olan çəki vahididir) əskik olarsa, müştəridən hər batman üçün 12 para alınmış; ipək dörd batmandan çox olarsa, hər batman üçün 16 para verilməliymiş; tacirin satın aldığı ipək «divani-həmlə» deyilən 32 batmana bərabər olarsa, yük başına 22 quruş (yəni 880 para) alınmış; deməli, «divani-həmlə» qədər ipəyin hər batmanının vergisi 27 para yarım olurmuş və bu zaman əvvəlki çəkilərdə «xərçi-mizan» adı ilə verilən 12 və yaxud 16 para hesaba daxil edilmirmiş; əgər ipək 32 batmana çatmazsa və 1-2 batman əskikdirsə, onda yük başına əvvəlki halda olduğu kimi 22 quruş deyil, hər batman üçün 32 para alınmış.

Yuxarıda göstərilən verginin dərəcəsini təsəvvür etmək üçün ipəyin hər batmanının satış qiymətini bilmək lazımdır. Həmin dövrdə, yəni XVIII əsrin əvvəllərində Gəncənin qalın ipək növü olan «kənar» 8 quruşdan 12

quruşa, incə ipək növü olan «şərbaf» 18 quruşdan 28 quruşa qədər qiymətə satılmış.

Məsələn, fərz edək ki, «kənar» növündən 30 batman ipəyin hər batmanı 10 quruşa satılır. Onda tacir ipək üçün 300 quruş ödəməlidir. Əgər bu qədər yük 6 dəfəyə çəkilibsə və hər dəfə çəki 4 batmandan yuxarı olubsa, onda ilkin hesablanmış vergi 480 para, yəni 12 quruş olacaq. «Divani-həmlə» çəkisinə çatmayan ümumi yükdən isə hər batman üçün 32 para, yəni cəmisi 24 quruş vergi alınmalıdır. Beləliklə, verginin ümumi məbləği 36 quruş olur. Göründüyü kimi, vergi dərəcəsi 12 faizdir.

Müfəssəl dəftərdə Gəncə şəhərinin müqatiələri də sadalanır. Bunlardan ən böyüyü Gəncə və ona tabe olan yerlərdə fəaliyyət göstərən «Mizani-hərir» müqatiəsidir. Bu müqatiə iltizam üsulu ilə ildə 4020000 ağça ödəyirmiş. Qeyd edək ki, ağça dedikdə 1328-1687-ci illərdə Osmanlı imperiyasında dövriyyədə olmuş gümüş pul başa düşülür. 1687-ci ildə ağça əvəzinə 120 ağça dəyərində olan quruş dövriyyəyə buraxılmış və həmin ildən başlayaraq, maliyyə işlərində ağça sadəcə olaraq, hesablama vahidi kimi istifadə edilmişdir. Bu izahatdan aydındır ki, «Mizani-hərir» müqatiəsi dövlətə ildə 33500 quruş ödəyir və sonra vergiləri yığmağı öhdəsinə götürürmüş.

Digər əsas müqatiələr aşağıdakılardır:

Gömrük, un qapanı və heyvan yemi anbarı müqatiəsi iltizam üsulu ilə ildə 1200000 ağça, yəni 10000 quruş ödəyirmiş.

Gəncə şəhəri və nahiyələrin mirabiyyə müqatiəsi suvarma işlərini həyata keçirmiş və ildə 330000 ağça, yəni 2750 quruş ödəyirmiş.

Gəncə şəhəri və nahiyələrin boyaqxanalarının müqatiəsi ildə 132000 ağça, yəni 1100 quruş ödəyirmiş.

At bazarı müqatiəsi ildə 60000 ağça, yəni 500 quruş ödəyirmiş.

Gəncə şəhəri və nahiyələrin sabunxanalarının müqatiəsi ildə 36000 ağça, yəni 300 quruş ödəyirmiş.

Balıq ovu və ət vergisi müqatiəsi ildə 30000 ağça, yəni 250 quruş ödəyirmiş.

«Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri»ndə göstərilir ki, bu sancaqda 9788 vergi ödəyən xəzinəyə hər il 2629059 ağça vergi verir. O dövrdə qəbul edilmiş qaydaya görə, yaşı 20-dən yuxarı olan bütün kişilərin adı dəftərə yazılmışdır. Vergi verənlərin subay («müçərrəd») və ya evli («bennak») olduqları da göstərilir. Qocalar, xəstələr, şikəstlər, seyidlər və rahiblər vergidən azad olunurdular.

Naxçıvan sancağında pambıq, buğda, arpa, darı, noxud, çəltik, paxla, mərcimək və sair bitkilər yetişdirilir, məhsulun onda birindən ibarət vergi (üşr) ödənilirmiş. Xəzinəyə hər il indi istifadə etdiyimiz çəki

vahidləri ilə 64200 kq buğda, 57425 kq arpa, 6 tondan bir qədər artıq pambıq təhvil verilirmiş.

Müfəssəl dəftərdə müəyyən malların qiymətləri də göstərilmişdir və bu qiymətlər dövriyyədə olan pulun alıcılıq qabiliyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məsələn, o dövrdə 1 paraya 2,5 kq buğda, yaxud 5 kq arpa, yaxud 4 kq noxud, yaxud 0,5 kq pambıq almaq olurmuş.

5.7. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan xanlıqlarında vergilər

İranda Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycan vilayətləri bir-birinin ardınca müstəqilliklərini elan etdilər və xanlıqlar yarandı.

Azərbaycan iqtisadçısı Məhəmmədhəsən bəy Vəlili-Baharlı yazırdı:

«Azərbaycan xanlıqlarının xərcləri xanların təminatına, xanlıq tərəfindən idarə edilməyə, ordunun saxlanmasına, yollar çəkilməsinə və sair işlərə xərclərdən ibarət idi. Bu xərclərin ödənilməsi üçün natural vergilər, şəxsi mükəlləfiyyətlər, iltizam maddələri və başqa pul vergiləri vardı».

Xanlıqlar dövründə əsas vergi ödəyiciləri kəndlilər idilər. Kəndlilərin əksər hissəsini rəiyyət təşkil edirdi. Onlar divan, mülk və vəqf torpaqlarında yaşayırdılar.

Kənd icmasının ayırdığı torpaqları becərən bu kəndlilər məhsulun bir hissəsini feodala, yaxud dövlət xəzinəsinə ödəyirdilər.

Rəncbərin isə torpağı yox idi. O, xanın və ya hər hansı feodalın mülkündə işləyir, cüzi mزد alırdı, yaxud da kənd təsərrüfatı ilə məşğul olub məhsulun az hissəsi (adətən üçdə biri) ilə kifayətlənməli idi.

Elatlar maldarlıqla məşğul olurdular. Onlar tayfa başçılarından asılı idilər.

Azərbaycan xanlıqlarında əsas vergi «malcəhət» (Naxçıvan və Şirvan xanlıqlarında «bəhrə») adlanırdı. Bu verginin həcmi məhsulun və ya gəlirin onda biri ilə üçdə biri arasında dəyişirdi.

Malcəhət (və ya bəhrə) vergisindən başqa əhalidən çöpbaşı, bağbaşı, toypulu, otaqxərci, dişkirəsi, mirzəyanə, kələntərlik, darğalıq və s. vergilər də yığılırdı.

Feodallar otlaqlardan istifadə müqabilində «çöpbaşı» vergisi alırdılar. Bağlardan yığılan məhsulun onda biri natural şəkildə ödənilir və «bağbaşı» adlanırdı.

Kəndlilər hər bir toy üçün haqq ödəyirdilər. Toy kəndlinin öz ailəsində olurdusa, onda o bəyə «toyxərci» verməliydi, bəyin ailəsində olan toy üçün isə kəndlidən «toypulu» tələb edilirdi.

Hər bir kəndli həyətindən «otaqxərci» deyilən vergi də yığılırdı.

Qonşu xanlarla dava etmək üçün hər bir xanın çoxlu əsgəri olurdu, əsgərləri isə rəiyyət öz hesabına saxlamalıydı. Bu mükəlləfiyyətə «dişkirəsi» deyirdilər. Atlar da ac qala bilməzdi. Kəndlilər atlara da arpa verməliydilər. Bu vergi «atarpası» adlanırdı. Xanın dəftərxana işçiləri, inzibati idarəetmənin digər qurumlarının məmurları yeyib içməli, məvacib almalıydılar. Bu xərcləri ödəmək üçün «mirzəyanə», «kələntərlik» kimi vergilər ödənirdi. Bu hələ hamısı deyil. Bəs vergiyığanlar özləri kimin hesabına yaşamalıydılar? Əlbəttə kəndlilərin, yəni vergi ödəyicilərinin hesabına. Bunun üçün ayrıca yığılan «darğalıq» adlı vergi köməyə çatırdı.

Bəs «biyar»? Əvvəlki əsrlərdən üzü bəri yaddan çıxmayan mükəlləfiyyət? Əlbəttə, «biyar» da qalmışdı və üstəlik İranda tətbiq edilən «əvrəz» də. Xanlıqlar dövründə «biyar» ildə 3 gündən 6 günədək, «əvrəz» isə 2 gün olurdu. Biyar zamanı rəiyyət təsərrüfatda cari işlərə (ot biçmək, heyvan otarmaq və s.) cəlb olunurdusa, əvrəz zamanı kəndin bütün əhalisi ya qala divarı hörür, ya körpü salır, ya da feodalın təsərrüfat işlərində birlikdə çalışmalı olurdu.

5.8. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda vergilər

1813-cü ildə bağlanmış Gülüstan, 1826-cı ildə bağlanmış Türkmənçay müqavilələrinə görə Şimali Azərbaycan tamamilə Rusiya tərkibinə daxil edildi. Bu dövrdən başlayaraq, imperiya dağılana qədər Azərbaycanda Rusiya vergiləri tətbiq olunurdu.

Bu dövrdə vergilər iki hissədən ibarət idi:

- Dövlət vergiləri;
- Yerli vergilər.

Dövlət vergilərinə daşınmaz əmlakdan vergi, torpaq vergisi, ticarət vergisi, sənaye vergisi, pul kapitalından vergi və aksizlər aid edilirdi.

Yerli vergilər isə ərazi idarəetmə orqanları tərəfindən müəyyən olunurdu və müvafiq ərazilər daxilində yığılırdı. Ərazi idarəetmə orqanları quberniya, vilayət, şəhər və qəza zemstvoları adlanırdı. Ticarət, sənaye, aksiz vergiləri dövlət vergilərindən əlavə olaraq, yerlərdə də toplanırdı və bundan əlavə həyətbaşı ödənilən tüstü vergisi, faytonçulardan, qəssablardan alınan vergilər, otlaqlardan istifadə üçün vergilər və s. də ödənilməliydi.

Torpaq vergisi güzəştli torpaq sahələri istisna olmaqla bütün torpaq sahələrinə aid edilmişdi. Meşələr üçün də bu vergi alınırdı.

Azərbaycanın yerli müsəlman əhalisi hərbi xidmətdən azad edilmişdi və ona görə 1887-ci ildən etibarən ayrıca vergi ödənirdi. Məsələn, təkcə Bakı quberniyasında əsgəri vergi üçün 1893-cü ildə 158000 rubl ödənmışdi.

Həmin dövrdə aksizli mallara spirtli içkilər, taxta-şalban məmulatı, tütün və tütün məmulatları, şəkər tozu, kibrit, yun, dəri və s. daxil edilmişdi.

Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında vergi müfəttişlikləri yaradılmışdı və bu müfəttişliklərin işçiləri vergi yığılmasına cavabdeh idilər. Vergilərin əsas hissəsini dövlət torpaq vergisi və əsgəri vergi təşkil edirdi. Bunlardan sonra isə ticarət və sənaye fəaliyyətindən vergilər və aksiz vergiləri gəlirdi. Vətəndaşların gəlirlərindən tutulan vergilər ümumi məbləğin cüzi hissəsini təşkil edirdi.

Rusiya hökumətinin 1847-ci il 20 aprel və 28 dekabr tarixli «Kəndli əsasnamələri» torpaq sahibləri ilə kəndlilərin qarşılıqlı münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malik idi. Bu əsasnamələrdən birincisi Şamaxı və Dərbənd quberniyalarının sahibkar kəndlilərinin fəaliyyətinə həsr olunmuşdu. Qeyd edək ki, göstərilən quberniyalara həmin dövrdə Şamaxı, Şuşa, Nuxa, Lənkəran, Bakı, Quba və Dərbənd qəzaları daxil edilmişdi. İkinci əsasnamədə Tiflis quberniyasının Yelizavetpol qəzasındakı Qazax və Şəmşəddin

nahiyələrində yaşayan kəndlilərin vergi və mükəlləfiyyətləri göstərilmişdi. Əsasnamələrdəki qaydalar kəndli mükəlləfiyyətlərinin yerinə yetirilməsi və vergilərin müxtəlif növlərinin ödənilməsi üsullarının şərhindən ibarət idi. Göstərilirdi ki, torpaq sahəsi kəndlinin vəsaiti hesabına becərilirsə, yəni iş heyvanı, kənd təsərrüfatı alətləri və toxum kəndlinindir, istehsal edilən məhsulun onda biri sahibkara verilməlidir. Kəndli pay torpağını sahibkarın vəsaiti hesabına becərir, vergi dərəcəsinin iki dəfə artırılması, yəni məhsulun beşdə birinin sahibkara çatması nəzərdə tutulmuşdu. Əsasnamələrə görə, biyar mükəlləfiyyətinin müddəti 18 gün müəyyən edilmişdi, bu da əvvəlki müddətdən iki dəfə çox idi. Biyarla yanaşı əvrəz də saxlanılmışdı. Maldarların sahibkara çöpbaşı vergisi ödəməsi tələb olunurdu, bu verginin məbləği hər ailə üçün gümüş pulla 4 rubl idi. Bütün bunlardan əlavə, kəndlilər feodala nöqərlər də verməli idilər. Hər 10 həyətdən 1 kişi və hər 15 həyətdən 1 qadın ağanın qulluğunda durmalıydı. Əvvəllər də feodallar kəndliləri nöqər kimi işlədirdilər, lakin kəndli qadının ağaya qulluq etməsi nəzərdə tutulmamışdı. Çar müstəmləkəçilərinin uydurduğu bu mükəlləfiyyət, yəni hər on beş həyətin bir qulluqçu ayırması əhalidə hiddət doğurduğuna görə tezliklə ləğv edildi.

Azərbaycanın Rusiya tərkibində olduğu dövrdə bəzi vergi güzəştləri də nəzərdə tutulmuşdu. Ticarət və sənayenin bir sıra sahələri, məsələn, çörək satışı, malqara ticarəti vergidən azad edilmişdi. Əhali heç bir vergi ödəmədən kənd təsərrüfatı mallarını bazarlarda sata bilirdi. Bunlardan əlavə, din xadimlərinin aldığıları məvaciblərdən vergi tutulmurdu.

1900-cu ildə «Qafqazda xəzinənin xeyrinə toplanan ev başı mükəlləfiyyətlərin ləğvi və bunun əvəzinə dövlət töycü mükəlləfiyyəti və torpaq vergisi haqqında qanun qəbul edildi. Bu qanun 1901-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə mindi. Bu qanuna əsasən aşağıdakılar müəyyən edidi:

- kəndlilərin daimi istifadəsində olan xəzinə torpaqları üçün töycü mükəlləfiyyəti;
- bütün başqa torpaqlar üçün torpaq vergisi;
- yerli zemski vergisi.

Bu qanun verildikdən sonra hər ailədən yığılan vergi bütün Qafqaz üzrə 1900-cu ilədək ildə 1,5 milyon rubl idisə, sonrakı illərdə iki dəfədən çox artdı, yəni 3 milyon manatdan artıq oldu.

Hər bir yeni qanun və qaydanın əvvəlkilərdən daha pis olması artıq o dövrdə ənənəyə çevrilmişdi. Göstərilən qanun da istisna təşkil etmədi, vergi yükünü ağırlaşdırdı.

5.9. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində vergi növləri

1918-ci il mayın 28-də yaradılmış və 1920-ci ilin 27 aprelində süqut etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində tədavüldə dörd valyutadan istifadə olunmuşdur:

1.Çar hökuməti tərəfindən buraxılmış rubllar; bunlar «Nikolayevski» adlandırılırdı.

2.Müvəqqəti hökumətin rublları; bunlara «kerenka» deyilirdi və 1917-ci ildə 20 və 40 rubl dəyərində buraxılmış rus kağız pulları idi.

3.Tiflisdə buraxılmış Zaqafqaziya bonları.

4.Bakıda buraxılmış Cümhuriyyət bonları; bu bonlar 1918-ci il sentyabr 28-də buraxılmışdı və 40 manatı 1 türk lirəsinə bərabər idi; sonralar inflyasiya nəticəsində xeyli dəyərdən düşmüşdü.

Təzəcə müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti müharibə şəraitində, digər dövlətlərin güclü təzyiqi altında fəaliyyət göstərsə də, iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmağa çalışırdı.

Həmin dövrdə dövlət büdcəsi aşağıdakı vergi növləri hesabına formalaşırıdı:

1.Müstəqim vergilər: torpaq vergisi, daşınmaz əmlak vergisi, dövlət gəlir vergisi, sənaye vergisi, kapital qoyuluşundan gəlir vergisi, hərbi mükəlləfiyyət vergisi, notarial vergi.

2.Dolayı vergilər: tütün, papiros kağızları, şəkər, çay məhsullarından, benzin, ağ neft, sürtgü yağları və digər neft məhsullarından vergilər, gömrük rüsumları.

3.Hökumət inhisarlarına aid vergilər: mədən gəliri, poçt gəliri, teleqraf gəliri, meşələrdən, balıq vətəgələrindən, pambıqçılıq təsərrüfatlarından gələn gəlirlər.

4.Möhür haqqı: məhkəmə, kargüzarlıq və sənəd yazışmalarından gəlirlər.

Həmin dövrdəki ağır iqtisadi vəziyyəti Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Nazirlər Şurasının sədri Nəsiyyə Usubbəyova 1919-cu ilin 29 iyununda yazdığı məktubdan da görmək mümkündür.

Məktubdan bəzi parçalar aşağıda verilmişdir:

«Zənnimcə elə bir şərait yaranıb ki, bu şəraitdə mən sizin diqqətinizi hökumətin fəaliyyət mərkəzindən kənar qalan bir sıra mühüm məsələlərə - maliyyə və iqtisadi siyasət məsələlərinə cəlb etmək istəyirəm...

Son aylarda bizim pullarımızın məzənnəsi aşağı düşmüşdür. Manat Qərbi Avropa bazarında 2 qəpikdən az dəyərləndirilir; hətta dağılmış Rusiya imperiyasının və mövcud olmayan Kerenski hökumətinin pulları da Azərbaycanın paytaxtında 3,4 və 5 dəfə artıq qiymətə malikdir.

Mal ixracına qoyulmuş qadağalar milli valyutanın tamamilə qiymətdən düşməsinə gətirib çıxarmışdır.

İdxal-icrac əməliyyatları üzərində sərt nəzarət, mal mübadiləsinin məhdudlaşdırılması sərmayə sahiblərinə ciddi ziyan gətirir».

H.Z.Tağıyev ölkənin iqtisadi inkişafı üçün təcili tədbirlər görməyi təklif edirdi.

Lakin həm bu təkliflər, həm də hökumətin nəzərdə tutduğu tədbirlər yerinə yetirilməmiş qaldı. Bolşeviklərin rəhbərliyi altında rus qoşunları respublikanın cəmisini 23 ay davam etmiş müstəqilliyinə son qoydu.

5.10. Sovet hakimiyyəti dövründə vergilər

Azərbaycanda 1920-ci il aprelin 28-də Sovet hakimiyyəti quruldu. Əhali yağışdan çıxıb yağmura düşdü, rus imperiyasını Sovet imperiyası əvəzləmişdi.

Rus ordusu Bakını işğal etdiyi gündən onun bütün xərcləri xalqın üzərinə düşmüşdü. Onsuz da taxıl çatışmırdı. Məsələn, 1920-ci ildə ölkədə taxıl çatışmazlığı 9 milyon pud idi. Buna baxmayaraq, ilk növbədə əsgərlər çörəklə təmin olunurdu. Paltar və ayaqqabı tapmaq müşkül bir işə çevrilmişdi. Əhali çılpaq və ayaqyalın idi. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin fabriki parça ilə yalnız ordunu təchiz edə bilirdi. İstehsal olunan ayaqqabıların 75 faizi əsgərlərə verilirdi.

XI Qızıl Ordunun bir hissəsi Gürcüstana aparıldı. Orada Sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan bir ay sonra

əsgərlərin yenidən Azərbaycana qaytarılması planlaşdırılırdı. Lakin vəziyyətin ağırlığını görüb Bakıda yaradılmış yeni hökumət Moskvadan xahiş etdi ki, heç olmazsa gedən ordu hissələri geri qaytarılmasın. N.Nərimanov, D.Bünyadzadə və A.Serebrovskinin imzası ilə Moskvaya göndərilmiş teleqramda yazılmışdı:

«Azərbaycan kəndliləri və fəhlələri on ay ərzində XI Qızıl Ordunun yerləşdirilməsinin bütün ağırlığını çəkmişlər. Kəndlilər və fəhlələr pis qidalanırlar, pis geyinirlər və onların vəziyyəti ümitsizdir».

Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi bürosu məsələni müzakirə edib ordunun Gürcüstanda saxlanması və xaricdən taxıl gətirilməsinin sürətləndirilməsi qərarını verdi.

Moskvada 1917-ci ilin oktyabrında baş vermiş çevrilişdən sonra «hərbi kommunizm» adlandırılan siyasət yeridilirdi. Hər şey ordunun nəzarətində idi və əhalinin əlində nə vardısı, demək olar ki, hamısı alınırdı. İmperiyanın hər yerində achiq hökm sürürdü. İqtisadiyyatın bərhad vəziyyətini görən mərkəzi hökumət 1921-ci ilin yazından başlayaraq, ölkədə yeni iqtisadi siyasətə keçməyə başladı. İşğal olunmuş Azərbaycanda da bu siyasət nəticəsində ərzaq sapalağı ərzaq vergisi ilə əvəz olundu. Ərzaq vergisi ödənildikdən sonra qalan məhsul kəndlinin ixtiyarında qalırdı. Ona bu məhsulu satmağa da icazə verilirdi. Lakin Azərbaycan

onsuz da taxıl ilə özünü təmin edə bilmədiyindən, ərzaq vergisi ləğv edildi. Neftə görə Rusiya Bakını çörəklə təmin etməyi öhdəsinə götürdü.

Lakin bu vergi güzəştinin ömrü az oldu. 1921-ci ilin mayında Azərbaycanın I Sovetlər qurultayı ərzaq vergisi əvəzinə «çanaq» adlanan könüllü natural rüsum tətbiq etmək barədə qərar verdi. Bu rüsum hər təsərrüfatdan 20 girvənkə taxıldan ibarət idi. Bir il sonra - 1922-ci ildə isə ərzaq vergisi yenidən bərpa olundu. Bu barədə dekreti 1922-ci ilin may ayının 3-də Azərbaycanın II Sovetlər qurultayı təsdiq etdi. Ukrayna və Rusiyanın taxıl əkilən rayonlarında həmin il quraqlıq baş vermişdi. Ümumi əhalisi 90 milyona qədər olan 40 quberniyada aclıq idi. Aclıq çəkənlərə yardım üçün Azərbaycan nəzərdə tutulmuş 1 milyon pud taxıl əvəzinə 2 milyon pud taxıl ödədi. Bu, respublikada yığılmış taxılın 6,74 faizini təşkil edirdi.

1930-cu ildən başlayaraq, Sovet İttifaqında vergilərin əhəmiyyəti getdikcə azalmağa başladı. Sovet dövlətinin gəliri vergilər hesabına deyil, ümumi milli məhsulun birbaşa məcburi alınması hesabına formalaşır. Müəssisələr üçün iki növ vergi ödənişi - dövriyyə vergisi və mənfəətdən ayırmalar təyin edilmişdi. Fondlara normativ ayırmalar istisna olmaqla, sənaye və ticarət müəssisələrinin bütün mənfəəti büdcəyə keçirilirdi. Əhalidən tutulan vergilərin dövlət büdcəsində payı

olduqca cüzi idi. 1980-ci illərin ortalarında Sovet İttifaqının büdcəsinin gəlir hissəsinin 90 faizindən çoxu xalq təsərrüfatından daxil olan vəsaitlər hesabına formalaşırdı. Əhalidən tutulan vergilərin xüsusi çəkisi isə cəmi 7-8 faiz təşkil edirdi.

6.Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi

Qanunla müəyyən edilmiş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər bir kəsin borcudur. Hər kəs qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar olmadan və qanunda göstərilmiş həcmdən əlavə vergilər və başqa dövlət ödənişləri ödəməyə məcbur edilə bilməz.

Azərbaycan Respublikasının
Konstitusiyası, maddə 73

6.1.Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin xüsusiyyətləri

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi 1991-ci ildən müstəqil inkişaf yoluna, bazar münasibətlərinə keçid dövründən sonra təşəkkül tapmışdır. Keçən illər ərzində vergi qanunvericiliyində əsaslı dəyişikliklər aparılmış, respublikanın vergi sisteminin inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemlərinin səviyyəsinə çatdırılması sahəsində ciddi işlər görülmüşdür.

Vergi Məcəlləsinə əsasən respublikamızda aşağıdakı vergilər müəyyən edilmişdir:

- dövlət vergiləri;
- muxtar respublika vergiləri;
- yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri).

Dövlət vergiləri ölkəmizin bütün ərazisində ödənilir. Bu vergilər aşağıdakılardır:

- fiziki şəxslərin gəlir vergisi;
- hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan başqa);
- əlavə dəyər vergisi;
- aksizlər;
- hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;
- hüquqi şəxslərin torpaq vergisi;
- yol vergisi;
- mədən vergisi;
- sadələşdirilmiş vergi.

Muxtar respublika vergiləri dedikdə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qanunları ilə müəyyən edilən və Naxçıvan Muxtar Respublikasında ödənilən vergilər nəzərdə tutulur. Muxtar respublika vergilərinə yol vergisi istisna olmaqla bütün başqa dövlət vergiləri aiddir.

Yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) bələdiyyələrin qərarlarına əsasən tətbiq edilən və bələdiyyə ərazilərində ödənilən vergilərdir. Bu vergilər dörd cür olur:

- fiziki şəxslərin torpaq vergisi;

- fiziki şəxslərin əmlak vergisi;
- yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi;
- bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisi aşağıdakı qaydada tutulur: Aylıq gəlirin 100000 manatınadək vergi tutulmur; 100000 manatdan 1000000 manatadək hissəsindən 12 faiz, 1000000 manatdan 5000000 manatadək hissəsindən 25 faiz, 5000000 manatdan artıq hissəsindən isə 35 faiz vergi tutulur.

Hüquqi şəxs statusunda yaradılmış müəssisə və təşkilatlar mənfəətlərindən 25 faiz dərəcəsi ilə vergi ödəyirlər.

Əlavə dəyər vergisinin dərəcəsi hər vergi tutulan əməliyyatın və hər vergi tutulan idxalın dəyərinin 18 faizidir.

Hüquqi şəxslərin əmlak vergisinin dərəcəsi əmlakın orta illik qalıq dəyərinin 1 faizi müəyyənləşdirilmişdir.

Fiziki şəxslərin əmlak vergisinin dərəcəsi əmlakın orta illik qalıq dəyərinin 1 faizi müəyyənləşdirilmişdir.

Fiziki şəxslərin əmlak vergisi onların xüsusi mülkiyyətində olan binaların inventarlaşdırılmış dəyərindən tutulur. Bu dəyər aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləğinin 300 mislinədək olduqda vergi

tutulmur, 300 mislindən çox olan məbləğdən isə 0,1 faizlə vergi tutulur.

İcməli spirt, pivə və spirtli içkilərin bütün növləri, tütün məmulatları və neft məhsulları aksizli mallardır. Aksizlərin dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir.

Sadələşdirilmiş vergi əldə edilən vəsaitin məbləğindən (ümumi hasilatın həcmindən) və satışdankənar gəlirlərdən Bakı şəhərində 4 faiz, digər şəhər və rayonlarda, habelə Naxçıvan Muxtar Respublikasında 2 faiz dərəcə ilə hesablanır.

6.2. Azərbaycan Respublikasının dövlət vergi orqanları

Azərbaycan Respublikasında vergi xidməti 1990-cı ilin iyul ayında Respublika Maliyyə Nazirliyinin tərkibində yaradılmış, 1991-ci ilin oktyabrında isə həmin nazirliyin tərkibindən çıxarılaraq, müstəqil orqan – Azərbaycan Respublikası Baş Dövlət Vergi müfəttişliyi kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 11 fevral 2000-ci il tarixli fərmanı ilə bu müfəttişliyin bazasında ölkədə vergi siyasətinin həyata keçirilməsini, dövlət büdcəsinə vergilərin və digər daxilolmaların vaxtında və tam yığılmasını tam edən və bu sərədə dövlət nəzarətini

həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyət orqanı - Vergilər Nazirliyi yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin strukturuna Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzi, İri vergi ödəyiciləri ilə iş üzrə Departament, Vergi cinayətlərinin ibtidai araşdırılması Departamenti, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Vergilər Nazirliyi, Bakı şəhəri Vergilər Departamenti və 12 idarədən ibarət Ərazi vergi idarələri daxildir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının şəhər və rayonları üzrə Vergilər idarə və şöbələri Naxçıvan Muxtar Respublikasının Vergilər Nazirliyinə tabedir. Bakı şəhəri Vergilər Departamentinin isə 3 filialı (Yasamal, Binəqədi və Nizami filialları) var.

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin mərkəzi aparatının idarə və şöbələrinin strukturu aşağıdakı kimidir:

Vergilər Nazirinin aparatı

Nazirin köməkçisi;
İctimaiyyətlə əlaqə şöbəsi;
Monitorinq şöbəsi;
Protokol şöbəsi;
Qəbul şöbəsi;
Dəftərxana və arxiv şöbəsi.

Vergi siyasəti və strateji araşdırmalar Baş İdarəsi

Qanunvericilik və metodologiya İdarəsi

Qanunvericilik və onun tətbiqi şöbəsi;

Metodologiya və inkişaf şöbəsi.

Beynəlxalq vergi münasibətləri İdarəsi

Daxili nəzarət Baş İdarəsi

Təşkilat şöbəsi;

Şəxsi heyətlə iş üzrə şöbə;

Vergi orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət şöbəsi.

Vergi ödəyicilərinin auditi Baş İdarəsi

Rezident hüquqi şəxslərin auditi şöbəsi;

Fiziki şəxslərin auditi şöbəsi;

Əlavə dəyər vergisinin auditi şöbəsi;

Xarici investisiyalı müəssisələrin auditi şöbəsi;

Maliyyə təşkilatlarının auditi şöbəsi.

İqtisadi təhlil və uçotun təşkili İdarəsi

Uçot və operativ təhlil şöbəsi;

İqtisadi təhlil və proqnozlaşdırma şöbəsi;

Vergi ödəyicilərinin uçotununun təşkili şöbəsi;

Xüsusi məlumat şöbəsi;
Qiymət informasiyası şöbəsi.

Vergi ödəyicilərinə xidmət İdarəsi

Monitorinq şöbəsi;
Vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması işinin təşkili şöbəsi.

Operativ nəzarət İdarəsi

Sahə nəzarətinin təşkili şöbəsi;
Operativ nəzarətin təşkili şöbəsi;
Aksiz markalarının tətbiqinə nəzarətin təşkili şöbəsi.

Vergi borclarının məcburi alınması işinin təşkili İdarəsi

Vergi borclarının məcburi alınması şöbəsi;
Məhkəmə aidiyyəti üzrə işlərin təşkili şöbəsi.

Kadr siyasəti və hazırlığı İdarəsi

Kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi şöbəsi
Kadr hazırlığı şöbəsi.

Hüquqi təminat şöbəsi Maliyyə Təsərrüfat İdarəsi

Maliyyə şöbəsi;
Təsərrüfat şöbəsi;
Mühasibatlıq.

İnformasiya texnologiyası və resursları şöbəsi

Xüsusi işlər üzrə bölmə

Respublikamızda vergi xidmətinin mərkəzləşdirilmiş sistemi kimi qurulması vahid vergi siyasətinin həyata keçirilməsinə imkan verir.

Dövlət gömrük orqanları mallar Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhəddindən keçirildikdə, vergilərin tutulması sahəsində Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinə, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi və digər qanunları ilə müəyyən edilmiş hüquq və vəzifələri həyata keçirirlər.

6.3.Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi

Azərbaycanda hal-hazırda tətbiş edilən vergi sistemi iqtisadiyyatın yenidən qurulması və bazar münasibətlərinə keçid ilə əlaqədar təşəkkül tapmışdır. Müstəqilliyin ilk illərində vergi qanunvericiliyinin

olmaması, hüquqi tənzimləmədə təcrübəsizlik özünü göstərirdi. Lakin dünya iqtisadiyyatında geniş yayılmış vergitutma sistemlərinin uzun illər ərzində sınaqdan çıxarılmış formaları məlum idi və onlardan istifadə respublikamızın vergi sistemində istifadə edilməsi mühüm rol oynadı. Ötən illər ərzində bazar münasibətlərinin inkişafı da qanunvericilikdə əsaslı dəyişikliklərə səbəb oldu və respublika vergi sisteminin inkişaf etmiş ödəmələrin vergi sistemlərinin səviyyəsinə çatdırılması sahəsində mühüm işlər görüldü. Bu işlərin ən əhəmiyyətli isə Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 11 iyul tarixli qanunu ilə Vergi Məcəlləsinin təsdiq edilməsidir.

2001-ci ilin yanvar ayının 1-dən qüvvəyə minmiş Vergi Məcəlləsi ölkəmizdə normal vergi sisteminin əsasını qoydu. Lakin bütün ölkələrdə olduğu kimi, respublikamızda da aparılan vergi siyasəti bu qanunvericilik aktına müəyyən dəyişikliklərin mütəmadi qaydada edilməsi zərurətini doğurur. Sonrakı illərdə Məcəlləyə əlavələr və dəyişikliklər bu zərurətdən irəli gəlmişdir.

Müasir dünya təcrübəsində vergi ödəyicilərinin vergi yükünün dəyişdirilməsi, vergitutmanın hər hansı forma və vasitəsinin digəri ilə əvəz edilməsi, bu və ya digər vergilərin yayılma sahəsinin dəyişdirilməsi, vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi və ya ləğvi, vergi

dərəcələrinin fərqləndirilmiş sisteminin daxil edilməsi kimi üsullardan istifadə olunur. Vergi islahatları aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- ümumi məqsədyönlülük;
- sadəlik;
- fiskal səmərəlilik;
- vergidən yayınma meyllərinin aradan qaldırılması;
- universallıq;
- ictimai faydalı fəaliyyət növlərinin inkişafının stimullaşdırılması və zərərli fəaliyyət növlərinin qarşısının alınması;
- büdcə və vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin inflyasiyadan müdafiəsi.

Respublikamızda aparılan vergi islahatlarında da bu üsullar və prinsiplər nəzərə alınır.

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində son illərdə aparılan islahatların əsas məqsədi yeni istehsal-mülkiyyət münasibətləri şəraitində ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin potensial imkanlarından istifadənin səmərəliliyini artırmaqdan, onların dinamik inkişafını təmin etməkdən, kiçik və orta sahibkarlığın formalaşmasına, ümumən iqtisadi sistemdə işgüzarlığı, çevikliyi, təşəbbüskarlığı stimullaşdırmaqla bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişafa şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra yaranmış vergi sistemində ölkəmiz üçün tamamilə yeni

olan vergi növü – əlavə dəyər vergisi aksizlərlə birlikdə dövrüyyə vergisini əvəz etdi. Bu verginin dərəcəsi əvvəlcə 28 faiz nəzərdə tutulsa da, sonralar tədricən azaldıldı və Vergi Məcəlləsində onun dərəcəsi hər vergi tutulan əməliyyatın və hər vergi tutulan idxalın 18 faizini təşkil edir. Son üç ildə bu dərəcə dəyişdirilməmişdir.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin dərəcələri isə Vergi Məcəlləsi qəbul edildikdə gəlirlərin məbləğindən asılı olaraq, 0,12, 20,25, 30, 35 faiz dərəcələri ilə tutulurdusa, sonrakı düzəlişlərdə bu dərəcələrin sayı azaldılmışdır. 2003-cü ildən 0,12 25, 35 faiz dərəcələri, 2004-cü ildən isə dərəcələri ilə vergi hesablanır.

Hüquqi şəxslərin mənfəətindən əvvəlcə 27 faiz dərəcəsi ilə vergi tutulurdusa, sonra bu dərəcə 25 faiz olmuşdur. Hal-hazırda isə mənfəət vergisinin dərəcəsi 24 faizdir.

Vergi islahatlarının səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədilə Vergilər Nazirliyinin strukturunda da bir sıra dəyişikliklər aparılmışdır.

Vergilər Nazirliyinin Mərkəzi aparatında 2000-ci ildə Vergi siyasəti və strateji araşdırmalar Baş İdarəsi, Vergi borclarının məcburi alınması işinin təşkili İdarəsi və Operativ Nəzarət İdarəsi təşkil edilmişdir. 2001-ci ildə mərkəzi aparatın iki idarəsinin bazasında İri vergi ödəyiciləri ilə iş üzrə Departament yaradılmışdır. 2002-ci ildə vergi idarəçiliyinin təkmilləşməsi sahəsində radikal

tədbirlər həyata keçirilmiş, struktur bölmələri işçilərinin sayı xeyli azalmışdır. Əvvəllər mövcud olan 62 yerli idarə orqanı əvəzinə respublikanın bütün rayonlarını əhatə edən 12 yeni ərazi vergilər idarəsi təşkil edilmiş, həmçinin Bakı şəhər Baş Vergilər İdarəsi və paytaxtın 11 rayon idarəsi ləğv olunaraq, yeni vergi orqanı – Bakı şəhər Vergilər Departamenti və onun tərkibində 3 filial yaradılmışdır.

Vergilər Nazirliyində struktur islahatları həm də yüksək peşə hazırlığına və ixtisas səviyyəsinə malik kadrların olmasını tələb edir. Bu məqsədlə Nazirliyin Tədris Mərkəzi yaradılmışdır və hazırda səmərəli fəaliyyət göstərir.

7. Azərbaycanca vergi mədəniyyətinin səviyyəsinin yüksəldilməsi tədbirləri

Vergilər – mədəni cəmiyyətdə yaşamaq imkanı qazanmağımız üçün ödədiyimiz qiymətdir.

Oliver Uendell Holms

7.1. Vergi maarifləndirilməsi – günün tələbidir

Vergi ödəyicilərinin vergi qanunvericiliyinə könüllü əməl etmə səviyyəsinin artırılması hazırda bütün dünyada strateji məqsəd kimi qarşıda durur. Bu isə əslində vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsi deməkdir.

Sovet hakimiyyəti illərində vergilər dövlətin maliyyə ehtiyatlarının əsas mənbəyi kimi qəbul edilmədiyindən, Azərbaycanda da digər sovet respublikalarında olduğu kimi vergi sistemi yalnız müstəqillik qazanıldıqdan sonra formalaşmağa başladı. Vergilərin dövlətçilik üçün əhəmiyyəti, vergi vermə və vergi yığma ənənələri tamamilə unudulmuşdu. Ona görə də vergilər sahəsində maarifləndirmə, əhaliyə bu barədə zəruri olan məlumatın çatdırılması daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başladı.

Bütün dünya ölkələrində dövlət mülkiyyət hüququnu qorumaqla bazar iqtisadiyyatının inkişafını təmin edir və

bu işin yerinə yetirilməsi üçün vergilər yığılır. Hər bir şəxs ödəməli olduğu verginin məbləğini, ödənilmə müddətini dəqiq bilməlidir. Lakin vergi sistemi də vergi qanunvericiliyi müəyyən dövrdə ləğv olunmuş ölkələrdə bu sistem və qanunvericilik yenidən yaranmağa başlayan vaxtdan etibarən müvafiq informasiya əhaliyə çatdırılmalıdır və bu yalnız təkcə vergi ödəyicilərinə aid olmamalıdır. Hər bir məktəbli də potensial vergi ödəyicisidir və onun da vergilər barədə müəyyən məlumatının olması daha yaxşıdır.

Hətta bazar iqtisadiyyatı yüksək səviyyəyə çatmış ölkələrdə də vergi təbliğatına xüsusi diqqət yetirilir, vergilər barədə kitablar, məcmuələr, dərsliklər, almanaxlar buraxılır, kütləvi informasiya vasitələrindən bu məqsədlə geniş istifadə olunur.

Respublikamızda da vergi maarifləndirməsi getdikcə genişlənir və indiyə qədər bu sahədə müəyyən işlər görülmüşdür.

Gənc nəslin, o cümlədən də orta məktəb şagirdlərinin vergilər barədə biliklərini artırmaq, gələcəyin vergi ödəyicilərinə vergi mədəniyyətini aşılamaq məqsədilə iki dərs vəsaiti nəşr edilmişdir. Bunlardan biri «Vergilərin əhəmiyyəti və ya yeddi nağıl axşamı» adlanır və orta ümumtəhsil məktəblərinin III-V siniflərində tədris olunmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Rəngli illüstrasiyalı, sadə və oxunaqlı dildə yazılmış,

nəfis şəkildə tərtib edilmiş bu kitabda yeddi hissədən ibarət nağıl verilmişdir. Lakin bu nağıl adi nağıllardan fərqlənir. Burada ənənəvi formada cırtıdan, div, ifritə, şah, pəhləvan əsas personajlar olsa da, vergilər, dövlət xəzinəsinə gəlirlərin yığılması, vəsaitin necə xərclənməsi, büdcə, maliyyə, emissiya, inflyasiya və s. barədə uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun məlumat da verilmişdir.

Orta ümumtəhsil məktəblərinin VI-VIII sinifləri üçün nəzərdə tutulmuş «Vergilər» dərsləri vəsaitində məktəblilər respublikamızda tətbiq olunan vergilər, onların hesablanması və ödənilməsi qaydaları ilə tanış olmaq imkanı qazanmışlar.

Respublikamızda uşaqların vergiyə dair biliklərini aşkara çıxarmaq məqsədilə 2003-cü ildə Uşaq-Gənclər Yaradıcılıq Sarayının «Uşaq dünyası» qalereyasında Uşaqların Beynəlxalq müdafiə gününə həsr olunmuş «Vergi uşaqların gözü ilə» mövzusunda rəsm müsabiqəsi keçirilmişdir. Qaliblərə diplom və hədiyyələr təqdim edilmişdir.

Daha ardıcıl və mükəmməl təhsil ali məktəbdə verildiyinə görə bu təhsil ocaqlarında vergilər haqqında dərslərə, dərsləri vəsaitlərinə böyük ehtiyac hiss olunmaqdadır. Yaranmış boşluğu aradan qaldırmaq üçün respublikamızda mühüm işlər görülür, vergitutmanın və vergi sisteminin nəzəri məsələlərinə həsr olunmuş

kitablar nəşr edilir. Bu kitablardan «Vergi sistemi» dərs vəsaitini, «Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları» dərsliyini və «Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr» monoqrafiyasını misal göstərmək olar.

7.2.Vergi ödəyicilərinə xidmət sahəsində görülmüş işlər

Vergi ödəyicilərinin böyük əksəriyyəti qanunla müəyyən edilmiş vergiləri könüllü ödəməkdən yayınmır. Lakin bütün ölkələrdə olduğu kimi, respublikamızda da onlar məlumatsızlıqdan, bəzən də təcrübəsizlikdən müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar. Vergilərin hesablanması, bəyannəmələrin tərtib edilməsi, ödəmələrin nə zaman və hansı formada həyata keçirilməsi, vergi güzəştlərindən istifadə və s. problemlər barədə ödəyicilərə məsləhət vermək vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur.

Respublikamızda son illərdə vergi sistemində aparılan islahatların mühüm istiqamətlərindən biri vergi ödəyiciləri ilə münasibətlərin yenidən qurulmasıdır. Vergi ödəyiciləri isə, məlumdur ki, üç cür olur:

- vergi öhdəliklərinə tam əməl edənlər;
- vergi öhdəliklərinə qismən əməl edənlər;
- vergidən yayınanlar.

Ödəyicilər fərqli vergi mədəniyyətinə malik olsalar da, onların hamısına münasibət ədalətli və qərəzsiz olmalıdır. Lakin verginin məcburi ödəmə olduğu heç vaxt unudulmamalıdır: vergi ödəyicilərinə xidmət və vergi maarifləndirilməsi səmərə vermədikdə, vergi məcburi qaydada alınmalıdır.

Vergi ödəyiciləri ilə əlaqələri tənzimləmək və inkişaf etdirmək məqsədilə respublikamızın Ərazi Vergi İdarələrində vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması və vergi təbliğatı işi yüksək səviyyədə təşkil edilmişdir. Ərazi Vergi İdarələrində digər işlərlə yanaşı vergilərin hesablanması və ödənilməsi, müəyyən edilmiş hesabat formalarının doldurulması qaydalarının, vergi ödəyicilərinin hüquq və vəzifələrinin izahı həyata keçirilir, vergi mədəniyyətinin və intizamının formalaşdırılması istiqamətində vergi siyasəti və vergi qanunvericiliyinin təbliği təşkil edilir. Vergi qanunvericiliyində edilən dəyişikliklər barədə vergi ödəyicilərinə mütəmadi olaraq məlumat verilir.

2002-ci ilin dekabrında Vergilər Nazirliyinin mərkəzi aparatında Vergi ödəyicilərinə xidmət şöbələri yaradılmışdır. Məlumatlandırma və effektiv nəzarət vergi intizamının yaranmasına və vergilərin vaxtında ödənilməsinə səbəb olur; bu isə mədəni ölkədə yaşayan, qanunlara riayət edən vətəndaşın həyat tərzinə çevrilir.

Beləliklə, xidmət sahəsində işləyən vergi işçilərinin üzərinə nə qədər böyük məsuliyyət düşdüyü aydındır.

2003-cü ilin yanvar ayında Vergilər Nazirliyində ABŞ Dövlət Xəzinədarlığının vergi inzibətçiliği üzrə məsləhətçisinin iştirakı ilə «Vergi ödəyicilərinə xidmət işinin konsepsiyası» hazırlanmışdır və bu sənəd vergilər sahəsində xidmət işinin lazımi səviyyədə qurulmasına imkan vermişdir.

Respublikamızda vergi ödəyicilərinin operativ şəkildə məlumatlandırılması üçün informasiya bülletenləri və bukletlər nəşr edilir. Vergilər Nazirliyinin internet saytı yaradılmışdır və bu sayt məlumatlar əldə etmək, vergi qanunvericiliyinə aid suallar vermək imkanı yaradır ki, bunun nəticəsində ödəyicilər sorgularına dəqiq və operativ cavab alırlar.

Bunlardan əlavə vergi orqanları tərəfindən vergi qanunvericiliyinin izahı və tətbiqi ilə əlaqədar olaraq, seminarlar, məşğələlər, brifinqlər, səyyar məlumatlandırma xidməti tədbirləri təşkil edilir.

Vergi orqanlarında xidmət strukturları iş vaxtının istənilən anında vergi ödəyicilərini qəbul edir, lazımi izahat işləri aparır və yazılı müraciətlərə baxırlar.

Müraciətlər, şikayətlər dünyada həmişə olmuşdur və mədəni ölkələrdə onlara daha diqqətlə yanaşırlar. Hələ VII əsrdə Yaponiyada qəbul edilmiş qanunda maddələrdən biri belə idi:

«Hər məmura gündə minlərlə ərizə gətirilə bilər; onları oxumaqla kifayətlənmək olmaz; bəlkə kim isə çıxılmaz vəziyyətdədir, nə edəcəyini bilmir, ağıllı məsləhətə ehtiyacı var».

Respublikamızın vergi orqanlarının işçiləri də əsasən ödəyicilərə qanunların müddəaları barədə məlumat verir, öz məsləhətləri ilə onlara kömək göstərməyə çalışırlar.

Vergi qanunvericiliyi sahəsində vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsi, vacib xəbərlərin operativ və kütləvi şəkildə yayılması, vergi təbliğatının təşkili və digər məsələlərdə kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə etmək çox böyük fayda verir. Bununla bağlı kütləvi informasiya vasitələri, o cümlədən televiziya kanalları ilə müntəzəm əməkdaşlıq artıq ənənə şəklini almışdır «Spase» televiziya kanalının «Ekonomiks», ANS televiziya kanalının «Gəlir hara gedir?» proqramlarında vergi qanunvericiliyinə və vergi sistemində aparılan islahatlara dair çıxışlar göstərilir, dövrü mətbuatda vergilər barədə məqalələr dərc olunur. Qısa operativ məlumatın çatdırılması üçün televiziya reklamları hazırlanır və efirə verilir.

Vergilər Nazirliyinin 12 fevral 2000-ci il tarixdən nəşrə başlamış həftəlik «Vergilər» qəzeti vergilərə dair yeniliklərin, xəbər və şərhlərin oxuculara çatdırılmasında səmərəli fəaliyyət göstərir.

«Azərbaycanın vergi xəbərləri» jurnalı Vergilər Nazirliyinin Kollegiyasının 14 aprel 2003-cü il tarixli qərarına əsasən təsis edilmiş və həmin ilin iyul ayından nəşrə başlamışdır. Aylıq buraxılaq bu jurnalın əsas məqsədi vergi təbliğatı və maarifləndirmə işini gücləndirmək, vergi qanunvericiliyinin mahiyyəti və tətbiqi ilə bağlı vergi ödəyicilərini maraqlandıran məsələləri geniş işıqlandırmaq, vergiödəmə mədəniyyətinin formalaşmasına yardım göstərməkdir.

7.3. Yüksək ixtisaslı vergi mütəxəssislərinin hazırlanması tədbirləri

Nizami Gəncəvi yazmışdır:

Bir elmi öyrənmək istədikdə sən,
Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən.

Bu beyt hamıya, o cümlədən də vergi mütəxəssislərinə aiddir.

Vergi orqanlarında işləyən işçilər dərin biliyə malik, xidmət şərəfini yüksək tutan mütəxəssislər olmalıdır. Bu cür mütəxəssislərin hazırlanması üçün respublikamızda müəyyən tədbirlər həyata keçirilir.

Məlumdur ki, insan bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək üçün müvafiq təhsil almalıdır. Ona görə

Vergilər Nazirliyinin təşəbbüsü və Təhsil Nazirliyinin vəsatəti ilə Nazirlər Kabinetinin 9 yanvar 1997-ci il tarixli qərarında «Ali və orta ixtisas təhsili istiqamətlərinin və ixtisaslarının siyahısı»na vergi sahəsində kadrların hazırlanması məqsədilə yeni ixtisaslar daxil edilmişdir. Ümumiqtisad istiqaməti üzrə «Vergilər və vergitutma», «Vergi işinin təşkili» ixtisasları ali təhsilin bakalavr pilləsində nəzərdə tutulur. Həmin ilin may ayının 20-də imzalanmış qərarla təsdiq edilən «Magistr proqramlarının siyahısı»nda isə iqtisadiyyat istiqaməti üzrə yeni «Vergi və vergiqoyma» kafedrası 2001-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır.

2003-cü ildə həm bakalavr, həm də magistr pilləsində vergilərə aid ixtisasların ilk buraxılışı olmuşdur. Tədris prosesində fərqlənən və Universiteti əla qiymətlərlə bitirən məzunlar kafedranın təqdimatı ilə Vergilər Nazirliyində test üsulu ilə keçirilmiş müsabiqədə iştirak etmişlər və onlardan 10 nəfəri yüksək bal toplayaraq, Vergilər Nazirliyinin kadr ehtiyatına daxil edilmişdir.

Ali məktəbdə verilən nəzəri biliklər praktikada sınaqdan keçirilməlidir. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti arasında bağlanmış əməkdaşlıq müqaviləsinə görə bakalavr pilləsində təhsil alan tələbələrin istehsalat və diplomqabağı təcrübələri Vergilər Nazirliyinin Bakı şəhəri Vergilər Departamentinin filiallarında,

magistrantların elmi-tədqiqat təcrübəsi Vergilər Nazirliyində keçirilir.

«Vergi və vergiqoyma» kafedrası respublikamızın vergi orqanlarının məsul işçilərilə, xarici mütəxəssislərlə görüşlər təşkil edir. Məsələn, 2003-cü il sentyabrın 10-da Amerika Maliyyə Nazirliyinin Xəzinədarlıq Departamentinin vergi məsələləri üzrə məsləhətçisi müəllim və tələbələr üçün Vergi inzibatçılığı barədə seminar məşğələsi aparmışdır.

Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzi də respublikamızda vergi mütəxəssislərinin hazırlanması işində səmərəli fəaliyyət göstərir.

2002-ci ildə yaradılmış bu Tədris Mərkəzi vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin peşə hazırlığı, yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılması ilə yanaşı həm də vergi orqanlarında kadr siyasətinə dair təkliflərin işlənilib hazırlanması və vergi sistemi üzrə elmi tədqiqatların aparılması ilə məşğul olur.

8.Bəzi ölkələrin vergi sistemləri

Vergilər məsələsində xalqın nə qədər ödəyə biləcəyini deyil, mütəmadi qaydada nə qədər ödəyə biləcəyini nəzərə almaq lazımdır.

Şarl Lui Monteskye

8.1.Amerika Birləşmiş Ştatları

Amerika Birləşmiş Ştatlarının vergi sisteminin ən böyük üstünlüyü onun sosial yönümlü olmasıdır. Yüksək gəlirlərə malik şəxslərdən vergi daha çox tutulur və yaşayış səviyyəsi aşağı olan şəxslər müvafiq yardım alırlar. Ölkədə yaşayış minimumu ayda 400 dollar hesab edilir və bu məbləğdən ümumiyyətlə vergi tutulmur.

Amerika Birləşmiş Ştatları federativ dövlətdir və burada büdcə üç səviyyəlidir: federal büdcə, ərazi (yəni ştatların) büdcələri və yerli büdcələr. Bəzi vergilər müxtəlif səviyyələrdə eyni zamanda istifadə olunur. Məsələn, əhali üç cür gəlir vergisi, üç cür şirkətlərin mənfəət vergisi, üç cür sosial sığorta vergisi (federal, ərazi və yerli), iki cür əmlak vergisi (ərazi və yerli) ödəyir. Federal büdcənin gəlir hissəsi əsasən fiziki

şəxslərdən gəlir vergisi, sosial sığorta ayırmaları və şirkətlərin mənfəət vergisi ilə formalaşdırılır.

ABŞ-da vergi tutulmasının üç əsas üsulu tətbiq olunur:

-vergi ödəyicisi özü bəyannamə doldurur və vergini ödəyir;

-gəlirin hesablandığı mənbədə müvafiq vergi də tutulur;

-ödəyici verginin bir hissəsini əvvəlcədən ödəyir, sonra isə gəlirlərin yekun hesabında bu məbləğ nəzərə alınır.

Ölkədə şəxsi gəlir vergisi Vətəndaş müharibəsi dövründən tətbiq olunur. Bu verginin dərəcələri tez-tez dəyişdirilir. 1982-ci ildə maksimal dərəcə 50 faizə endirilmişdir. 1990-cı ildə bu verginin məcmu məbləği ümumi daxili məhsulun 8 faizini təşkil etmişdi.

Şirkətlərin mənfəət vergisi 1909-cü ildə tətbiq olunur və ilk dərəcəsi cəmi 1 faiz olmuşdur. Müharibələr dövründə mütəmadi olaraq artırılmışdır. Məsələn, Birinci dünya müharibəsi dövründə 40 faiz, Koreya ilə müharibə dövründə 52 faiz olmuşdur. 1979-cu ildə 46 faizə endirilmişdir.

Əmək haqqından vergilər 1935-ci ildən başlayaraq, sosial təminat sistemi haqqında Akta uyğun olaraq tutulur. Bu verginin federal büdcəyə daxilolmalarda payı 1955-ci ildən 1980-ci illərə qədər olan dövrdə təqribən iki dəfə (17 faizdən 33 faizə qədər) artmışdır.

ABŞ-da qüvvədə olan aksizlərin demək olar ki, 90 faizi şərab və tütün məhsullarının, qalan 10 faizi isə benzin, telefon xidməti və s. payına düşür.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının vergi siyasətində qanun və qərarların qəbulu prosesi ziddiyyətli və mürəkkəb xarakter daşıyır. Bu proses mütəxəssislər tərəfindən həmişə tənqid olunsa da dəyişməz olaraq qalır.

Qanun layihəsi üzərində iş Nümayəndələr Palatasının Vəsait mənbələri üzrə Komissiyasından başlayır. Əvvəlcə komissiyanın 250 üzvü verilən təklifləri seminarlarda müzakirə edir və müəyyən nəticəyə gəlir, sonra isə bu nəticə Nümayəndələr Palatasının Qanunvericilik Komitəsində hüquqi dildə, eskiz şəklində tərtib olunur.

Növbəti mərhələ ABŞ Xəzinədarlığı (US Treasury) və Birləşmiş Vergi Komitəsi (Joint Taxation Committee) ilə birgə müzakirələrin aparılmasıdır. Qanun layihəsi üzrə geniş hesabat hazırlanır və Nümayəndələr Palatasına göndərilir.

Layihənin işlənilib hazırlanmasının Senat mərhələsi Maliyyə Komitəsindən başlayır. Burada Xəzinədarlığın katibinin iştirakı ilə hesabat hazırlanır. Sənədin Senatda müzakirəsi üçün vaxt məhdudiyəti nəzərdə tutulmamışdır. Ona görə proses əslində aylarla uzanır. Müzakirədə müəyyən düzəlişlər də təklif oluna bilər. Sonra sənəd səsə qoyulur. Qəbul edilmədikdə ya

Maliyyə Komitəsinə qaytarılır, ya da müzakirəsi tamamilə dayandırılır. Düzəlişsiz qəbul edilmiş sənəd ölkə prezidentinə göndərilir, düzəlişlər olduqda isə Konqresə verilir. Bir qayda olaraq, Konqres Senat düzəlişləri ilə razılaşmır və hər iki palatanın spikerləri tərəfindən Razılaşdırma Komissiyası yaradılır. Hər bir düzəliş üzrə qəbul edilən qərara ayrıca izahat yazılır. Nəhayət, hər iki palata tərəfindən razılaşdırılmış layihə prezidentə təqdim edilir.

Sənədin prezident tərəfindən təsdiqi 10 gün ərzində nəzərdə tutulmuşdur. Bu zaman hökumətin müxtəlif departamentləri ilə məsləhətləşmələr aparılır. Sənədə prezidentin veto qoyması nadir hallarda baş verə bilər.

ABŞ-da vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin və ödədikləri vergilərin hesablanması və büdcə vəsaitin xərclənməsi tamamilə şəffaf şəkildə həyata keçirilir.

8.2. Fransa

Fransanın vergi sistemi onilliklər ərzində formalaşmışdır və özünə məxsus xüsusiyyətlərə malik stabil, effektiv bir sistemdir.

Dövlət büdcəsinin 90 faizini vergilər və yığımlar təşkil edir. Vergilərin əsas növləri - dolayı vergilər, birbaşa vergilər və gerb yığımlarıdır. Əsas vergilər dolayı

vergilərdir və onların təqribən yarısı Əlavə dəyər vergisinin payına düşür.

Fransada federal vergilər və yerli vergilər bir-birindən fərqləndirilir.

Əsas federal vergilər aşağıdakılardır:

Əlavə dəyər vergisi (ƏDV), fiziki şəxslərdən gəlir vergisi, müəssisələrdən mənfəət vergisi, neft məhsullarına rüsumlar, aksizlər, mülkiyyət vergisi, gömrük rüsumları, qiymətli kağızlardan mənfəət vergisi.

Əsas yerli vergilər - turizm üzrə yığım, ailə vergisi, peşə vergisi, ərazinin təmiz saxlanması üçün vergi, kommunikasiyalardan istifadə vergisi, binaların satışına görə vergi hesab edilir. Ailə vergisi üç vergidən ibarətdir: yaşayış evi üçün vergi, digər bina və tikintilər üçün torpaq vergisi, torpaq sahəsi üçün vergi.

Yerli vergilər ümumi vergi yükünün təqribən 30 faizini, yerli büdcənin 40 faizini təşkil edir.

Fransada vergi qoyuluşu üzrə bütün görüləcək işlər və tədbirlər Parlamentin, yəni Milli Assambleyanın (Məclisin) nəzarətindədir. Vergi dərəcələri hər il Parlamentdə dəqiqləşdirilir. Son dövrlərdə vergi dərəcələrinin azaldılması və bununla əlaqədar bəzi güzəştlərin ləğv edilməsi müşahidə edilməkdədir. Ölkədə vergi qoyuluşunun təşkili İqtisadiyyat, Maliyyə və büdcə Nazirliyinin tərkibində olan vergi xidmətinin ixtiyarındadır. Vergi məsələlərinə cavabdeh kimi

fəaliyyət göstərən Baş Vergi İdarəsinin tabeliyində 80000 işçi var. Onlar 830 vergi mərkəzində və 16 informasiya mərkəzində işləyirlər. Vergi mərkəzləri hər bir vergi üzrə vergi bazasını müəyyən edir, ödəmələri yığır və haqq-hesabın doğruluğunu yoxlayır. Vergi qoyuluşu vergilər barədə bəyannamə əsasında aparılır, lakin onun düzgün tərtib edilib edilmədiyinə də nəzarət mövcuddur.

Nəzarət iki cür olur:

-təqdim olunan sənədlərdəki məlumatlar əsasında nəzarət;

-müfəssəl nəzarət; bəyannamədə uyğunsuzluq aşkara çıxdıqda müfəttişdə olan sənədlər üzrə yoxlama aparılır.

Vergi ödəyicisi vergidən yayınmaya görə ciddi məsuliyyət daşıyır. Bu zaman aşağıdakı hallar ola bilər:

-sənədin tərtibində səhv buraxılmışdırsa, bu zaman vergi tam həcmdə ödənilir və ayda 0,75 faiz, yaxud ildə 9 faiz cərimə həmin məbləğə əlavə olunur;

-səhv qəsdən buraxılmışdırsa, onda verginin məbləği iki dəfə artırılır;

-qanun pozuntusu ciddi hesab edildikdə günahkar həbs edilə bilər.

Fransada bütün vergi daxilolmalarının 45 faizi ƏDV-nin payına düşür. Bu vergi hissə-hissə ödəmələr şəklində alınır. ƏDV-in dörd dərəcəsi mövcuddur:

-normal dərəcə - 18,6 faiz; mal və xidmət növlərinin böyük əksəriyyəti üçün bu dərəcə qoyulur;

-ən yüksək dərəcə - 33,33 faiz; maşınlar, zinət əşyaları, tütün məhsulları, spirtli içkilər üçün nəzərdə tutulmuşdur;

-azaldılmış dərəcə - 7,0 faiz; mədəni mallara (əsasən kitablara) aiddir;

-ən aşağı dərəcə - 5,5 faiz; ən vacib tələbat mallarına (qida məhsulları, dərmanlar və s.) və xidmətlərə aid edilir.

Son dövrlərdə vergi dərəcələrinin azaldılması və iki dərəcəyə - 18,6 faiz və 5,5 faiz dərəcələrinə keçid təmayülü müşahidə olunur.

Əlavə dəyər vergisindən azad edilmə iki cür nəzərdə tutulmuşdur:

1. Tam azad edilmə.

Alış və satışda vergi dərəcələrinin müxtəlifliyi nəticəsində ƏDV ixrac üzrə kompensasiya edilir. Bundan əlavə üç fəaliyyət növü ƏDV-dən azaddır:

-tibb və tibbi xidmət üzrə fəaliyyət;

-təhsil üzrə fəaliyyət;

-ictimai və xeyriyyə xarakterli fəaliyyət.

2. Vergi növünün dəyişilməsi.

Bəzi fəaliyyət növləri üçün iki vergidən - ƏDV və gəlir vergisindən birini seçmək mümkündür. Bunlar aşağıdakılardır:

- iqtisadi fəaliyyətin istənilən növü üçün binaların və ya otaqların kirayə verilməsi;
- maliyyə və bank işi;
- idman, aktyorluq işi və ədəbi fəaliyyət;
- bələdiyyə təsərrüfatı.

Fransada ƏDV-in 3 milyon ödəyicisi var. Bu vergi üzrə hesablamalar müəssisələr tərəfindən, sadələşdirilmiş uçot üçün isə vergi xidməti tərəfindən aparılır. ƏDV büdcəyə bəyannamə əsasında hər ay ödənilməlidir.

Gəlir vergisi Fransada büdcənin vergi daxilolmalarının təqribən 20 faizini təşkil edir. Bu verginin ödənilməsində aztəminatlı ailələr üçün, səhmlərə, daşınmaz əmlaka aid bəzi güzəştlər də nəzərdə tutulmuşdur. Ona görə əslində 25 milyon vergi ödəyicisindən yalnız 15 milyon şəxs vergi ödəməli olur. Bu verginin dərəcələri müxtəlifdir və gəlirlərdən asılı olaraq, çox böyük diapazonda - sıfırdan 56,8 faizə qədər dəyişir. Burada prinsipial fərq ondan ibarətdir ki, gəlir vergisini ayrıca fiziki şəxs deyil, ailə ödəyir və vergitutma bazası ailənin gəliri hesab olunur. Ödəyici subaydırsa, o, bir nəfərdən ibarət ailədir. Hər ilin əvvəlində ödəyici ötən il üzrə gəlirləri barədə bəyannamə hazırlayır və vergi bu bəyannaməyə görə hesablanır. Uşaqların məktəbəqədər müəssisələrdə saxlanması, qocalara və əlillərə yardım, kreditə görə

faizlərin ödənməsi, aksiyaların alınması, həyatın sığorta edilməsi ilə əlaqədar verginin məbləği xeyli azaldılır.

Fransada gəlir vergisi digər ölkələrə nisbətən müəyyən sosial yönümlü məqsədlərə daha çox uyğunlaşdırılmışdır və ona görə əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir göstərir.

Səhmdar cəmiyyətlərin mənfəət vergisi ümumi vergi gəlirlərinin yalnız 10 faizini təşkil edir. Bu onun son dövrlərdə dərəcəsinin getdikcə aşağı salınması ilə əlaqədardır. Bu verginin dərəcəsi mənfəətin 39 faizi qəbul olunsa da, gəlir inkişafa deyil, dividendlərin ödənməsinə sərf edildikdə dərəcə artır - 42 faiz olur. Ödəmə ildə beş dəfə - dörd dəfə avans şəklində və beşinci dəfə illik mənfəətin hesablanmış məbləğinin göstərildiyi bəyannaməyə əsasən aparılır.

Fransada büdcələrin və daxilolma mənbələrinin sayı çoxdur, çünki inzibati-ərazi quruluşu 22 regionu, 95 departamenti və 36000 kommunanı əhatə edir. Yerli büdcələrdə vergilərin payı cəmi 40 faizdir, qalan 60 faiz vəsait dövlət dotasiyalarından və xüsusi növ ödəmələrdən ibarətdir. Yerli büdcələrin əsas gəlir mənbəyi binaların, qurğuların, maşınların və digər mülkiyyətin dəyərindən tutulan vergilərdir.

8.3 İsveç

İsveçin vergi sistemində şirkətlərin mənfəət vergisi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bütün kompaniyalar və təşkilati-hüquqi formaların digər növləri hüquqi şəxs statusu almaq üçün Patent və Qeydiyyat şöbəsində qeydiyyatdan keçməlidirlər.

Fəaliyyət göstərən təşkilati-hüquqi formalardan ən geniş istifadə olunanı məhdud məsuliyyətli kompaniyalardır. Bu kompaniyaların iki növü mövcuddur:

- məhdud məsuliyyətli açıq kompaniyalar;
- məhdud məsuliyyətli xüsusi kompaniyalar.

Açıq səhmdar cəmiyyətlər üçün səhm kapitalın minimal qədəri 500000 İsveç kronası (10 İsveç kronası təxminən 1,054 avroya bərabərdir), xüsusi səhmdar cəmiyyətlər üçün 100000 İsveç kronası olmalıdır.

Mənfəət vergisi rezidentlərin bütün gəlirlərindən, qeyri-rezidentlərin isə yalnız İsveç mənbələrindən olan gəlirlərindən tutulur. İsveçdə qeydiyyatdan keçmiş və onun ərazisində daimi nümayəndəliyi olan kompaniya vergi rezidenti hesab edilir.

Şirkətlərin mənfəət vergisinin dərəcəsi 28 faizdir. Mənfəətin bölüşdürülən və bölüşdürülməyən hissələri arasında fərq qoyulmur. Şirkətlər üçün yerli vergilər

nəzərdə tutulmamışdır. Mənfəətin hesablanmasında səhmlər ən aşağı bazar qiyməti ilə götürülür.

Vergitutma bazasından biznesin aparılması xərcləri çıxılır. Lakin əyləncəli tədbirlərə və spirtli içkilərlə əlaqədar əməliyyatlara çəkilən xərclər müəyyən edilmiş həddən artıq olmamalıdır.

İsveç kompaniyalarından alınan dividendlərə görə vergi ödənilmir. Səhmlərinin minimal paketi 25 faizdən az olmayan xarici filiallardan da, vergi dərəcəsi 15 faizdən yuxarıdırsa, dividendlərə görə vergi tutulmur.

Müəssisə sahibi öz işçilərinin, əlavə ödəmələr və güzəştlər də daxil olmaqla, əmək haqqının 33 faizi qədər sosial fondlara vəsait köçürməlidir. Yaşı 65-dən yuxarı olan vətəndaşlar üçün bu dərəcə 21,39 faizdir, bəzi şimal rayonlarında isə ödəmələrin dərəcəsi 5-10 faiz aşağıdır.

İsveçdə vergi bəyannaməsi ildə bir dəfə təqdim edilir. Vergilər bütün maliyyə ili ərzində hesablanır və dekabr ayında ödəyiciyə müvafiq bildiriş verilir. Vergilər üzrə bütün borclar aprel ayınadək ödənməlidir.

Dövlətin büdcə gəlirlərinin mühüm hissəsini vətəndaşlardan tutulan gəlir vergisi təşkil edir. Fiziki şəxs ölkə ərazisində bir ildə 183 gündən artıq yaşayıbsa, o, rezident hesab edilir və həm İsveçdə, həm də onun xaricində qazandığı məbləğdən milli və bələdiyyə vergiləri ödəməlidir. Qeyri-rezidentin isə bu vergilər yalnız ölkə ərazisində qazancından tutulur.

Xarici ölkəyə 6 aydan artıq müddətə getmiş rezident həmin ölkədə gəlir vergisi ödəmişdirsə, onda İsveçdə bu vergini ödəmir.

Xarici ölkədə gəlirdən vergi tutulub tutulmamasından asılı olmayaraq, rezidentə İsveçdə ödəməli olduğu vergi məbləği qədər vergi krediti verilə bilər. Bunun üçün

- o, bütün il ərzində eyni ölkədə olmalı və eyni müəssisədə işləməlidir;

- onun xarici ölkədə qazandığı məbləğdən ödəmələr və güzəştlər həmin ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada aparılmalıdır;

- onu işə İsveç hökuməti götürməlidir.

Əmək haqqı ümumi gəlirə daxildir və bütün ödəmələrdən, pensiyadan, əməyin natural ödənməsindən (bazar qiyməti ilə hesablanır) ibarətdir.

Ümumi gəlir 209100 İsveç kronasından çox olmadıqda təqribən 32 faiz bələdiyyə vergisi tutulur. Bu məbləğdən artıq olduqda isə, əlavə olaraq, 25 faiz dərəcə ilə milli vergi də ödənməlidir. Beləliklə, gəlir vergisinin maksimal dərəcəsi 57 faizdir.

Kapitaldan gəlirə görə, əlavə olaraq, vergi verilir və bunun dərəcəsi 30 faizdir.

Ölkə ərazisində ildə 6 aydan az yaşamış fiziki şəxs məhdud vergi məsuliyyəti daşıyır. Görülən işlər və xidmətlər üçün haqq ödənildikdə 25 faiz vergi tutulur.

Qeyri-rezident muzzdlu işçidirsə, vergi orqanlarına gəliri haqqında bəyannamə təqdim etməyə bilər.

Sosial fondlara verginin əsas hissəsini sahibkar ödəyir, lakin yaşı 65-dən aşağı olan hər bir işçi fərdi tibb sığortası üçün gəlirinin 3,95 faizini, pensiya təminatı üçün 1 faizini ödəməlidir.

Vergilər ödəndikdə vergitutma bazasından bəzi xərclər çıxılır. Lakin burada müəyyən qayda gözlənilməlidir. Belə ki, əmək haqqından vergi tutulduqda iş yerinə gedib gəlmək üçün ən çoxu 6000 İsveç kronası və başqa səbəblərə görə isə 1000 İsveç kronası vergitutma bazasından çıxıla bilər.

Qeyri-rezidentlər ölkə ərazisində olan daşınmaz əmlakdan aldıkları gəlirdən də vergi ödəyirlər. Əvvəl rezident olmuş şəxs sonra qeyri-rezident olarsa, onda on il ərzində İsveç səhmlərindən mənfəət vergisi aşağı dərəcələrlə ödənilə bilər. İnvestisiyalardan gəlir (faizlər və dividendlər) vahid dərəcə ilə - 30 faizlə vergiyə cəlb olunur. Burada heç bir güzəştə yol verilmir.

İsveçdə ƏDV-nin ümumi dərəcəsi 25 faizdir. Qida məhsullarına və turizm üzrə xidmətlərə azaldılmış dərəcə - 12 faiz tətbiq edilir. Bir milyon İsveç kronasından artıq dövriyyəsi olan müəssisələr ƏDV ödəməlidirsə, yerli vergi orqanlarında xüsusi qeydiyyat alınmalıdır. Dövriyyə vəsaiti bir milyondan az olduqda qeydiyyat alınmaq vacib deyil. ƏDV-nin ən aşağı

dərəcəsi 6 faizdir və yalnız qəzet nəşrləri üçün tətbiq olunur.

Əmlak varisə keçdikdə vergi mütərəqqi şkala üzrə ödənilir; onun dərəcəsi əmlakın dəyərindən və varisin qohumluluğunun yaxın olub olmamasından asılıdır. Vergini əmlakı alan şəxs ödəyir. Varis ər və ya arvad, yaxud övladdırsa, onda vergi dərəcəsi 300000 İsveç kronasına qədər dəyərə malik əmlak üçün 10 faiz, 600000 İsveç kronasından artıq dəyərə malik əmlak üçün 30 faiz olur; qalan hallarda isə bu dərəcə 10 faizlə 30 faiz arasında dəyişir.

Ər və ya arvad 280000 İsveç kronasına qədər, övlad 70000 İsveç kronasına qədər dəyərində əmlaka sahib olursa, vergidən azad edilir. Müvafiq vergi dərəcələri bağışlanan əmlaka görə də tətbiq olunur. Dəyəri 10000 İsveç kronasından artıq olmayan hədiyyə üçün vergi ödənilmir.

Əmlakın dəyəri 800000 İsveç kronasından artıqdırsa, onun hansı ölkədə yerləşməyindən asılı olmayaraq, rezident 1,5 faiz əmlak vergisi ödəyir. Qeyri-rezidentlərdən isə əmlak vergisi yalnız İsveçdə olan əmlakdan tutulur.

Dəyəri 25000 İsveç kronasından artıq olan əmlaka görə müxtəlif fondlar və xeyriyyə təşkilatları 0,15 faiz əmlak vergisi verməlidir.

8.4.Finlandiya

Finlandiyada Avropa Birliyinə, İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq təşkilatına üzv olan ölkələrin rezidentlərinin biznes fəaliyyəti üçün mühüm güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur. Onlar heç bir məhdudiyət qoyulmadan ölkə ərazisində müəssisələr yarada və kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər. Bütün digər hallarda iri fin kompaniyalarına dövlət nəzarəti həyata keçirilir. Xarici sərmayəçilər müəyyən müəssisənin nəzarət paketlərindən üçdə birini əldə etdikdə Sənaye və Ticarət Nazirliyinin xüsusi icazəsini almalıdırlar.

Xarici ölkə vətəndaşının Finlandiya ərazisində ev alması üçün Dövlət İnzibati Palatasının icazəsi lazım olsa da, əslində xarici sahibkarın ölkədə yaşamasına məhdudiyət qoyulmur. Bu isə xarici sərmayənin daxil olmasına imkan yaradır.

Xarici sərmayənin qeydiyyatı Finlandiya Mərkəzi Bankında aparılır. Bu əməliyyat sərmayənin tənzimlənməsi məqsədilə şəyətə keçirilir. Xarici iqtisadi subyektin vergiyə cəlb olunması prosesi də Mərkəzi Bankda qeydiyyatdan başlayır. Maliyyə və sığorta kapital qoyuluşu xüsusi qanunvericilik aktları ilə tənzimlənilir. Kapitalın və iqtisadi fəaliyyət nəticəsində əldə olunan gəlirin ölkədən çıxarılması ilə məhdudlaşdırılmır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilati-hüquqi növlərindən ən geniş yayılanları səhmdar cəmiyyətləri və məhdud səlahiyyətli kompaniyalardır.

Finlandiyada ən mühüm əhəmiyyət daşıyan vergilərdən biri şirkət vergisidir. Bu verginin dərəcəsi 28 faizdir və ödənilmədə gəlirlərin paylanan, yaxud paylanmayan olması arasında fərq qoyulmur.

Amortizasiya ayırmalarının cəmi faktiki dəyərə görə aşağıdakı dərəcələrlə müəyyən edilir:

- istehsal avadanlığına görə - 30%;
- ofis binalarına görə - 4%;
- digər bina və qurğulara görə - 7%;
- qazma dəzgahlarına görə - 20%.

Finlandiyanın inkişaf etməkdə olan rayonlarında istehsal sahəsinə kapital qoyuluşu və turizm xüsusi vergi azadolmaları ilə həvəsləndirilir. Bu məqsədlə bələdiyyə idarələri fəaliyyət üçün binalar və güzəştli kreditlər ayırır, dövlət səviyyəsində isə təsərrüfat subyektlərinə kömək məqsədilə xüsusi maliyyə fondları yaradılır.

Finlandiyada vergi bəyannamələri ilin ikinci yarısında (6 ay ərzində) verilməlidir. Vergi isə avans ödəmələrlə bütün il boyu ödənilir. Ölkə ərazisində 6 aydan artıq yaşayan fiziki şəxs rezident hesab edilir.

Finlandiyanı tərk etmiş mühacirlər onları bu ölkə ilə bağlayan heç bir əlaqənin olmadığını rəsmi şəkildə

bildirmədikdə ən azı üç il ölkənin rezidenti statusuna malik olurlar.

Rezident ölkə vətəndaşları və xarici vətəndaşlar ölkə daxilində və xaricində aldıkları bütün gəlirlərdən həm dövlət vergilərini, həm də yerli vergiləri ödəyirlər. Qeyri-rezidentlər isə yalnız fin mənbələrindən əldə etdikləri gəlirə görə vergi verirlər.

Yerli qanunvericilik aktlarından asılı olaraq, bələdiyyə vergilərinin dərəcəsi 15% və 20% nəzərdə tutulmuşdur. Fin kilsəsinin nümayəndələri 1-2% vergi ödəyirlər. Bundan əlavə vətəndaşlardan aşağıdakı vergilər də tutulur:

- sosial fondlara ödəmələr - 1,9%;
- pensiya fonduna - 4,3%;
- məşğulluq fonduna - 1,5%;
- 80000 Finlandiya markasından artıq gəlirə görə - 3,35%.

Dövlət gəlir vergisinin dərəcələri qazanılan gəlirdən asılı olaraq, 7%-dən 35%-ə qədər dəyişir. Vergi 43000 Finlandiya markasına qədər gəlirdən tutulmur. Hər bir işçidən gəlir vergisi iş yerində əmək haqqından çıxılır. Hesabat düzgün aparılmadıqda sonrakı aylarda verginin ödənilməmiş hissəsi əmək haqqından tutulur, artıq ödəndikdə isə əmək haqqına əlavə edilir.

Qeyri-rezidentlər fin mənbələrindən gəlirlərinə görə

- dividendlər üçün - 28%;

- müəllif qonorarı, faizlər, əmək haqqı və pensiya üçün - 35%
vergi ödəyirlər.

Vergitutma bazasından kapital qoyuluşu gəlirlərinə faiz ödənişləri (istehlak kreditinə faizlər istisna olmaqla), əmlakın icarəyə verilməsindən alınan gəlir, faizlər, dividendlər və s. çıxılır. Kapital qoyuluşundan gələn gəlir azdırsa, onda vergi tutulan gəlir 28%-ə qədər azaldıla bilər. Lakin bu azaltma tək adam üçün - 8000, uşağı olmayan üçün - 16000, 2 və daha çox uşağı olan ailə üçün 20000 Finlandiya markasından artıq ola bilməz.

Ümumi gəlir 8800 Finlandiya markasından az olduqda bələdiyyə vergisi verilmir. Ümumi gəlirin vergi qoyulan hissəsi yaşı 65-dən çox olan və ağıldan kəm adamlar üçün də azaldılır.

Səhmlərin satışından və daşınmaz əmlaka aid əməliyyatlardan alınan gəlirdən də kapital qoyuluşundan alınan gəlir kimi vergi tutulur.

Kapital qoyuluşundan gəlir hansı ildə alınmışdırsa, vergi də həmin il üçün hesablanmalıdır.

Finlandiya ərazisində işləyən xarici mütəxəssislərin və ekspertlərin əmək haqqının və gəlirlərinin ilk iki ildə vergi dərəcəsi 35% olur.

Finlandiyada əlavə dəyər vergisinin tutulması digər Avropa ölkələrində olduğu kimidir. Bu verginin standart

dərəcəsi 22%-dir, lakin bəzi mallar və xidmətlər üçün bu dərəcə bir qədər aşağıdır.

Əmlak bağışlandığında və varisə keçdikdə, bu əmlaka görə vergi yaxın qohumlar üçün 10% - 16%, qohumluğu olmayanlar üçün 30%-48% arasında dəyişir.

Büdcəyə ödənilən bütün vergilərin (həm bələdiyyə, həm də əmlakla bağlı) cəmi dövlət gəlir vergilərinin cəminin 70%-dən çox olmamalıdır. Çox olduqda isə, dövlət vergisinin dərəcəsi aşağı salınır.

8.5. Çin

Çin Xalq Respublikasında 1994-cü ildə aparılan islahatlar «sosializmin bazar iqtisadiyyatı» şəraitində əvvəlkindən fərqli yeni vergi sisteminin yaradılmasına səbəb olmuşdur.

Hazırda Çində tətbiq edilən vergiləri 8 qrupa ayırmaq olar:

1.Dövriyyə vergiləri; bu qrupa əlavə dəyər vergisi (ƏDV), istehlak vergisi (buna «satışdan vergi» də deyilir) və sahibkarlıq fəaliyyətinə görə vergi daxildir.

ƏDV Çin Xalq Respublikası ərazisində malların satışı, idxalı və xidmət göstərilməsi üzrə dövriyyəyə tətbiq edilir. Zəruri tələbat mallarının reallaşdırılması üzrə bu verginin dərəcəsi 13 faiz, qalan mallar üçün isə 17

faizdir. İxrac edilən mallar «sıfır» dərəcə ilə vergiyə cəlb olunur.

İstehlak vergisi həm ölkədə istehsal edilən, həm də xaricdən gətirilən bəzi mallara aiddir: Tütün məmulatları, spirtli içkilər, kosmetika, zərgərlik məmulatları, benzin, avtomobillər, katerlər, motosikllər və s. Bu mallara görə vergi dərəcələri müxtəlifdir. Məsələn, istehlak vergisi tütün məmulatları üçün 25-50 faiz intervalında, spirtli içkilər üçün isə 5-25 faiz intervalında dəyişir; kosmetika malları üçün dərəcə 30 faiz, zərgərlik məmulatları üçün 5-10 faiz müəyyən edilmişdir. ƏDV kimi bu vergi də ixrac edilən mallardan tutulmur.

Sahibkarlıq fəaliyyətinə görə vergini Çin ərazisində daşınmaz əmlakın satışı və xidmətlər göstərilməsi ilə məşğul olan müəssisələr və vətəndaşlar ödəyirlər.

2.Mənfəət vergiləri; bu qrupa müəssisələrin mənfəət vergisi, xarici sərmayəli müəssisələrdən və xarici kompaniyalardan mənfəət vergisi və fiziki şəxslərdən gəlir vergisi daxildir.

Müəssisələrin mənfəət vergisinin ödəyiciləri dövlət müəssisələri və xüsusi, birgə, kollektiv müəssisələrdir. Vergitutma obyektı həm ölkə daxilində, həm də xaricində məhsul satışından, iş və xidmətlərdən, digər sahibkarlıq fəaliyyətindən və əməliyyatlardan götürülən mənfəətdir.

Xarici sərmayə ilə işləyən və əsas ofisi Çində yerləşən müəssisələr bütün gəlirlərindən (ölkə daxilində və xaricində), xarici kompaniyalar isə yalnız ölkə ərazisindəki mənbələrdən mənfəətə görə vergi ödəyirlər.

Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin hüquqi əsası 10 sentyabr 1980-ci ildə qoyulmuşdur. Bu vergi barədə qanunvericilik aktı yeni redaksiyada 1993-cü ilin 31 oktyabrında təsdiq edilmiş, icra qaydası barədə izahat 28 yanvar 1994-cü il tarixdə qəbul olunmuşdur. Vergi ödəyiciləri Çin ərazisində daimi yaşayış yeri olan, yaxud bu cür yaşayış yeri olmayan, lakin bir il və daha çox ölkə ərazisində yaşayan fiziki şəxslərdir. Bu şəxslər həm ölkə ərazisində, həm də xaricdə qazandıqları bütün gəlirlərdən vergi ödəyirlər. Ölkə ərazisində daimi yaşayış yeri olmayan və bir ildən az müddətdə burada yaşayan fiziki şəxs yalnız Çin mənbələrindən alınan gəlirə görə vergi verir. Fəhlə və qulluqçuların əmək haqqından bu vergi mütərəqqi vergi dərəcəsi ilə tutulur.

Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin hesablanma qaydası Azərbaycanda olduğundan fərqlidir. Doqquz pilləli bu vergi dərəcəsi tətbiq edildikdə, əvvəlcə aylıq əmək haqqından 800 yuan çıxılır və bununla da vergitutma məbləği hesablanır. Vergitutma məbləğinə görə müvafiq vergi dərəcəsi tətbiq edilir və alınan məbləğdən yenə də əvvəlcədən müəyyən olunmuş qədər məbləğ çıxılır.

Vergitutma məbləği 500 yuandan artıq deyilsə, vergi dərəcəsi 5 faizdir və hesablanmış vergi məbləğindən heç nə çıxılmır; vergitutma məbləği 501-2000 yuan olduqda vergi dərəcəsi 10 faiz, çıxılan məbləğ 25 yuan, vergitutma məbləği 125 yuan, vergitutma məbləği 5001-20000 yuan olduqda vergi dərəcəsi 20 faiz, çıxılan məbləğ 375 yuan, vergitutma məbləği 20001-40000 yuan olduqda vergi dərəcəsi 25 faiz, çıxılan məbləğ 1375 yuan, vergitutma məbləği 40001-60000 yuan olduqda vergi dərəcəsi 30 faiz, çıxılan məbləğ 3375 yuan, vergitutma məbləği 60001-80000 yuan olduqda vergi dərəcəsi 35 faiz, çıxılan məbləğ 6375 yuan, vergitutma məbləği 80001-100000 yuan olduqda vergi dərəcəsi 40 faiz, çıxılan məbləğ 10375 yuan, vergitutma məbləği 100000 yuandan çox olduqda isə vergi dərəcəsi 45 faiz, çıxılan məbləğ 15375 yuan nədərdə tutulmuşdur.

Məsələn, hər hansı fiziki şəxs bir ayda 91300 yuan pul qazanmışdırsa, onda bu gəlirdən 800 yuan çıxmaqla vergitutma məbləğinin 90500 yuan olduğunu görürük. Bu məbləğ üçün vergi dərəcəsi 40 faizdir. Vergitutma məbləğinin 40 faizi olan 36200 yuandan yuxarıda göstərilən 10375 yuanı çıxsaq, fiziki şəxsin gəlir vergisinin ümumi məbləği 25825 yuan olar.

Fərdi köməkçi təsərrüfatdan və sahibkarlıq fəaliyyətindən alınan gəlirdən də vergi oxşar qayda ilə hesablanır. İllik gəlir 5000 yuandan çox deyisə 5 faiz,

5001-10000 yuan olduqda 10 faiz, 10001-30000 yuan olduqda 20 faiz, 30001-50000 yuan olduqda 30 faiz, 50000 yuandan çox olduqda 35 faiz dərəcə ilə vergi hesablanır və alınan məbləğdən uyğun olaraq, 0, 250, 1250, 4250, 6750 yuan çıxılır.

İcarə müqavilələri üzrə alınan gəlirdən, müəllif qonorarından, əmlak satışından alınan gəlirdən, faizlərdən, dividendlərdən və digər gəlirlərdən də vergi tutulma qaydaları müəyyən edilmişdir.

3.Resurs ödəmələri; bu ödəmələr resurs vergisindən və torpaq vergisindən ibarətdir.

Resurs vergisi ölkə ərazisində mineral resursların çıxarılmasına görə alınır. Məsələn, xam neftin vergi dərəcəsi hər tona görə 8-30 yuan, daş kömürün vergi dərəcəsi hər tona görə 0,3 - 5 yuan nəzərdə tutulmuşdur. Digər faydalı qazıntılar üçün də dərəcələr müəyyən edilmişdir.

Torpaq vergisinin dərəcəsi regionlar üzrə bir-birindən fərqlənir. Dövlət orqanları, ictimai və hərbi təşkilatlar bu vergini ödəməkdən azad edilmişlər.

4.Məqsədli vergilər və yığımlar; bu qrupa şəhərin təminatı və orada tikinti aparılmasına, kənd təsərrüfatı sahələrindən istifadə edilməsinə, torpağın satılmasına görə vergilər, əsas kapitala sərmayə vergisi daxildir.

Kənd təsərrüfatı sahələrindən istifadə edən hüquqi və fiziki şəxslərdən alınan vergi regionun iqtisadi

vəziyyətindən, adambaşına düşən torpaq sahəsindən asılıdır; bu verginin məbləğinin hesablanmasında bəzi güzəştlər də nəzərdə tutulmuşdur. Torpağın satılmasına görə vergi ödəyiciləri təkcə torpağın satışından deyil, həm də dövlət torpaqlarının və bu torpaqlarda yerləşən tikintilərin istifadəsinin başqa hüquqi və fiziki şəxslərə verilməsindən götürdükləri gəlirə görə vergi ödəyirlər.

Əsas kapitala qoyulan sərmayə vergisi də müxtəlif dərəcələrlə tutulur. Dövlət sektoruna sərmayə qoyuluşuna xüsusi üstünlük verildiyinə görə bu sərmayə üçün vergi tutulmur.

5.Əmlaka görə vergilər; bunlar əmlak vergisindən, daşınmaz əmlak vergisindən və vərəsəlik vergisindən (hələ tutulmur) ibarətdir.

Əmlak vergisi iki dərəcə ilə 1,2 faiz və 12 faiz dərəcələri ilə ödənilir. Bunlardan birincisi əmlakın müəyyən qədər (10-30 faiz) azaldılmış dəyərində görə, ikincisi əmlakın icarəyə verilməsindən alınan gəlirə görə hesablanır.

Daşınmaz əmlak vergisinin dərəcələri isə 1,2 faiz və 18 faizdir. Yeni tikilmiş binalardan üç il ərzində vergi tutulmur.

6.Əməliyyatlara görə vergilər; bu qrupa avtonəqliyyat vasitələrindən və gəmilərdən istifadə vergisi, gerb yığımlı, əmlakın ötürülməsi vergisi, qiymətli kağızların tədavülü vergisi (hələ tutulmur) daxildir.

7.Kənd təsərrüfatı vergiləri; bu qrupa iki vergi növünü daxil etmək olar: torpaq becərmə vergisi, mal-qaranın saxlanması və artırılması vergisi.

8.Gömrük rüsumları; ölkə ərazisinə gətirilən və bu ərazidən aparılan mallara görə rüsumlar ödənilir.

Çində vergi qanunlarının işlənilib hazırlanmasını və vergi siyasətinin müəyyən edilməsini aşağıdakı dövlət orqanları həyata keçirir:

Milli ictimai konqres və onun daimi komitəsi, Dövlət şurası, Maliyyə Nazirliyi, Dövlət vergi qoyuluşu administrasiyası, Dövlət Şurası yanında tarifləşdirmə və təsnifat komitəsi, Dövlət gömrük idarəsi.

Vergi qanunlarının və təlimatların hazırlanması dörd mərhələdən ibarət prosesdir. Əvvəlcə sənədin planı hazırlanır, sonra müzakirə edilir, qərar qəbul olunur və nəhayət, bu qərar dərc edilir.

Çin qanunvericiliyinə görə hüquqi aktlar təkcə səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən hazırlanmır, yerli idarələr də bu cür aktları işləyib hazırlaya və qəbul edə bilər.

Avstraliyanın vergi sistemi

Avstraliya – federativ dövlətdir, altı ştatdan (Yeni Cənubi Uels, Viktoriya, Kvinslend, Cənubi Avstraliya, Qərbi Avstraliya və Tasmaniya), iki daxili (Federal

paytaxt və Şimal), yeddi xarici (Norfolk adası, Kokos adaları və s.) ərazidən ibarətdir. Şatlardan fərqli olaraq, daxili və xarici ərazilər birbaşa mərkəzi hökumətə (federasiyaya) tabedir, onların inzibati və büdcə müstəqilliyi yoxdur.

Hər il mart ayının sonunda ölkənin paytaxtı olan Kanberrada maliyyə orqanları rəhbərlərinin konfransı keçirilir. Bu konfransda hökumətin və şatların maliyyə departamentlərinin başçıları iştirak edirlər. Əsas müzakirə mövzusu növbəti maliyyə ilində vergi yığımının proqnozu olsa da, digər maliyyə məsələlərinə də baxılır. Məsələn, 2000-2001-ci maliyyə ilinə qədər burada maliyyə yardımını fondunun həcmi və bu fondan şatlara vəsait bölgüsü də müzakirə edilirdi. Həmin il bu fond ləğv olundu.

Avstraliyada maliyyə ili iyulun 1-dən başlayır və 30 iyunda bitir. Maliyyə ilinin sonunda hər bir vergi ödəyicisi vergi bəyannaməsi doldurur və orada özünün il boyu bütün gəlirlərini göstərir. Bəyannamə Avstraliya Vergi İdarəsinə 31 oktyabrdan gec olmayaraq göndərməlidir.

Vergi bəyannaməsi formasını ölkənin istənilən poçt şöbəsində almaq olar. Vergi dərəcələri yüksək olsa da, əhalinin çox böyük əksəriyyəti vergiləri vaxtında ödəyir. Qanuna görə vergidən yayınma ağır cinayət hesab olunmur və bunun üçün həbs cəzası nəzərdə

tutulmamışdır. Ən pis halda, vergi öhdəliyinə düzgün əməl etməyən şəxs cərimələnə bilər.

Avstraliya Konstitusiyasına görə aksizlər və dövrüyyədən vergidər federal hökumətin ixtiyarındadır. Hökumət rüsumların və aksizlərin dərəcələrini müəyyən etməkdə müstəsna səlahiyyətə malikdir. Yerli vergiləri isə ştatların rəhbərlikləri müstəqil olaraq təyin edirlər.

Yüksək həyat səviyyəsi, müasir telekommunikasiyalar, beynəlxalq standartlara uyğun yollar, investisiya sahəsində geniş imkanlar və mütəxəssislərin peşəkarlığı Avstraliyada kommertiya fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır.

Lakin bu ölkədə qeydiyyatdan keçmiş beynəlxalq şirkətlər üçün yaradılmış vergi rejimini cəlbədicə hesab etmək mümkün deyil. Korporativ verginin dərəcəsi son dövrlərdə aşağı salınsa da yenə kifayət qədər yüksəkdir. Bundan əlavə, xarici korporasiyaların fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik aktları kifayət qədər ağır məhdudiyətlər nəzərdə tutur.

Avstraliya qanunlarına görə şirkət o zaman rezident hesab edilir ki, o, ölkə ərazisində qeydiyyatdan keçmişdir, onun mərkəzi idarə orqanları ölkə daxilində yerləşir, kommertiya fəaliyyəti ölkə daxilindədir və ölkə rezidenti olan səhmdarlar həlledici səsə malikdirlər. Rezident şirkətlər bütün mənbələrdən ümumi gəlirlərinə görə 30 faiz dərəcə ilə korporativ vergi ödəyirlər. Qeyri-

rezident şirkətlər isə yalnız ölkə daxilində fəaliyyət nəticəsində aldıkları gəlirdən vergi verirlər.

Avstraliyada ştatlarda və vergi orqanlarda əlavə korporativ vergi nəzərdə tutulmamışdır. Lakin xarici şirkətlərin fəaliyyətinə təsir edən ödəmələr mövcuddur. Məsələn, əmək haqqına görə vergi, gerb yığımı, torpaq vergisi, satışdan vergi daha çox iri şirkətlərin maliyyə vəziyyətinə təsir edir.

Göründüyü kimi, Avstraliyanın vergi sistemi, xüsusilə də beynəlxalq və korporativ hüquq baxımından əlverişli hesab edilə bilməz. Ona görə də hökumət 2001-ci ildən başlayaraq, sahibkarların fəaliyyətinə mane olan çatışmazlıqların aradan qaldırılması məqsədilə vergiqoyma sistemində islahatlar aparır. Bu islahatlar müasir iqtisadi-siyasi infrastrukturun tələblərinə uyğun stabil vergi sistemi yaratmaq və həm də yerli korporativ kapitalı saxlamaq üçün kompleks tədbirlərdən ibarətdir.

Əlbəttə, ölkədə yerləşən şirkətlər üçün nisbətən yüngül vergi rejimi yaratmaqla kapitalın xaricə aparılmasının qarşısını almaq o qədər də asan məsələ deyil. Lakin hər halda müəyyən ilkin tədbirlər görüldü və bunların heç bir sərəmə vermədiyini güman etmək düzgün olmazdı. Bu tədbirlər sırasında yerli səhmdarların xarici gəlir mənbəyindən dividendlərinin vergidən azad edilməsini, bəzi müstəsna hallarda şərti vəsait ödənməsinin tətbiqini misal göstərə bilərik.

İslahatlar həm də xarici korporativ kapitalın ölkəyə cəlb edilməsini, ölkədə xarici investisiya fondlarının fəaliyyət rejimlərinin liberallaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Məqsəd və onun yerinə yetirilməsi üsulları bir-birinə uyğun gəlməyə bilər və göstərilən halda da hökumətin vergi sistemində apardığı dəyişikliklər bir çox aparıcı şirkətlərin narazılığına səbəb oldu. Bu şirkətlərin rəhbərləri belə hesab edirlər ki, islahatlar sahibkarların mənafeyinə o qədər də uyğun gəlmir.

Bəs Avstraliyanın vergi sistemindəki ən mühüm dəyişikliklər hansılardır?

Sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən yeni vergi sisteminin əsasını birləşdirmə prinsipi təşkil edir. Bu yenilənmiş rejimə görə əsas müəssisələrin filialları əvvəlki kimi ayrı-ayrılıqda deyil, hamısı birlikdə bir vergi ödəyicisi olur. Şirkətlərin ayrı-ayrı hissələri və qrupları birləşməyə də bilər, amma bu halda onlar zərəri şirkətlərin filialları arasında bölmülər və dividendlərə görə vergi ödənməsində nəzərdə tutulan güzəşt qazanmırlar.

Şirkətlərin xarici mənbədən aldığı gəlirə və dividend ödənişinə görə vergi ödənilməsində aşağıdakı güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur:

-ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən şirkətin ümumi gəlirindən xarici şirkətə dividend ödənirsə, onda xarici

şirkətə ödənilən məbləğ üçün gəlir vergisinin dərəcəsi 15 faiz aşağı salınır;

-şirkətin bölünən gəlirinə vergi, ümumi bölünən gəlirin 15 faizindən az olarsa, rezident şirkətə əlavə vergi güzəşti verilə bilər.

Bunlardan əlavə vergi sisteminin modernləşdirilməsi məqsədilə bir sıra digər mühüm addımlar da atılmışdır. Şirkətlərin gəlir vergisinin dərəcəsi 34 faizdən 30 faizə qədər azaldılmış, səhmlərlə əməliyyatların əsas hissəsi dövlət rüsumundan azad edilmiş, maliyyə müəssisələrinin rüsumları ləğv olunmuş, bir çox investisiya şirkətlərinin səhmdarları üçün güzəştlər nəzərdə tutulmuş, mal və xidmətlərə görə yeni vergi tətbiq edilməyə başlanmışdır.

Sonuncu tədbir son dövrlərdə ən çox müzakirə olunan mühüm yenilikdir. Əslində, bu dolayı vergi təqribən 10 faiz dərəcə ilə ödənilən əlavə dəyər vergisidir. 2000-ci ildə qəbul edilmiş qanuna görə, Avstraliya ərazisində fəaliyyət göstərən və illik dövriyyəsi 50 min Avstraliya dollarından (bu təqribən 39 min ABŞ dollarıdır) çox olan şirkət vergi uçotuna götürülməli və istehsaldan gəlirindən mal və xidmətə görə vergi ödəməlidir. Lakin müəyyən istisnalar da nəzərdə tutulmuşdur:

-səhiyyə, təhsil və əsas qida məhsullarının istehsalı sahələrində təqdim edilən mal və göstərilən xidmətə görə vergi tutulmur;

-vergiqoyma sahəsinə aid maliyyə xidməti göstərən və yaşayış fondu məsələləri ilə məşğul olan şirkətlər də mal və xidmət üçün vergi ödəmir;

-vergi uçotuna götürülmüş şirkətlər ixrac üçün nəzərdə tutulmuş mallara görə vergidən azad edilir.

Avstraliya üçün bu yeni vergi növü kiçik və orta biznes nümayəndələri tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Bəzi mütəxəssislərin proqnozuna görə inzibati və vergi xərclərinin artması nəticəsində kiçik sahibkarlığın təqribən 40 faizi öz fəaliyyətini dayandıra bilər. Doğrudan da, statistik məlumata görə, qanun qüvvəyə mindikdən sonra kiçik biznes nümayəndələri çətin vəziyyətə düşdülər. Lakin bu tədbir böyük şirkətlərə o qədər də ziyan vermədi, onların yalnız 13 faizi yeni verginin fəaliyyətlərinə mənfi təsir etdiyini bildirdilər.

Avstraliyada aparılan bəzi islahat tədbirlərinin beynəlxalq şirkətlərin narazılığına səbəb olması hökuməti narahat etməyə başladı, çünki onlardan bir neçəsi artıq ölkəni tərk etmişdi. Ona görə də 2003-cü ilin dekabrında beynəlxalq şirkətlərin ölkə ərazisində fəaliyyətini tənzimləyən vergi rejiminin təkmilləşdirilməsinə yönələn islahatlar proqramı qəbul edildi. Bu proqram növbəti maliyyə ilinin

başlanğıcında, yəni 2004-cü ilin 1 iyulunda qüvvəyə mindi. Burada əsas ideya ümumi prinsiplərinə görə Avstraliya vergi sisteminə uyğun gələn ölkələrə vergi güzəştlərinin verilməsidir. Bu ölkələr ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, Kanada və Yaponiyadır.

Son söz

Bəşəriyyətin inkişafı hamar və müntəzəm inkişaf olmadığı kimi mədəniyyətin, o cümlədən də vergi mədəniyyətinin keçdiyi yollar enişli-yoxuşludur. Lakin heç bir tənəzzül tamamilə əvvəlki vəziyyətə qayıdış ola bilməz, heç bir yüksəliş də son səviyyə deyil. Yunanıstanda və ya Roma imperiyasında quldarlıq dövrünün demokratiyası ilə indiki Avropa ölkələrinin demokratiyasının arasında çox böyük fərqlər var. Yaxud, Qədim Misir fironları ilə məsələn, Rus çarlarının təkbaşına idarəçiliyi müqayisə oluna bilməz. İntibah dövründə elm və mədəniyyət nə qədər yüksək səviyyəyə çatmışdısa da, indiki elmi-texniki tərəqqi şəraitində nailiyyətlər ondan qat-qat yuxarıda dayanır.

Zaman keçdikcə cəmiyyət inkişaf edir, dünyagörüşü, yaşayış, təhsil, tərbiyə əvvəlkindən fərqli xüsusiyyətlər qazanır, hər yeni mərhələdə oxşar proseslər baş versə də köhnənin təkrarı olmur.

Vergilərin və vergi mədəniyyətinin təkamülünə də bu baxımdan yanaşmaq lazımdır.

Çox şey dəyişsə də vergilərin məcburi ödəmə olması qaydası yenə də dəyişməz qalmışdır.

Bəs dəyişən nədir?

Vergi mədəniyyəti dəyişir. Getdikcə daha çox adam dərk edir ki, vergilərin qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada ödənilməsi həm cəmiyyət, həm də, dolayı da olsa, ayrı-ayrı fərdlər üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Müasir vergi sistemlərinin əksəriyyətində dövlət mənafeələrinin və xüsusi mənafeələrin uyğunlaşdırılmasını təmin edən prinsiplər nəzərdə tutulmuşdur. Dövlətin idarə orqanlarının fəaliyyəti ümumi, strateji mənafeələrin təmin olunmasına yönəldiyindən və vergi ödəyicisi də cəmiyyətin bir üzvü kimi dövlət tərəfindən yerinə yetirilən siyasi, sosial-iqtisadi, hüquq-mühafizə, humanitar xarakterli müxtəlif funksiyaların yerinə yetirilməsi müqabilində fayda əldə etdiyindən, vergi mədəniyyətinin inkişafı labüddür.

Vergi mədəniyyəti təkcə vergi ödəyicilərinə deyil, bəlkə də daha çox vergi işçilərinə aid edilməlidir. Keçmişdə bu mədəniyyətin aşağı səviyyədə olmasında vergi yığanların, onları yaşayış məntəqələrinə göndərərək daha çox pul toplamaq tapşırığı verənlərin günahı daha böyükdür. Vergi yığanların kəndlərə, şəhərlərə səfərləri yadelli talançıların hücumundan o qədər də fərqlənmirdi. Məsələn, Bizans imperiyasında vergi yığanların ixtiyarına silahlı əsgər dəstələri verilirdi və onlar vergi borcu olanlarla hərbi əsir kimi rəftar edirdilər. İngiltərə qanunlarına görə hansı şəxs ödəməni gecikdirir və xəbərdarlığa məhəl qoymurdusa, onun əmlakını

müsadirə edir və hətta ona edam cəzası verirdilər. Şərq ölkələrində vergi ödəməyənləri döyürdülər, Rusiyada vergi borcu qalanlara qarşı ən ağır cəzaların tətbiqinə icazə verilmişdi. Borcların yığılması hər yerdə əhali üçün fəlakət, vergi işçiləri üçün qayda-qanunun bərpası demək idi.

N.V.Qoqolun «May gecəsi» povestində belə bir cümlə var:

«Sən, qoca axmaq, vergi borclarını yığıb kənddə qayda yaratmaq əvəzinə, özünü gic kimi aparırsan».

Rus yazıçısı M.Y.Saltıkov - Şedrin «Bir şəhərin tarixçəsi» əsərində vergi borclarını yığmaq üçün yaşayış məntəqələrini gəzən briqadirdən bəhs edir.

Mədəniyyətin aşağı səviyyədə olması təkcə qəddarlığa səbəb olmurdu. Roma imperiyasının Qədim Qalliyada ağalığ edən canişini Lisini vergiləri tez-tez və daha çox yığmaq məqsədilə yeni təqvim tətbiq etmiş və ili 14 aya bölmüşdü. Yaxud, Prussiya kralı I Vilhelm Fridrixin dövründə başına parik qoyan şəxslər xüsusi vergi ödəməli idilər; ödənilmiş verginin qəbzini parikə yapışdırılırdı; nəzarətçilər evlərə girir, adamların başından pariki dartıb çıxarırdılar və qəbzini olub olmadığını yoxlayırdılar; buna «blits yoxlama» adı verilmişdi. Rusiya çarı I Pyotrün dövründə saqqal vergisi ödəyən hər bir adam xüsusi jeton alır və iplə qoluna

bağlayırdı; jetonu itirən saqqallı şəxsi elə küçədə saxlayıb güclə saqqalını qırxırdılar.

Müasir dövrdə elə bir şərait yaranmışdır ki, vergilərin tutulması əvvəllər olduğu kimi mülkiyyətinin öz əmlakından zorla məhrum edilməsinə gətirib çıxarmır, qanunvericiliklə müəyyən olunmuş ümumi hüquqi öhdəliyin yerinə yetirilməsi baş verir. Əslində, vergitutma nəticəsində milli gəlirin yenidən bölgüsü vasitəsilə digər şəxslərin onlara çatan payı almaq hüququ reallaşdırılır. Nəsirəddin Tusi yazırdı:

«Ümumi gəlirdə hər adamın müəyyən payı olar, bundan artıq və əskik vermək zülmə aparıb çıxardır, amma bir şey var ki, az verdikdə şəxsə, çox verdikdə əhaliyə zülm olar».

Əlbəttə bu bölgü həmişə olmuşdur, lakin onun ədalətliliyi hətta sivilizasiyanın indiki şəraitində də problem olaraq qalmaqdadır.

İlk baxışda elə görünə bilər ki, vergilər məcburi ödəmə olduğuna görə, vergilərin ödənməsindən yayınmaq mümkün deyil və onsuz da hər bir fiziki və ya hüquqi şəxs öz borcunu dövlət büdcəsinə ödəməlidir. Lakin, əlbəttə, yayınmalar da kifayət qədərdir və hətta yayına bilməyənlər də bəzən öz narazılıqlarını bu və ya başqa şəkildə bildirir, hətta vergi orqanlarından bacardıqları kimi qisas almaq fikrinə düşürlər. Kiçik bir faktı diqqətinizə çatdırmaq.

Fransada oyun avtomatlarında çoxlu pul idmuş bir oyunçunun 3,7 milyon frank vergi borcu varmış. Vergi orqanlarının tələbinə əməl etməyə məcbur olan ödəyici borcunu yalnız 1 franklıq metal sikkələrlə ödəməyi qərara alır. Günlərin birində o, vergi idarəçinə üç zirehli yük maşını ilə gəlir. Maşınlarda 22 ton cəkisi olan 920 bağlamada 3 milyon 730 min 606 ədəd metal pul var idi. Məmurlar vergini elə bu şəkildə qəbul etməyə məcbur olmuşlar.

Yayınmalar isə dövlət büdcəsinə daha çox ziyan vurur. Məsələ burasındadır ki, vergi daxilolmalarının təmin olunması üçün çoxlu əlavə vəsait tələb olunur və bu, əslində vergilərin ödənməməsindən az ziyan gətirmir. Ümumiyyətlə, vergi yığımının təşkili ağır və baha başa gələn bir prosesdir. Məsələn, təkcə 1993-cü ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında beş milyard beş yüz milyon dollardan artıq pul xərclənmişdir. Bu qədər ağır xərcə baxmayaraq, mütəxəssislər büdcəyə yüz milyard dollara qədər məbləğin daxil olmadığını güman edirlər.

Təkcə bu misalın özü vergi sahəsində biliyin artırılmasının, vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsinin vacibliyini göstərir.

Son olaraq, Hüseyn Cavidin «Hali-əsəfiş-timalımı təsvirdə bir ahi-məzlumanə» (yəni, təəssüf dolu halımı təsvirdə bir məzlum ahi) şerindən bir bəndlə kitabımızı bitirmək istəyirik:

«Mayeyi-iftixarı ər kişinin,
Vətən uğrunda bəzli-himmətdir,
Lafə baxmazlar, işlə hər kişinin
İşi ayinəsində müsbətdir.
Qeyrət istər ki, can nisar edəlim,
Mədəniyyətlə iftixar edəlim»...

Adlar göstəricisi

A

Abbas III
Aleksey Mixayloviç
Antiox III
Arqun xan
Avqust Oktavian

B

Bakıxanov A.
Baydu xan
Bessemer Henri
Bünyadzadə D.

C

Cahanşah

Ç

Çarli Çaplin
Çingiz xan

D

F

Fəqir Hacıağa
Firdovsi Əbülqasim
Flamini Qay

H

Hadi
Hacı Zeynalabdin Tağıyev
Hamazasp
Hammurapi
Hannibal
Harun ər-Rəşid
Hatəm bəy Ordubadi
Hegel Vilhelm Fridrix

Həbib ibn Məsləmə

Həsən bəy Zərdabi

Hilbert David

Hülaku xan

Hüseyn Cavid

X

Xatçinson Tomas

Dager Lui

Dara

E

Edison T.A.

Eduard I

Emerson R.U.

İ

İbn əl-Ömran

İbn Havqəl

İbn Sina

İshaq əl-Uqayli

İskəndər Makedoniyalı

Ə

Əbubəkr

Əbu Düləf

Əbu Hənifə

Əbu Müslüm

Əbu Səid

Əbu Yusif

Əbüssabah

Əl-Bəhlul Səid ibn Səlm

Əli ibn Əbu-Talib

Əl-Mənsur

Əl-Müstəsim

Əl-Səffah

Ərdəşir I

Əs-Sakin ibn Musa ibn Hayyan

K

Kaliqula Qay Yuli Sezar

Kant İmmanuil

Kassiya Feliks

Keyxatu xan

Kolber J.B.

Konfutsi

Krez

Q

Qazan xan

Qəzali Məhəmməd

Qoqol N.V.

L

Lisini

M

Marko Polo
Marks Karl
Mirzə Məhəmməd II
Monteskye Ş.L.
Mo-Tszı
Möhtəşəm
Müaviyə I

N

Nadir şah Əfşar
Napoleon Bonapart
Nehru Cəvahirləl
Neron Klavdi Sezar
Nəcm ibn Haşim
Nərimanov N.
Nəsirəddin Tusi
Nieps J.N.
Nizami Gəncəvi

O

Ordubadi M.S.
Osman ibn əl-Əffan

S

Sabir Mirzə Ələkbər
Salmanasar III
Saltıkov - Şedrin M.Y.
Sarqon II
Serebrovski A.
Seyid Əzim Şirvani
Səməd Vurğun
Sım Yan
Sidqi M.T.
Siseron Mark Tulli
Sofi Loren
Sultan Məhəmməd Qəznəvi

Ş

Şah Abbas I
Şah Hüseyin I
Şah İsmayıl I
Şah Təhmasib I
Şapur I
Şəhriyar

T

Təhmasib II

Ö

Ömər ibn əl-Xəttab

P

Parkinson

Pavarotti Luçano

Puşkin A.S.

Pyotr I

R

Razin Stepan

Rəşidəddin

Tiberi Klavdi Neron

U

Uayt Lesli Alvin

Udaki

Ulcaytu Xudabəndə Məhəmməd

Usubbəyov N.

Uzun Həsən

Ü

Üzeyir Hacıbəyov

V.

Vaçaqan III

Vəlili-Baharlı

Vilhelm Fridrix I

Yaqut əl-Həməvi

Yasavur

İçindəkilər

Ön söz

Giriş

İdeal cəmiyyətdə yaşamaq arzusu

1.Cəmiyyət. Dövlət

1.1.Cəmiyyət

1.2.Dövlət

1.3.Dövlət və vergi

1.4.Vergi məmurları

1.5.Əsl vergisi işçisi necə olmalıdır?

2.İqtisadiyat

2.1.Təsərrüfat və onun idarə edilməsi

2.2.Yeraltı sərvətlər

2.3.Təbiət

2.4.Əmək

2.5.İşgüzarlıq

2.6.Pul və xəzinə

3.Mədəniyyət

3.1.Şəhər və mədəniyyət

3.2.Paydeyya, kultura, vən

3.3.Mədəniyyət və mədəniyyətsünaslıq

3.4.Vergi mədəniyyəti nədir?

3.5.Vergi ödənilməsindən yayınma və səbəbləri

3.6.Vergi mədəniyyətinin inkişafına təsir edən əsas amillər

3.7.Vergi mədəniyyətinin səviyyəsini müəyyən edən əlamətlər

3.8.Seyid Əzim Şirvani vergi mədəniyyəti haqqında

4.Vergilərin təkamülü

4.1.Qurbanlar – dünyada ilk vergilərdir

4.2.Talanlar

4.3.Qədim vergi qanunları

4.4.«Dinməver» vergisi

4.5.Çinin vergi gətirərindən

4.6.Keçmişdə vergilər necə yığılırdı?

4.7.Vergi qiyamları

4.8.Vergi güzəştləri

4.9.Ölülərdən vergilər

4.10.Müasir dövrdə vergilər

5.Azərbaycanın vergi tarixindən

5.1.Azərbaycan ərazisində bizim eradan əvvəl vergilər

5.2.Azərbaycan ərazisində bizim eranın ilk əsrlərində vergilər

5.3.Ərəb xilafətinin vergi siyasəti

- 5.4.Elxanilər dövründə vergilər
- 5.5.Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin vergi islahatları
- 5.6.Səfəvi qanunlarına görə vergilər və rüsumlar
- 5.7. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan xanlıqlarında vergilər
- 5.8.XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda vergilər
- 5.9.Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində vergi növləri
- 5.10.Sovet hakimiyyəti dövründə vergilər

6.Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi

- 6.1.Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin xüsusiyyətləri
- 6.2.Azərbaycan Respublikasının dövlət vergi orqanları
- 6.3.Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi

7.Azərbaycanda vergi mədəniyyətinin səviyyəsinin yüksəldilməsi tədbirləri

- 7.1.Vergi maarifləndirilməsi – günün tələbidir
- 7.2.Vergi ödəyicilərinə xidmət sahəsində görülmüş işlər
- 7.3.Yüksək ixtisaslı vergi mütəxəssislərinin hazırlanması tədbirləri

8.Bəzi ölkələrin vergi sistemləri

8.1.Amerika Birləşmiş Ştatları

8.2.Fransa

8.3.İsveç

8.4.Finlandiya

8.5.Çin

Son söz

Adlar göstəricisi

